

Η μειονοτική θέση του φύλου και του χώρου στον σύγχρονο σχεδιασμό

Φοιτήτριες:

Καργοπούλου Ε.
Στυλιανοπούλου Ε.

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Χατζησάββα Δήμητρα

Η μειονοτική θέση του φύλου και του χώρου
στον σύγχρονο σχεδιασμό

Φοιτήτριες:
Καργοπούλου Ευμορφία
Στυλιανοπούλου Ελένη

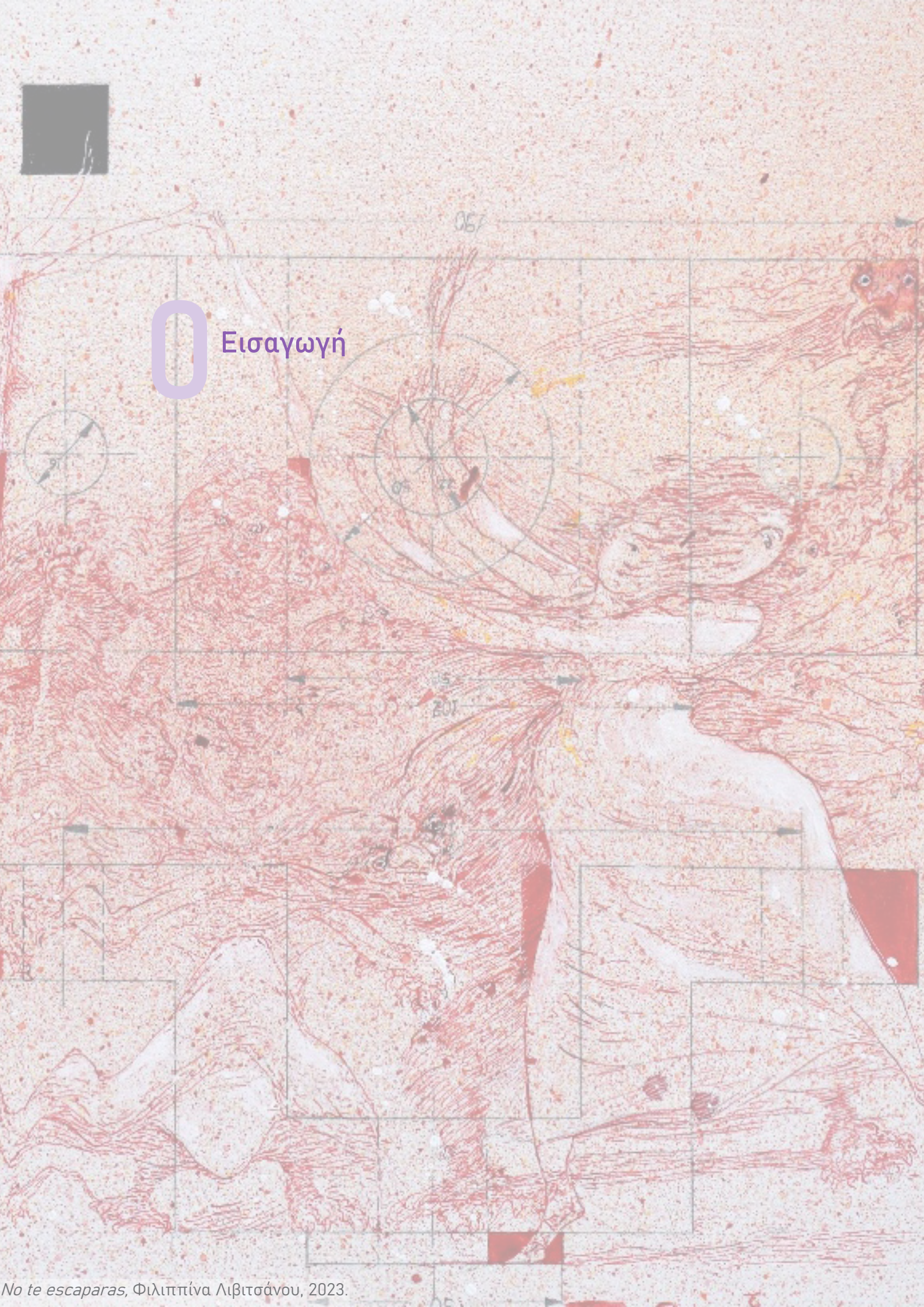
Επιβλέπουσα καθηγήτρια:
Χατζησάββα Δήμητρα

Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Μάιος 2023

Περιεχόμενα

0. Εισαγωγή	6
1. Αρχικές προσεγγίσεις ανάγνωσης του φύλου: Από το βιολογικό στο κοινωνικό φύλο και την έμφυλη μειονοτική εμπειρία	8
1.1 Η ταύτιση του φύλου με τη βιολογία	9
1.2 Η διάκριση του “βιολογικού” φύλου(sex) από το “κοινωνικό” φύλο(gender)	11
1.3 Η ανάδειξη του φύλου ως μειονοτική εμπειρία	13
2. Μεταδομιστικές, μεταουμανιστικές σύγχρονες προσεγγίσεις του φύλου και του χώρου: Η έμφυλη και χωρική διαφορά έναντι της ιεραρχημένης αντίθεσης	16
2.1 Μεταδομιστικές θεωρίες φύλου και διαφοράς	17
2.1.1 Επανεξέταση ζητημάτων φύλου και σεξουαλικότητας και το φιλοσοφικό σχήμα “γίγνεσθαι - γυναίκα”	17
2.1.2 Η επιτελεστικότητα του φύλου στο έργο της J. Butler	19
2.1.3 Θεωρία φύλου και τεχνολογία, η έννοια του “Cyborg” της D. Haraway	21
2.1.4 Στροφή στο σώμα, η έννοια του νομαδικού υποκειμένου και της “Τερατολογίας” της R. Braidotti	24
2.2 Μεταδομισμός: Θεωρίες χώρου και χωρικά ενδιάμεσα	29
2.2.1 Η έννοια της “Τριτότητας” και η χωρική της διάσταση στην σκέψη των H. Bhabha και E. Soja	29
2.2.2 Ο “Σχεσιακός” χώρος και η έμφυλη χωρικότητα στο έργο της D. Massey	33
3. Η μετατόπιση από το φύλο στη μειονοτική θέση και οι διασταυρώσεις της με τον χώρο	36
3.1 Διασταύρωση του φύλου με τη φυλή και την τάξη, ο χώρος του περιθωρίου στο έργο της b. hooks	37
3.2 Ο υλιστικός φεμινισμός, η “μη σεξιστική πόλη” και η σημασία της ποικιλομορφίας στο αστικό τοπίο της D. Hayden	40
3.3 Ο πολιτικός ρόλος της δημόσιας τέχνης, το “εντός” και το “εκτός” του “δημόσιου χώρου” της R. Deutsche	45
3.4 Ο κριτικός χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης στις χωρικές πρακτικές και η “εναλλακτική φεμινιστική πράξη” της J. Rendell	49

4. Φεμινιστικές και μειονοτικές επιτελέσεις στην πόλη: Από τα έμφυλα και χωρικά ενδιάμεσα στις σύγχρονες χωρικές προσεγγίσεις	54
4.1 Μειονοτικές πρακτικές στον χωρικό σχεδιασμό	55
4.1.1 Η φεμινιστική, συμπεριληπτική προσέγγιση των Matrix Feminist Design Cooperative στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό	57
4.1.2 Το βίωμα του “άλλου” και η συλλογικότητα στον δημόσιο χώρο, το παράδειγμα των muf architecture/art	63
4.1.3 Η χαρτογράφηση, ο συμμετοχικός και ο περιπατητικός σχεδιασμός των Stalker / Osservatorio Nomade(ON)	67
4.1.4 Η συμπερίληψη των ατόμων με αναπηρία στην κατασκευή του χώρου και η ανάδειξη της διαφορετικής οπτικής των The DisOrdinary Architecture Project	71
4.1.5 Ο συμμετοχικός σχεδιασμός, η βιωσιμότητα και η κοινοτική κατοίκηση του αρχιτεκτονικού συνεταιρισμού Lacol	75
4.1.6 Η σημασία της οπτικής του παιδιού και της φροντίδας στο συμπεριληπτικό δημόσιο χώρο των Equal Saree	76
4.1.7 Η έμφυλη διερεύνηση της καθημερινότητας μέσω της συμμετοχικής δράσης στον δημόσιο χώρο από την Urbana	85
4.2 Η τέχνη ως μειονοτική επιτέλεση στον δημόσιο χώρο της πόλης	89
4.2.1 Ομάδες φεμινιστικών πρακτικών και επιτελέσεων: Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών (ΚΝΜΦΠ) & Δίκτυο Νομαδικής αρχιτεκτονικής	91
4.2.2 Η ανάδειξη της γυναικείας καθημερινότητας στον δημόσιο χώρο μέσω της performance: “Misplaced Women?” & “Eating”	95
4.2.3 Η δημόσια τέχνη για τη ΛΟΑΤΚΙ+ εκπροσώπηση και ορατότητα “Billboards” & “Passage”	99
4.2.4 Η συλλογική επιτέλεση ως μέσο φεμινιστικής αντίστασης: “Un violador en tu camino” & “La noche es nuestra / La nit es nostra”	103
5. Συμπεράσματα	106
6. Βιβλιογραφία	110



0 Εισαγωγή

Λέξεις κλειδιά:

χώρος, πόλη, φύλο, μειονότητες, έμφυλα και χωρικά ενδιάμεσα, ταυτότητα, ετερότητα, φεμινισμός, διεπιστημονικότητα, επιτελεστικός ακτιβισμός, συμπερίληψη, συμμετοχικότητα, εναλλακτικές χωρικές πρακτικές

Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί η διερεύνηση της μειονοτικής θέσης αναφορικά με το φύλο και τον χώρο στη σύγχρονη συνθήκη, η αναγνώριση της στερεοτυπικής εκδοχής τους με στόχο την προσέγγισή τους μέσω εναλλακτικών αναγνώσεων. Η εργασία αυτή επιχειρεί να απαντήσει στο πώς το έμφυλο, το μειονοτικό και το χωρικό διασταυρώνονται, αλληλεπιδρούν και κατασκευάζονται σε συνθήκες πολυπλοκότητας και στο πώς αυτό εκφράζεται στον χωρικό σχεδιασμό. Θεωρητικό υπόβαθρο αποτελούν οι σπουδές φύλου, οι φεμινιστικές θεωρίες και οι θεωρίες χώρου και ανθρωπογεωγραφίας με έμφαση στην περίοδο του μεταδομισμού.

Στην πρώτη ενότητα, προσεγγίζονται συνοπτικά τα ρεύματα ανάγνωσης του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, αναλύεται η εξέλιξη της έννοιας του φύλου χρονολογικά, η μετατόπιση από το βιολογικό φύλο - sex (1960) στο κοινωνικό φύλο - gender (1970) και την έμφυλη μειονοτική εμπειρία.

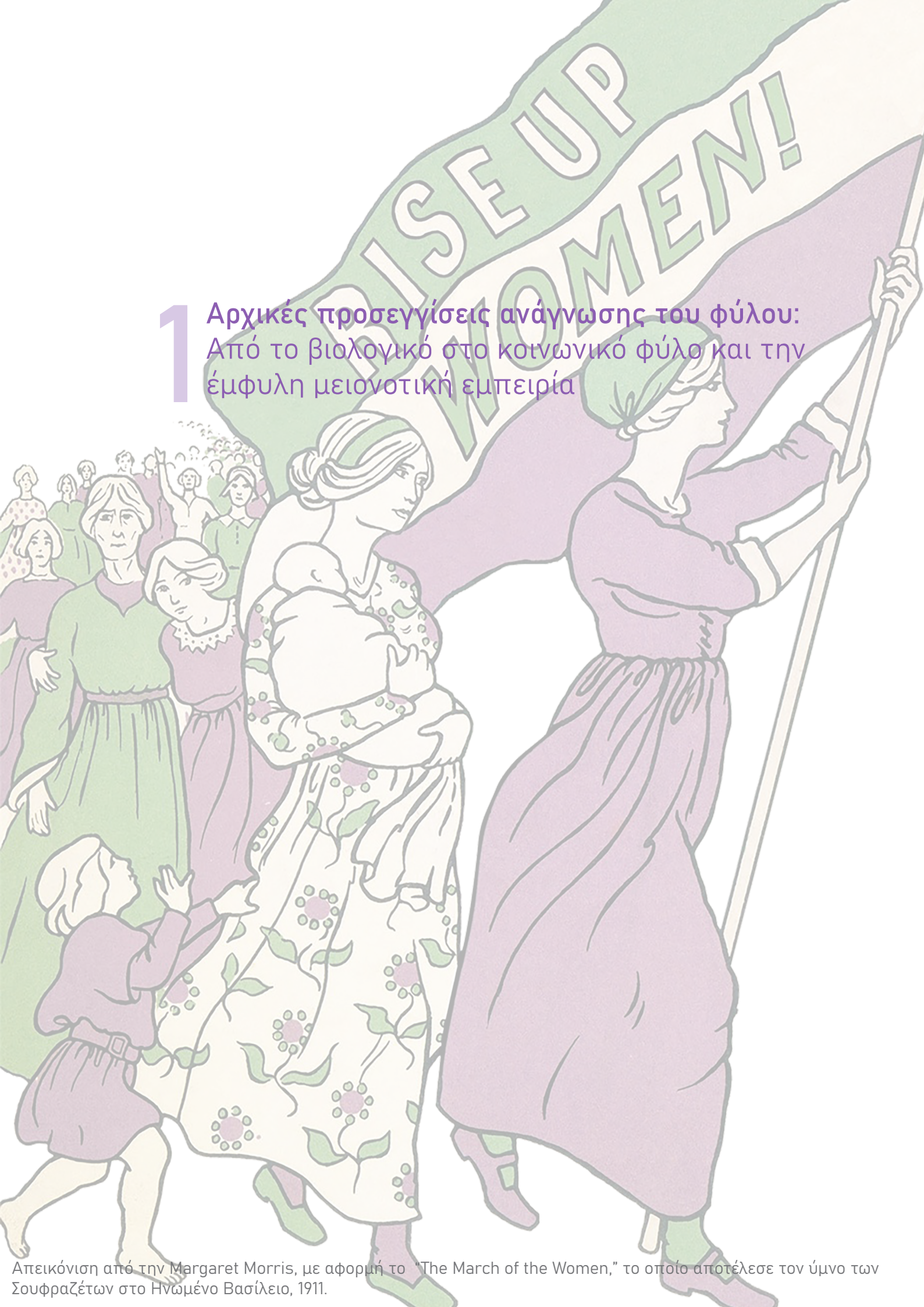
Στην επόμενη ενότητα, εξετάζονται οι μεταδομιστικές - μεταουμανιστικές προσεγγίσεις του φύλου και του χώρου. Ειδικότερα, μελετώνται τα έμφυλα ενδιάμεσα, έτσι όπως διαφαίνονται στις κυβερνοφεμινιστικές και οικοφεμινιστικές προσεγγίσεις του φύλου, στο σχήμα του "γίγνεσθαι γυναίκα" και στην έννοια της επιτελεστικότητας. Ερευνώνται οι εντοπισμένες έμφυλες θέσεις και η έννοια του φύλου ως συναρμογή ετερότητας. Επιπρόσθετα, αναλύονται οι θεωρίες του χώρου που σχετίζονται με τα χωρικά ενδιάμεσα, την έννοια της τριτότητας σε ζητήματα χωρικότητας και πώς αυτή διασταυρώνεται με την ταυτότητα και την ετερότητα.

Στην τρίτη ενότητα, το ενδιαφέρον των θεωρητικών προσεγγίσεων μετατοπίζεται από το φύλο στη μειονοτική θέση και μέσω διεπιστημονικών προσεγγίσεων διερευνώνται οι διασταυρώσεις της με διαφορετικές οπτικές. Μελετώνται η συγκρότηση του χώρου της πόλης υπό το πρίσμα του υλιστικού φεμινισμού, η έννοια του περιθωρίου, αλλά και ο πολιτικός και κριτικός χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης και το πώς συμβάλλουν στην δημιουργία χώρου μέσω εναλλακτικών φεμινιστικών χωρικών πρακτικών.

Στην τέταρτη ενότητα, παρατίθενται παραδειγματικές προσεγγίσεις του σύγχρονου χωρικού σχεδιασμού. Εξετάζονται φεμινιστικές και μειονοτικές επιτελέσεις στην πόλη (αστικός σχεδιασμός, αρχιτεκτονική, αστική τέχνη, performance) με στόχο την ανάδειξη της έμφυλης διάστασης του αστικού σχεδιασμού, την συμπερίληψη, την υποστήριξη συμμετοχής μειονοτικών ομάδων, την καταγραφή εμπειριών των αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων και την διεκδίκηση του δημόσιου χώρου.

Τέλος, εξετάζεται πώς μπορούν να εφαρμοστούν στην πράξη ήπιες χωρικές στρατηγικές, οι οποίες είναι ανοιχτές στην οικειοποίηση, την αναπροσαρμογή, το χωρικό "ανήκειν" και την ετερότητα, εφαρμόζοντας εναλλακτικές μεθόδους, εργαλεία και πρακτικές στον χωρικό σχεδιασμό.

1 Αρχικές προσεγγίσεις ανάγνωσης του φύλου: Από το βιολογικό στο κοινωνικό φύλο και την έμφυλη μειονοτική εμπειρία



1.1 Η ταύτιση του φύλου με τη βιολογία

Το πρώτο φεμινιστικό κύμα αφορά τις μαζικές διεκδικήσεις των γυναικών για την αναγνώριση βασικών ανθρωπίνων, αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων (Φεμινισμός της ισονομίας). Τοποθετείται χρονολογικά στον 19ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ου και λαμβάνει χώρα σε Βρετανία, Γαλλία και Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Ο γραπτός “φεμινιστικός” λόγος και οι κινητοποιήσεις υπεράσπισης της ισότητας έχουν τις ρίζες τους στον 15ο αιώνα, όμως με διαφορετικές προτεραιότητες. Ειδικότερα, από τον 18ο αιώνα ταυτίζονται με έντονα πολιτικά κινήματα και επαναστάσεις για τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα (όπως η Αμερικανική το 1776, η Γαλλική το 1789, το Κίνημα Κατάργησης της Δουλείας το 1790-1863 και ο Διαφωτισμός). Βασικές διεκδικήσεις του φεμινισμού αποτελούν η νομική και πολιτική ισότητα με σημαντικότερη το δικαίωμα ψήφου μέσω του κινήματος των σουφραζετών (γυναικών φεμινιστριών της εργατικής τάξης), αλλά και το δικαίωμα της ενσώματης αυτοδιάθεσης, η αναγνώριση της γυναικείας κοινωνικής και νομικής υπόστασης, το δικαίωμα των γυναικών υπέρ της οικονομικής τους ανεξαρτησίας, η απελευθέρωση από τον έλεγχο των συζύγων τους και η πρόσβαση στην εκπαίδευση (Ντόκου, 2010).

Μέχρι τον 18ο αιώνα, ο όρος φύλο επικεντρώνεται στο διαχωρισμό μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, εντοπίζοντας αμιγώς τις διαφορές ως προς τα βιολογικά χαρακτηριστικά και τα όργανα αναπαραγωγής. Οποιοδήποτε υποκείμενο αποτελεί έμφυλη ή σωματική απόκλιση από το αυστηρό δίπολο άνδρας-γυναίκα ορίζεται ως “αφύσικο” και αναδεικνύεται η ισχυρή αρσενική φύση. Κατά τον 19ο αιώνα, το βιολογικό φύλο διερευνάται ιατρικά, αναδεικνύοντας περαιτέρω τη διαφορετικότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών σε ανατομικό και βιολογικό επίπεδο και έχει ως αποτέλεσμα την ταύτιση του φύλου με το σώμα, την ενίσχυση της μειονοτικής θέσης της γυναίκας και τη μετατροπή του φύλου σε ένα ακόμα εργαλείο νομιμοποίησης της καταπίεσης μέσω της επιστήμης.

Ο αγώνας του πρώτου φεμινιστικού κύματος βασίζεται στην πεποίθηση ότι το γυναικείο αποτελεί το βιολογικά ασθενές και η θηλυκότητα ταυτίζεται με την “χάρη”, την ευθραυστότητα, την ανικανότητα και την ανάγκη για προστασία από τον άνδρα. Αντίθετα, το ανδρικό αποτελεί το φυσικά ισχυρό και η αρρενωπότητα ταυτίζεται με τη σωματική δύναμη, την ικανότητα και την ανεξαρτησία. Επικρατεί η ταύτιση της γυναίκας με την φύση, λόγω του άμεσου συσχετισμού της με τις διαδικασίες της ζωής και της αναπαραγωγής ως απόδειξη της εδραίωσης των σχέσεων εξουσίας και υποτέλειας μεταξύ ανδρών και γυναικών.



Διαδηλώτριες για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών, στο Λονδίνο, 1912.



Εικονογραφήσεις για την διεκδίκηση της γυναικείας ψήφου (1909) και για τις Σουφραζέτες (1913) από το Women's Social and Political Union (WSPU).



Εξώφυλλο εφημερίδας The Suffragist από το National Woman's Party (1913).



Simone de Beauvoir (1908-1986) :

«Το νόημα δεν είναι να πάρουν οι γυναίκες την εξουσία από τους άνδρες. Το ζήτημα είναι να καταρρίψουμε την ιδέα της εξουσίας».

«Τη μέρα που η γυναίκα θα μπορέσει να ερωτευτεί με τη δύναμη και όχι την αδυναμία της, όχι για να ξεφύγει από τον εαυτό της αλλά για να βρει τον εαυτό της, όχι για να παραιτηθεί αλλά για να επιβεβαιωθεί, μόνο τότε ο έρωτας θα γίνει για αυτήν, όπως και για τον άντρα πηγή ζωής και όχι θανάσιμος κίνδυνος».

Η διάκριση αυτή αποτυπώνεται στο χώρο, καθώς συγκροτείται ένα ιεραρχικό σύστημα από τον κυρίαρχο ανδρικό χώρο και τον υποδεέστερο γυναικείο. Ο κυρίαρχος χώρος συνδέεται απόλυτα με την παραγωγική, αμειβόμενη εργασία, τον ελεύθερο χρόνο, την ψυχαγωγία και την μετακίνηση, άρα τον δημόσιο χαρακτήρα της δουλειάς και της πόλης και ταυτίζεται με τον άνδρα, το προνομιούχο φύλο. Ο δευτερεύοντας χώρος παρουσιάζεται άρρηκτα συνδεδεμένος με το γυναικείο φύλο, αφού η γυναίκα ταυτίζεται με την οικιακή, μη αμειβόμενη εργασία, την αναπαραγωγή, το στενό οικογενειακό περιβάλλον και τον ιδιωτικό χαρακτήρα της κατοικίας (Λυκογιάννη, 2009 :128). Έτσι, φαίνεται η διαμόρφωση του χαρακτήρα του χώρου με βάση τα σεξιστικά πρότυπα και η υποδιαίρεσή του σε ζώνες ανάλογα με το βιολογικό φύλο των υποκειμένων, που τον κατέχουν και τον χρησιμοποιούν.

Η ανδρική και η ετεροσεξουαλική δημόσια κουλτούρα παρουσιάζονται ως παράγοντες, που έχουν θεωρηθεί “κανονικοί-φυσιολογικοί” για την δημιουργία του χώρου, ενώ οι γυναίκες λόγω φύλου αποκλείονται από τη δημόσια ζωή και αντιμετωπίζονται ως ομάδα με “ειδικές ανάγκες”, εξεταζόμενη ως κοινωνικά καθορισμένη και παρεκκλίνουσα από την υποτιθέμενη “κανονική” ομάδα λευκών, ετεροφυλόφιλων και αρτιμελών ανδρών της μεσαίας τάξης.

1.2 Η διάκριση του “βιολογικού” φύλου (sex) από το “κοινωνικό” φύλο (gender)

Μεταξύ της δεκαετίας του 1920 και των πρώτων δεκαετιών μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο (1960) το πρώτο φεμινιστικό κύμα υποχωρεί, ενώ το 1949 εκδίδεται το βιβλίο της Simone de Beauvoir *“Το δεύτερο φύλο”*. Η Simone de Beauvoir είναι γαλλίδα φεμινίστρια και φιλόσοφος και θα θέσει τις βάσεις του δεύτερου φεμινιστικού κύματος, επηρεάζοντας σημαντικά τις θεωρίες φύλου που ακολουθούν. Η επιχειρηματολογία της επικεντρώνεται στην κριτική και στην αποδόμηση των διπόλων άνδρας- γυναίκα, υποκείμενο-αντικείμενο, εαυτός-άλλο, πνευματικότητα (γνώση, υπερβατικότητα)-εμμένεια (φύση, ανατομία).

Στο έργο της εγείρονται προβληματισμοί σχετικά με την διαδικασία συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας και διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους η γυναίκα αντιμετωπίζεται ως το “αποκλίνον”. Πιο συγκεκριμένα, με αφορμή την διατύπωση *«Γυναίκα δεν γεννιέσαι, γίνεσαι»*, εξετάζεται το αν η γυναικεία ταυτότητα προέρχεται από τα κοινά βιολογικά χαρακτηριστικά της ανατομίας και του σώματος, δηλαδή το “να γεννιέται”, ή από το πολιτισμικό και κοινωνικό συγκείμενο, δηλαδή το “να γίνεται”. «Καμία βιολογική, ψυχολογική ή οικονομική μοίρα δεν προσδιορίζει την θέση που κατέχει σήμερα στην κοινωνία το ανθρώπινο θηλυκό» (Τεντοκάλη, 2009 :60).

«Στο πλαίσιο του πατριαρχικού συστήματος φύλου, η ανδρική ιδιότητα αυτοαναγνωρίζεται ως συνώνυμη και υποδειγματική της ανθρώπινης ιδιότητας, ενώ οι γυναίκες ετεροπροσδιορίζονται ως δευτερεύουσα περίπτωση και απαξιωμένη ετερότητα, ως το “δεύτερο φύλο”, που χαρακτηρίζεται από έλλειψη και ορίζεται ως έλλειψη, που δεν του αναγνωρίζεται το δικαίωμα της υποκειμενικότητας. Η αποκάλυψη και η ανατροπή των διαδικασιών και των μηχανισμών “ετεροποίησης”

των γυναικών, [...] είναι το κεντρικό διακύβευμα της θεωρίας της Μποβουάρ» (Αθανασίου, 2006 :19). Πιο συγκεκριμένα, αναδεικνύεται και ταυτόχρονα αποσταθεροποιείται η θέση ότι το δίπολο άνδρας-γυναίκα εκφράζεται μέσω της ιεραρχημένης αντίθεσης και της υπεροχής του άνδρα. Το πρώτο σκέλος του διπόλου, ο “άνδρας”, αποτελεί το κυρίαρχο υποκείμενο του δυτικού πολιτισμού, ταυτίζεται με τις ιδιότητες του ανθρώπινου και αντιπροσωπεύει την υπερβατικότητα, την πνευματικότητα και τη γνώση. Αντιθέτως, το δεύτερο σκέλος, η “γυναίκα”, ταυτίζεται με το υποδεέστερο “άλλο”, ετεροπροσδιορίζεται από τον άνδρα και αποτελεί αντικείμενο ταυτόσημο της φύσης, της βιολογίας και του σώματος.

Όπως αναφέρει η Αθανασίου, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός της Beauvoir εισήγαγε την αναλυτική διάκριση του βιολογικού φύλου (sex) και του κοινωνικού φύλου (gender). Ωστόσο, η στρατηγική εισαγωγή της έννοιας του κοινωνικού φύλου αποτέλεσε μια θέση που διαμορφώνεται, αρχικά, ως μια βάση των επιχειρημάτων των φεμινιστριών θεωρητικών ενάντια στην πεποίθηση ότι «η βιολογία είναι πεπρωμένο» («biology is destiny»). Πιο αναλυτικά, η θέση αυτή υποστηρίζει ότι «η βιολογία δεν είναι το πεπρωμένο των γυναικών, αλλά ένα ιστορικά προσδιορισμένο πεδίο εμπέδωσης της ανδρικής κυριαρχίας πάνω στις γυναίκες» (Αθανασίου, 2006 :23). Η θεωρία του κοινωνικού φύλου, το οποίο εκλαμβάνεται ως κοινωνική εκφορά του βιολογικού, αντιτίθεται στη θεώρηση ότι είναι αναπόφευκτη η κοινωνική ασυμμετρία σε βάρος των γυναικών λόγω των βιολογικών τους χαρακτηριστικών. Έτσι, η έννοια “γυναίκα” δεν ταυτίζεται πλέον με τα ανατομικά χαρακτηριστικά, αλλά με την κοινή έμφυλη, ιστορική και κοινωνική εμπειρία, αναδεικνύοντας τους πατριαρχικούς μηχανισμούς καταπίεσης.

Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα (1960–1980) αφορά τις διεκδικήσεις των γυναικών για την κατοχύρωση ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως: ισότητα στην εργασία (ίση αμοιβή για ίση εργασία / equal pay for equal work), δικαίωμα στην άμβλωση, στην αναπαραγωγή και στην προστασία από την οικογενειακή βία (Φεμινισμός των δικαιωμάτων). Η φράση «το προσωπικό είναι πολιτικό» συνοψίζει το πολιτικό πρόταγμα της εποχής με βασικά αιτήματα την πολιτική και νομική ισότητα, την αποσταθεροποίηση των έμφυλων σχέσεων εξουσίας και την ανάδειξη της καταπίεσης των γυναικών μέσω της καθημερινής ζωής.

Ωστόσο, διακρίνεται από τις επιμέρους διασπάσεις του φεμινισμού σε ριζοσπαστικό, μαρξιστικό, υλιστικό, φυλετικό και γαλλικό, καθώς οι ποικίλες ιδεολογικές αφετηρίες (πολιτικές, κοινωνικές, φιλοσοφικές, ταξικές και φυλετικές) δημιούργησαν διαφοροποιήσεις, οι οποίες επέφεραν συγκλίσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό του. Οι αντικρουόμενες προσεγγίσεις των φεμινιστριών θεωρητικών εντοπίζονται κυρίως στις ΗΠΑ και την Βρετανία, όπου επικεντρώνονται στην έννοια του κοινωνικού φύλου, και στην Ηπειρωτική Ευρώπη, όπου επικεντρώνονται στην έννοια του βιολογικού φύλου.

Τη δεκαετία του 1970 στρέφεται το ενδιαφέρον από τη γυναικεία κοινωνική ιδιαιτερότητα στο φύλο, θέτοντας στο επίκεντρο την καταγραφή και την ανάδειξη των “εμπειριών των γυναικών”, εντάσσοντας νέες οπτικές στον επιστημονικό λόγο και εισάγοντας τις γυναικείες σπουδές στα αγγλο-αμερικάνικα πανεπιστήμια (women studies). Έτσι, η γυναικεία εμπειρία θεωρητικοποιείται και μελετάται η γυναικεία καταπίεση, το πώς η γυναίκα αναπαρίσταται και το τι αντιπροσωπεύει.

Ενώ κατά το πρώτο κύμα του φεμινισμού λέξη κλειδί ήταν η “ισότητα” γυναικών και ανδρών, κατά το δεύτερο κύμα λέξη κλειδί έγινε η “ταυτότητα”. Με αυτόν τον

τρόπο, το φύλο αποφυσικοποιείται, εισάγεται ο όρος κοινωνικό φύλο ή έμφυλη ταυτότητα, ερμηνεύοντας με διαφορετική οπτική το φύλο ως συμπεριφορά και ως ένα επίκτητο χαρακτηριστικό του υποκειμένου, αναφερόμενο στην κοινωνική έκφραση του θηλυκού ή αρσενικού. Ο διαχωρισμός του από το βιολογικό κατέρριψε την εμμονή στην ανατομία, ποινικοποιώντας την βιολογική και φυσική αιτιοκρατία ως μέσο πατριαρχικής καταπίεσης. Επιπρόσθετα, το βιολογικό φύλο θεωρήθηκε προϋπάρχον χρονολογικά και λογικά, ενώ το κοινωνικό ότι έπεται. Συγκεκριμένα, «το κοινωνικό φύλο αποτελεί μια συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτισμική επεξεργασία και ερμηνεία του ήδη από τη “φύση” καθορισμένου βιολογικού φύλου» (Μαρνελάκης, 2013).

Οι διεκδικήσεις του δεύτερου φεμινιστικού κύματος για την χειραφέτηση των γυναικών στηρίζονται στην προϋπόθεση ότι αποτελούν μία ενιαία και ομοιογενή κοινωνική ομάδα. Για αυτό το λόγο, κρίθηκε επιτακτική η έμφαση στην ανάγνωση και ανάδειξη των διαφορών της ενιαίας κοινωνικοπολιτισμικής κατηγορίας του φύλου. Τα δίπολα αρσενικό-θηλυκό, άντρας-γυναίκα αποτελούν βιολογικές κατηγοριοποιήσεις που συντελούν στην αποσιώπηση των κοινωνικά εδραιωμένων διαφορών, οι οποίες είναι κατά βάση οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές.

1.3 Η ανάδειξη του φύλου ως μειονοτική εμπειρία

Την περίοδο αυτή, η αναζήτηση νοήματος απομακρύνεται από διχοτομιστικές λογικές ταυτότητας-ετερότητας και δυαδικές αντιθέσεις όπως άνδρας-γυναίκα, λευκή-μαύρη, ντόπιος-ξένος, αστός-προλετάριος, πολιτισμένη-βάρβαρη, πόλη-φύση, ετεροφυλόφιλος-ομοφυλόφιλος κλπ. Η διάκριση άλλα και ο αλληλοσυσχετισμός τους αναδεικνύουν τη θέση του “μέσα” και του “έξω”, του “ίδιου” και του “άλλου”, του “καταπιεστή” και “καταπιεζόμενου” κατασκευάζοντας, έτσι, ετερότητες ως το αντίθετο του κυρίαρχου, του κανονικού, εκείνου που τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του δεν χρειάζεται να προσδιορίζονται κάθε φορά. Σύμφωνα με την Βαΐου υπάρχουν κυρίαρχες, προκαθορισμένες και σταθερές ταυτότητες, οι οποίες δεν χρειάζεται καν να κατονομάζονται, αποτελούν τον κανόνα (νόρμα), ενώ οι αποκλίνουσες ταυτότητες οφείλουν να προσδιορίζονται, ως “άλλο” (Βαΐου, 2009 :143).

Παρ’ όλο που στις φεμινιστικές θεωρίες το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην έννοια του “φύλου”, η έμφαση μετατοπίζεται στις διαφορές εντός της κατηγορίας του φύλου και την ανάδειξή του ως μειονοτική εμπειρία, διευρύνοντας τον όρο “γυναίκα” σε σχέση με άλλες κοινωνικές διατάξεις. Αποδομείται το υποκείμενο “γυναίκα” προκειμένου να ενσωματωθούν στον προβληματισμό οι πολλαπλές εμπειρίες και οι διαφορετικές “θέσεις” γυναικών στην κοινωνία και στην πόλη. Αυτές οι διαφορετικές θέσεις εξαρτώνται από άξονες όπως ο κύκλος της ζωής, η ηλικία, η κοινωνική τάξη, η φυλή, η σεξουαλική προτίμηση, η θρησκεία, ο τόπος και οι συνδυασμοί των παραπάνω. Η πληθώρα διαφορετικών αξόνων συγκροτεί ιδιαίτερες κατηγορίες μέσα στην ίδια την κοινωνική κατηγορία του φύλου και διαμορφώνει τις πολλαπλές γυναικείες ταυτότητες. Η κάθε μία από αυτές τις διαφορετικές ταυτότητες αποτελεί σημείο τομής πολλαπλών αξόνων κυριαρχίας και υποτέλειας, μερικοί εκ των οποίων αποκτούν μεγαλύτερη ή μικρότερη βαρύτητα από άλλους ανάλογα με τη συγκυρία και την εκάστοτε περίπτωση (Λυκογιάννη, 2009 :131).

come out! ^{25c}

a liberation forum for the gay community



Εξώφυλλο περιοδικού για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, 1971.

Αφίσα για την φεμινιστική πορεία στις 8 Μάρτη 1975 στο Λονδίνο.



Ιταλικός φεμινισμός και αυτονομία, εξέγερση των γυναικών για την ισότητα 1970.



Διαδήλωση για τη σεξουαλική και πολιτική απελευθέρωση των γυναικών. Τόκυο 1972.




Διαδήλωση στη Νέα Υόρκη για το δικαίωμα στην ασφαλή άμβλωση και την αυτοδιάθεση του σώματος, 1977.

Όπως επισημαίνει και η Doreen Massey, η ταυτότητα και η μοναδικότητα του χώρου και του τόπου συγκροτούνται από την ιδιαιτερότητα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους, καθώς και από τις διασυνδέσεις των κοινωνικών σχέσεων (Massey [2005], 1994). Η προσέγγιση αυτή ερμηνεύει τον χώρο ως σημείο συνάντησης κοινωνικών σχέσεων, ως κάτι που «κατοικείται και έχει φύλο», που οριοθετείται από το “μέσα” και το “έξω”, από τον αποκλεισμό του ξένου και του διαφορετικού. Έτσι, δημιουργούνται ηγεμονικές σχέσεις λόγω των διεκδικήσεων για την οικειοποίηση του χώρου, οι οποίες διαμορφώνονται αμοιβαία και διαμορφώνουν χώρους/τόπους, με αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης χώρου και φύλου.

Όπως διερευνάται στις προσεγγίσεις του Henri Lefebvre (1968), το “υλικό”/το “δομημένο” και το “κοινωνικό” αλληλεπιδρούν, δηλαδή ο χώρος συνδιαμορφώνεται μέσω της βιωμένης καθημερινής εμπειρίας. Αντίστοιχα, η κατασκευή των διαφορετικών ταυτοτήτων εντός της κατηγορίας της “γυναίκας” και οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις αποτυπώνονται στην συγκρότηση του χώρου, ο οποίος με παρόμοιο τρόπο επηρεάζεται από τις διαφορετικές γυναικείες εμπειρίες και τους τρόπους που τον αντιλαμβάνονται και τον οικειοποιούνται. Ο χώρος δεν είναι στατικός, “κλειστός”, οριοθετημένος και καθορισμένος, αλλά ανοιχτός σε αμφισβήτηση και σε αλληπάλληλες αναγνώσεις από τις κοινωνικές ομάδες.

Στις προσεγγίσεις που αναφέρονται στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου, εγκαταλείπεται όχι μόνο το δίπολο άνδρας-γυναίκα, αλλά και η αυστηρή προκαθορισμένη ταύτιση του κάθε φύλου με την αντίστοιχη σφαίρα του δημόσιου-ιδιωτικού και κυρίως η ταύτιση με τα βιολογικά χαρακτηριστικά του φύλου. Έτσι, αποφυσικοποιείται ο χώρος, καθώς γίνεται πλέον αντιληπτός ως κοινωνική και όχι ως φυσική και βιολογική κατασκευή. Με αυτόν τον τρόπο, η γυναίκα δεν ταυτίζεται μόνο με τον οικιακό χώρο, αλλά δίνεται έμφαση στην διερεύνηση της γυναικείας εμπειρίας στον χώρο, το πώς, δηλαδή, οι διαφορετικές μειονοτικές κοινωνικές κατηγορίες της γυναίκας (διασταυρώσεις που σχετίζονται με την φυλή, την τάξη, την θρησκεία, την σεξουαλική προτίμηση, την ηλικία, την αρτιμέλεια και την κατ’ οίκον απλήρωτη εργασία) αλληλεπιδρούν, συσχετίζονται, οικειοποιούνται και “κινούνται” στον χώρο.

An abstract painting featuring two figures rendered in vibrant red and pink hues against a light, textured background. The figures are depicted in a dynamic, almost dancing pose, with flowing, expressive brushstrokes. The overall composition is fluid and energetic, with a focus on color and movement.

2 Μεταδομιστικές, μεταουμανιστικές σύγχρονες προσεγγίσεις του φύλου και του χώρου: Η έμφυλη και χωρική διαφορά έναντι της ιεραρχημένης αντίθεσης

2.1 Μεταδομιστικές θεωρίες φύλου και διαφοράς

2.1.1 Επανεξέταση ζητημάτων φύλου και σεξουαλικότητας και το φιλοσοφικό σχήμα “γίγνεσθαι – γυναίκα”

Κατά τις δεκαετίες που έπονται του δεύτερου φεμινιστικού κύματος ασκείται έντονη κριτική και αμφισβήτηση στην οικουμενική κατηγορία γυναίκα, δηλαδή στο ότι οι πολιτικές και οι κοινωνικές διεκδικήσεις του αφορούσαν κατά βάση την κυριαρχία των λευκών, δυτικών, αστών γυναικών. Μέσω της καίριας συμβολής των έγχρωμων γυναικών και άλλων εθνικοτήτων στο φεμινιστικό κίνημα, αλλά και τις ομόφυλες διεκδικήσεις, προστίθενται στις κατηγορίες αποκλεισμού των γυναικών η φυλή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ηλικία, ο τόπος και η αναπηρία.

Το τρίτο φεμινιστικό κύμα ή ο φεμινισμός της διαφοράς/της πολιτικής της ετερότητας αντλεί θεωρητικές και πολιτικές επιρροές από την κριτική θεωρία του Foucault, την μετα-αποικιακή θεωρία, μειονοτικά πολυπολιτισμικά και ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματα. Η μεταδομιστική θεωρία και οι θεωρίες φύλου προωθούν μια διαθεματική, συμπεριληπτική οπτική, που αντιλαμβάνεται το σώμα και τη σεξουαλικότητα ως στοιχεία της υποκειμενικότητας και υποστηρίζει μια προσέγγιση κατακερματισμένων, πολλαπλών, επιτελεστικών και ρευστών ταυτοτήτων και όχι μόνο κοινωνικά δομημένων. Καταρρίπτεται η ιδέα ότι το βιολογικό φύλο προϋπάρχει έναντι του κοινωνικού, εντοπίζεται η αλληλοεπικάλυψη των κατηγοριών άνδρας-γυναίκα και επιχειρείται η αποδυνάμωση τόσο των ιεραρχημένων δυαδικών ή αντιθετικών σχέσεων μεταξύ τους, όσο και των ίδιων των κατηγοριών. Πιο συγκεκριμένα, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος δεν είναι πλέον το δίπολο άνδρας-γυναίκα, ούτε οι διαφορές εντός της κατηγορίας “γυναίκα” όπως διερευνάται στο δεύτερο φεμινιστικό κύμα, αλλά οι διαφοροποιήσεις εντός της ίδιας της γυναίκας. Έτσι, το φύλο παρουσιάζεται άρρηκτα συνδεδεμένο με τον εκάστοτε τόπο, χρόνο, το ευρύτερο γεωπολιτικό συγκείμενο και την διαθεματικότητα, αποφυσικοποιείται, απομακρύνεται από το υποκείμενο και περνάει στην μειονοτική και έμφυλη εμπειρία, αντιμετωπίζεται ως συναρμογή ετερότητας, καθώς γίνεται αντιληπτή η πολλαπλότητα των φύλων και οι εντοπισμένες θέσεις τους.

Αντίθετα από τις θεωρίες του ουμανισμού και του δορισμού οι Gilles Deleuze και Felix Guattari επιχειρούν μια προσέγγιση απομακρυσμένη από τον δυισμό εναντίον της διαλεκτικής αντίθεσης υπέρ της διαφοράς που από τα τέλη του 1990 και μετά, η οποία θέτει τις βάσεις για την επανεξέταση ζητημάτων φύλου και σεξουαλικότητας. Αναλύουν τη διατύπωση της σκέψης “γίγνεσθαι-γυναίκα”, το οποίο αφορά σε μια ανοιχτή, διαδικασία μετασχηματισμού, αποσταθεροποίησης των προκαθορισμένων έμφυλων σχέσεων από την οπτική του μειονοτικού και του αποκλεισμένου από τα κυρίαρχα. Το “γίγνεσθαι-γυναίκα” για τον Deleuze δεν έχει σχέση με τις γυναίκες,



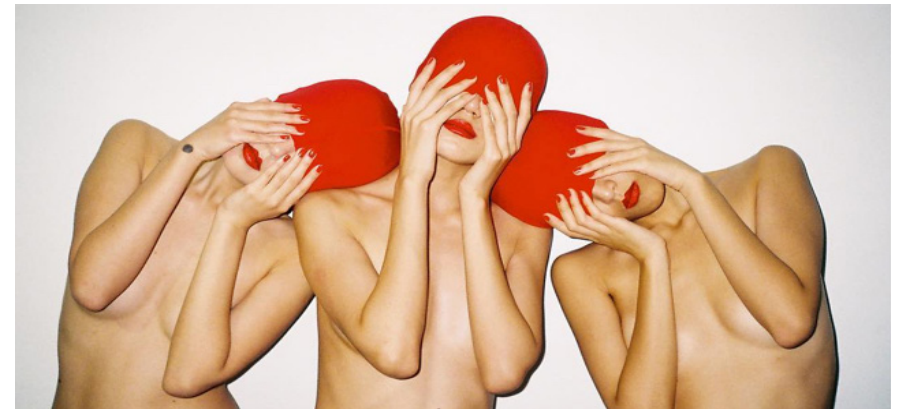
Χωρίς τίτλο, Barbara Kruger, 1989.



S.O.S., An Adult Game of Mastication, Performance. Hannah Wilke, 1974.



Χωρίς τίτλο, εξερευνώντας τη σχέση μεταξύ σεξουαλικότητας, ταυτότητας και σώματος. Ren Hanga, 2014-2016.



Performative Drawing, διαδικασία, σωματικότητα, κίνηση. M.Lohrum, Λονδίνο, 2019

το παρελθόν τους ή το μέλλον τους, γιατί το γυναικείο αποτελεί έναν από τους πόλους του έμφυλου διμορφισμού, από τον οποίο γυναίκες και άντρες πρέπει να ξεφύγουν (Deleuze, Parnet, 2007). Πιο συγκεκριμένα, αν το “γίγνεσθαι-γυναίκα” ερμηνευθεί ως το αντίθετο του “είναι-άνδρας”, τότε η γυναίκα ταυτίζεται με την ασταθή διαδικασία του “γίγνεσθαι”, την έμφυλη υποτελή ετερότητα, η οποία υπολείπεται σε σχέση με το “είναι” της ταυτότητας του άνδρα, που είναι το κυρίαρχο. Παρόλα αυτά, δεν πρόκειται για μία οπτική που υπάγεται σε ένα ήδη κατασκευασμένο έμφυλο δίπολο.

Αντίθετα, στο γυναικείο “γίγνεσθαι” αποδίδεται θετικό πρόσημο, καθώς αποτελεί την αλλαγή, την διαφοροποίηση και την κατάρριψη έμφυλων ταυτοτήτων, το γυναικείο διασταυρώνεται με πολύπλοκες παραμέτρους ρευστότητας και λαμβάνει έμφυλες και μειονοτικές επεκτάσεις. Σύμφωνα με την Jardin, «το ζήτημα δεν είναι να κερδίσουν, ή να αναδειχτούν, στην πλειονότητα, αλλά να γίνουν μειονότητα. Κι αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο για τις γυναίκες αν επιθυμούν να παραμείνουν ριζοσπαστικές, δημιουργικές και να μην γίνουν απλά Άντρες» (1984). Με αυτόν τον τρόπο, διευρύνεται η συζήτηση για πολλαπλές αναγνώσεις του χώρου από πλευράς της διαφοράς, της αποκλεισμένης εμπειρίας, ενώ πλέον λαμβάνεται υπόψη η πολλαπλότητα και η ύπαρξη “άλλων γίγνεσθαι”, που δεν ταυτίζονται κατ’ ανάγκη με το γυναικείο φύλο (Jardin, 1984). Η επιρροή αυτής της προσέγγισης στο φεμινιστικό κίνημα στα μέσα του 1990, έχει ως αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό των καθιερωμένων όρων του νεωτερισμού και την απόρριψη των διπόλων. Η μεταδομιστική, αντι-ουμανιστική θεωρία θα ελαττωματικοποιήσει τα δυϊστικά αντίθετα μεταξύ του ανθρώπινου/ άλλου, τεχνολογίας/φύσης και θα απομακρυνθεί από το ανθρώπινο, όπως αυτό έχει δομηθεί, θετικοποιώντας μορφές που μέχρι τότε βρίσκονταν στο περιθώριο.

2.1.2 Η επιτελεστικότητα του φύλου στο έργο της J. Butler

Μέσα από τα έργα της *“Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity”* (1990) και *“Bodies that matter”* (1993) η Judith Butler διευρύνει τον φεμινιστικό διάλογο και επιχειρεί να αμφισβητήσει τις εδραιωμένες ουσιοκρατικές θεωρήσεις σε σχέση με το φύλο, το σώμα και την σεξουαλικότητα. Συγκεκριμένα για την διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, καταρρίπτει τη δομιστική διχοτομιστική λογική άνδρας-γυναίκα, πολιτισμός-φύση και την άμεση, προδιαγεγραμμένη σύνδεση του σώματος και του φύλου με σχέση φυσικής συνέχειας αιτίου-αιτιατού, την αντίληψη, δηλαδή, ότι το βιολογικό φύλο είναι προκαθορισμένο, ενώ το κοινωνικό είναι επίκτητο. Σύμφωνα με τη Αθανασίου, στη σκέψη της Butler «αποδομείται το επιστημολογικό ιδίωμα της διάκρισης ανάμεσα στο λεγόμενο “βιολογικό φύλο”, ως το υποτιθέμενο υπόστρωμα φύσης πάνω στο οποίο το κοινωνικό νόημα λαμβάνει χώρα, και το “κοινωνικό φύλο”, ως το υποτιθέμενο εποικοδόμημα που ιστορικά έπεται και εγγράφεται πάνω στο προϋπάρχον θεμέλιο της φυσικής καταβολής» (Αθανασίου, 2007 :205). Έτσι, αμφισβητείται το κοινωνικό πρόταγμα, βασισμένο στα ετεροσεξουαλικά, πατριαρχικά πρότυπα, ότι, δηλαδή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η επιθυμία αποτελεί απόρροια της κοινωνικής έκφρασης τους φύλου, που προκύπτει ως αποτέλεσμα της βιολογίας: «επιθυμείς άνδρες διότι είσαι γυναίκα, και είσαι γυναίκα διότι γεννήθηκες θηλυκό». Ο κοινωνικός διμορφισμός υπηρετεί και αναπαράγει

τις σχέσεις κυρίαρχου-κυριαρχημένου μέσω της καταναγκαστικής κατάταξης των υποκειμένων σε δύο κατηγορίες ταυτοτήτων φύλου (αρσενικό-θηλυκό).

Η Butler θέτει σε κριτική διερώτηση την γραμμική σύνδεση του βιολογικού φύλου, του κοινωνικού και της σεξουαλικότητας, υποστηρίζοντας ότι τόσο το κοινωνικό όσο και το βιολογικό φύλο είναι αποτελέσματα επαναλαμβανόμενων πρακτικών. Πιο αναλυτικά, αναδιατυπώνοντας την οπτική της Beauvoir «Δεν είναι κάποια γυναίκα, αλλά γίνεται», υποστηρίζει τη θέση ότι το φύλο διαμορφώνεται από την επανάληψη των κυρίαρχων προτύπων και συμπεριφορών (επαναλαμβανόμενες κινήσεις, χειρονομίες, στάσεις και πράξεις) και εισάγει την έννοια της επιτελεστικότητας (performativity) του κοινωνικού φύλου ως προϊόν μιας διαδικασίας συνεχούς κατασκευής. Πρόκειται για τη διαδικασία συγκρότησης και κατασκευής της υποκειμενικής ταυτοποίησης, η οποία βασίζεται στην κανονιστική δύναμη της επαναληπτικότητας (iterability), της δυνατότητας της επανάληψης μιας πράξης σε διαφορετικά συγκείμενα. Με αυτό τον τρόπο, το κοινωνικό φύλο επανασυγκροτείται στην κοινωνική συνείδηση μέσω της επαναλαμβανόμενης έκφρασής του, καθιστώντας το βιολογικό φύλο το αποτέλεσμα της συγκρότησης του κοινωνικού κι όχι τη βάση για την κατασκευή του. Η Butler αναφέρει ότι το φύλο δεν είναι αυτό που είμαστε αλλά αυτό που επιτελούμε, δηλαδή το "πράττειν" όχι το "είναι" και προσθέτει «όχι όμως ένα πράττειν από ένα υποκείμενο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προϋπάρχει της πράξης» (2007 :207). Λαμβάνοντας υπόψη ότι κάθε αναπαράσταση είναι κοινωνική πρακτική που εξαρτάται από το κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό της συγκείμενο, άρα είναι διαφορετική, γίνεται κατανοητή η μεταβλητότητα της ανάγνωσης, της μεταφοράς νοήματος και της κατασκευής της επιτέλεσης, αναδιοργανώνοντας και επανασυγκροτώντας την προκαθορισμένη αναπαράσταση (Μυριβήλη, 2006 :14).

Επομένως, αφού το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο αποτελούν επαναλαμβανόμενες πράξεις (performances), το σώμα ταυτίζεται με την επιτελεστικότητα (performativity), καθώς δεν αποτελεί κάτι προϋπάρχον, αλλά αυτό που τα ίδια τα υποκείμενα κατασκευάζουν σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα. Οι πολλαπλές μορφές επιτελεστικότητας που προκύπτουν μέσα από τις ενσώματες πράξεις κατά τις οποίες τα υποκείμενα σημασματοποιούνται τις "σημασίες" τους, έχουν ως αποτέλεσμα την αναγνωσιμότητα του υποκειμένου, άρα και του χώρου στον οποίο επιτελούνται οι επαναλαμβανόμενες αυτές πρακτικές. Σύμφωνα με την συλλογιστική της, η υλική σωματικότητα αποφυσικοποιείται και γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα που δεν προκύπτει από βιολογικές διεργασίες, αλλά νοηματοδοτείται από το κυρίαρχο κοινωνικοπολιτισμικό συγκείμενο. Έτσι, το σώμα καθίσταται ως ένας τόπος στον οποίο αποτυπώνονται και παράγονται εξουσιαστικοί μηχανισμοί και σχέσεις κυριαρχίας και ο οποίος είναι η απόρροια της εγγραφής της ετεροσεξουαλικότητας (heteronormativity) πάνω στη σωματικότητα.

Η Butler αντιτίθεται στις θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η ετεροφυλοφιλική επιθυμία είναι αποκλειστικά προϊόν ενός πατριαρχικού ντετερμινιστικού προτύπου, που καθορίζει τι είναι "κανονικό" και "αποδεκτό", δηλαδή, το ότι η "μήτρα της ετεροσεξουαλικότητας" είναι η μοναδική πηγή ετεροκανονικών ταυτοτήτων φύλου. Όπως υποστηρίζει «Η ετεροφυλόφιλη μήτρα των σχέσεων του κοινωνικού φύλου, προηγείται της ανάδυσης του ανθρώπινου», δηλαδή, για να θεωρηθεί ένα υποκείμενο ότι εντάσσεται στην κατηγορία του ανθρώπινου, το φύλο του οφείλει να υπακούει στις κυρίαρχες ετεροφυλόφιλες νόρμες (Χαλκιά, [2004], 1993 : 189). Αντίθετα, θεωρεί ότι το κοινωνικό φύλο, αν και αποτελεί μία επιτελεστική κατηγορία, οι πράξεις από τις οποίες συγκροτείται, αναπαράγουν τις κοινωνικές αναμονές που επιβάλλει η πατριαρχική κυριαρχία του ετεροφυλόφιλου, λευκού άνδρα.

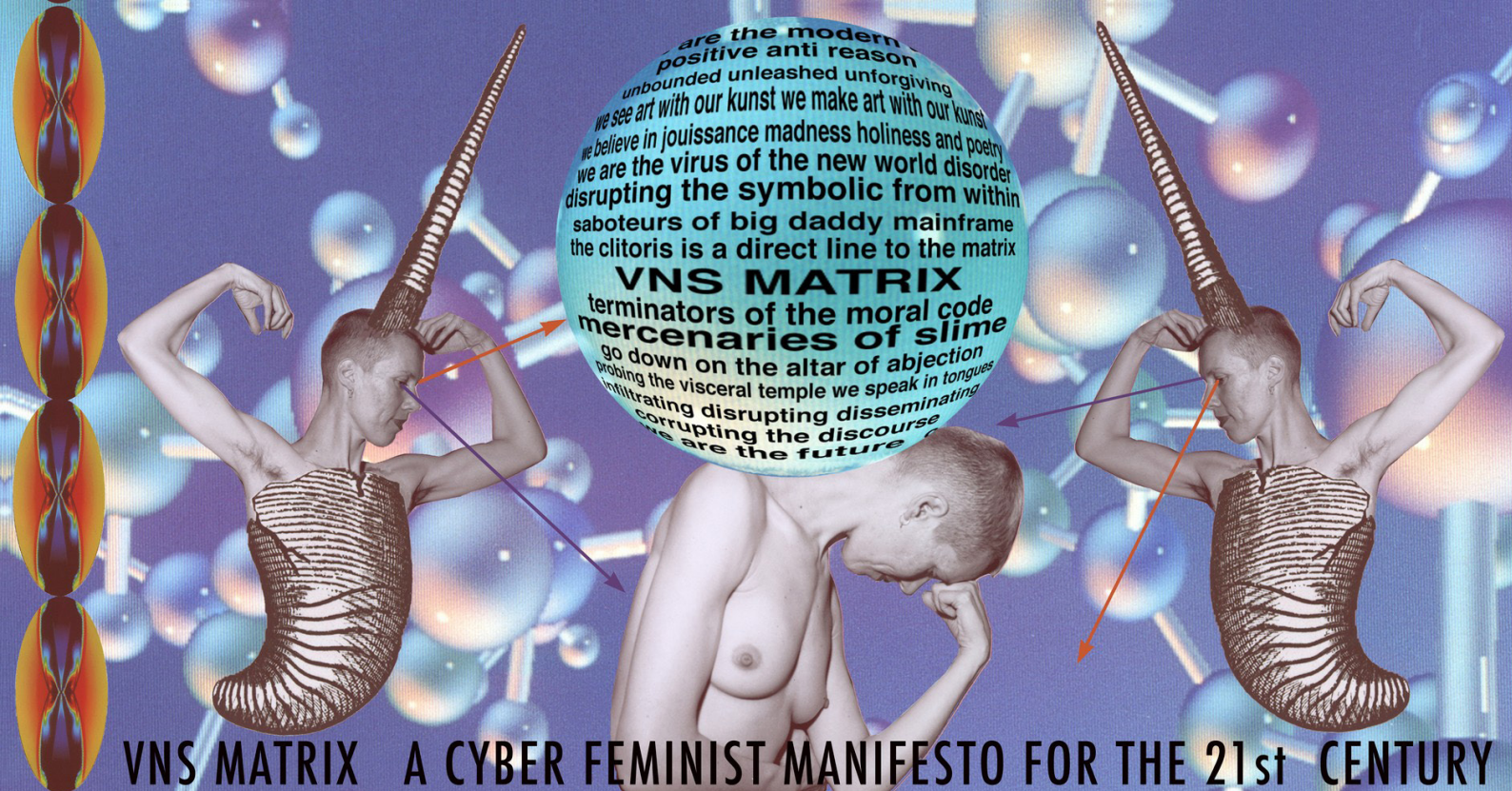
Επομένως, καθώς «Το φύλο είναι επιλογή», αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ελεύθερη επιλογή, διότι «κανείς δεν βρίσκεται έξω από τις έμφυλες ιδιότητες, ώστε να μπορεί να επιλέξει ελεύθερα· καθένας είναι ήδη το φύλο του και οι επιλογές του είναι εξαρχής περιορισμένες. Είμαστε ήδη μέσα σε ένα φύλο. Έχουμε ενσωματώσει τον νόμο του φύλου» (Αθανασίου, [2007], 1993 :210). Στην θέση αυτή εντοπίζεται η δυνατότητα να αναπτυχθούν πολιτικές πρακτικές, καθώς η απροσδιοριστία της επιτέλεσης την μετατρέπει σε μία πολιτική πρακτική, η οποία δεν είναι, όμως, πολιτικά ουδέτερη και ιστορικά γραμμική.

2.1.3 Θεωρία φύλου και τεχνολογία, η έννοια του “Cyborg” της D. Haraway

Σε μετέπειτα φεμινιστικές τοποθετήσεις της δεκαετίας του 1990 αναπτύσσονται σκέψεις που επηρεάζονται από την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με την τεχνολογία. Μια από τις φεμινίστριες θεωρητικούς και συγγραφείς, η Donna Haraway, επιχειρεί την ερμηνεία της διασταύρωσης της επιστήμης, της πληροφορικής, της βιολογίας και της φεμινιστικής θεωρίας, επικρίνοντας τον ανθρωποκεντρισμό και εξερευνώντας τις δυνάμεις μέσα από τις οποίες αναπτύσσεται το “μη ανθρώπινο”. Πιο συγκεκριμένα, είναι η βασική εκπρόσωπος του Κυβερνοφεμινισμού (cyberfeminism), ενός φεμινισμού προσανατολισμένου στις νέες τεχνολογίες, που διερευνά το πώς αλληλεπιδρούν το κοινωνικό φύλο, το σώμα, ο πολιτισμός και τα τεχνολογικά μέσα, αλλά και το πώς ο φεμινισμός επιτελείται στον κυβερνοχώρο. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα του Κυβερνοφεμινισμού αποτελεί τόσο η αμφισβήτηση των στερεοτύπων, των ανισοτήτων και των αποκλεισμών μεταξύ των φύλων που εντοπίζονται στο ανδροκρατούμενο τεχνολογικό πεδίο όσο και η αντίληψη ότι η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη, αλλά αναπαράγει τις προκαταλήψεις εκείνων που την ελέγχουν. Πρόκειται για έναν αγώνα ενάντια στην πατριαρχία μέσω της συμμαχίας της γυναίκας και της μηχανής, «μια συμμαχία της ιδιοκτησίας που καταπιέζεται από τον ιδιοκτήτη της», με σκοπό την αντίσταση στα πατριαρχικά πρότυπα της γλώσσας και των εικόνων που αναπαράγονται στα ψηφιακά μέσα και τη δημιουργία μιας διαδικτυακής φεμινιστικής πολιτικής (Sadie Plant, 1997).

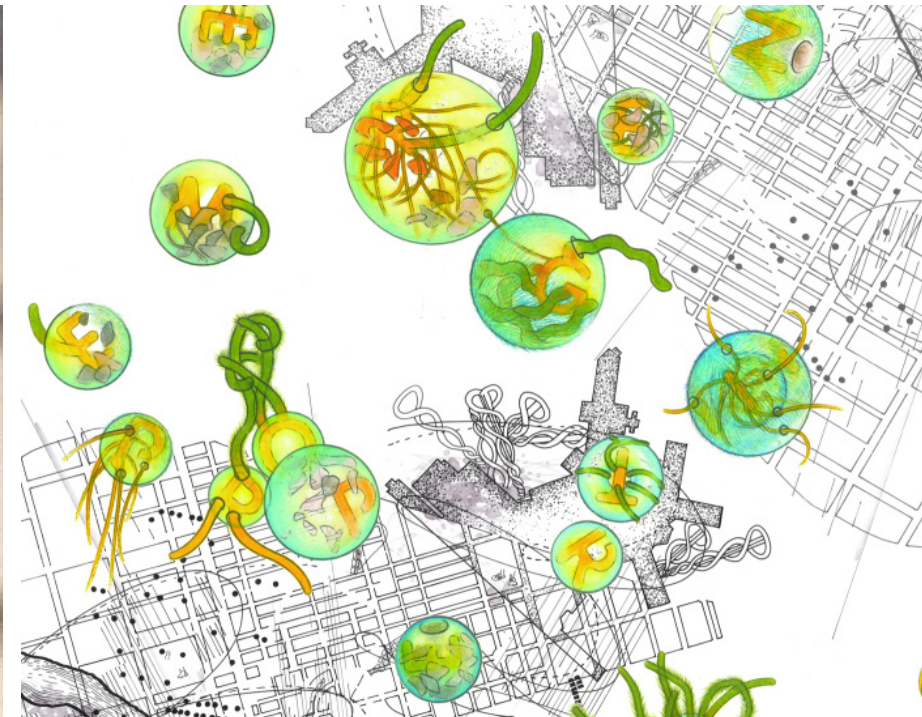
Στο έργο της Haraway επιχειρείται η αποφυσικοποίηση του όρου “γυναίκα” με αποτέλεσμα την αποδέσμευση της έννοιας της ταυτότητας από το σώμα, τη βιολογία και τη φύση, ώστε να καταλαμβάνει οποιαδήποτε μορφή (υβρίδιο-Cyborg). Όπως εξηγεί η Αθανασίου, «η ανθρωπότητα είναι νεωτερική μορφή, το πρόσωπό της είναι γενικό, το περίγραμμά της καθολικό. Μέχρι τώρα η ανθρωπότητα έχει πρόσωπο ανδρικό». Περιγράφεται, δηλαδή, η ανάγκη μιας φεμινιστικής ανθρωπότητας, η οποία δεν ταυτίζεται με τη “γυναίκα”, τον “άνδρα”, τον “άνθρωπο”, αλλά με την αντίσταση στην αναπαράσταση, στην κυριολεκτική μορφολογία και τα στερεότυπα. Αναφέρει, επίσης, «Δεν υπάρχει θεμελιώδης, οντολογικός διαχωρισμός στην επίσημη γνώση μας για τη μηχανή και τον οργανισμό, για το τεχνικό και το οργανικό» (2006 :423). Για την Haraway, τα όρια μεταξύ του ανθρώπου και της μηχανής γίνονται ολοένα και πιο δυσδιάκριτα, γεγονός το οποίο πρέπει να αποτελέσει αφορμή για την αναγνώριση των δυνατοτήτων αυτής της νέας υβριδικότητας.

Στο κείμενό της “*A Cyborg Manifesto*” (1991), σημαντική διατύπωσή της αποτελεί



VNS MATRIX A CYBER FEMINIST MANIFESTO FOR THE 21st CENTURY

A Cyberfeminist Manifesto for the 21st Century, billboard digital image. VNS Matrix, 1991.



Cyborgs και τέρατα, γλυπτά. Lee Bul, 1997-1998.

Incubation, υβριδικοί χάρτες. Tammy Lu & Crystal Bueckert, 2012.



Σειρά Silueta, το αποτύπωμα του σώματος στη φύση. Ana Mendieta, 1973-80.

ότι «η δραστική επέμβαση της δυνητικής πραγματικότητας και της τεχνολογίας της κυβερνητικής στο λεγόμενο “φυσικό” κόσμο θα αποδεσμεύσει τα μελλοντικά υποκείμενα από τα δεσμά μιας “αρχέγονης” ταυτότητας, ενός γενεαλογικά οριζόμενου εαυτού». Εισάγεται, λοιπόν, στη φεμινιστική θεωρία ένα νέο εννοιολογικό εργαλείο, το Cyborg. Η έννοια αυτή αναφέρεται σε μια κυβερνοδικτυακή (cybernetic) οντότητα, μη-οικουμενική, ένα υβρίδιο μεταξύ φύσης και τεχνολογίας, αρσενικού και θηλυκού, οργανικού και μηχανικού, ατομικού και συλλογικού, ένα αλληλένδετο σύστημα ανθρώπου-μηχανής. Συμβολίζει, δηλαδή, την υπέρβαση της ανθρώπινης σωματικότητας, την “ανακάλυψη του δυνητικού” και την δυνατότητα η έννοια του ανθρώπινου και της τεχνολογίας να συγχέονται. Έτσι, επανεξετάζονται τα όρια του υλικού κόσμου και η υποκειμενικότητα υπό συνθήκες δικτύωσης. Με αυτόν τον τρόπο, αναθεωρούνται οι ηγεμονικές σχέσεις μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, εαυτού και άλλου με σκοπό την κατάρριψη των δυϊστικών αντιθέσεων. Για το Cyborg προσθέτει πως «είναι κείμενο, μηχανή, σώμα και μεταφορά – όλα θεωρητικοποιημένα και συμμετέχοντα στην πρακτική με όρους επικοινωνιών» (Haraway, 1991).

Επιπρόσθετα, σημαντική ήταν η συνεισφορά της Haraway στην ανάπτυξη των θεωριών του οικοφεμινισμού (ecofeminism), που αφορούν σε φεμινιστικές και οικολογικές πρακτικές αποσταθεροποιώντας τους ουμανιστικούς περιορισμούς των διπόλων φύσης-ανθρώπου, φύσης-πολιτισμού, φύσης-κοινωνίας και ανθρώπινου-μη ανθρώπινου. Βασικό διακύβευμα του οικοφεμινισμού αποτελεί το ότι η κυριαρχία του άνδρα σε βάρος της γυναίκας είναι ανάλογη εκείνης του ανθρώπου σε βάρος της φύσης και ότι η απελευθέρωση της γυναίκας είναι συνυφασμένη με την προστασία της φύσης. Ωστόσο, το πρόταγμα των οικοφεμινιστικών κινημάτων αφορά στην οικολογική και στην κοινωνική αλλαγή, συνδέοντάς την όχι μόνο με την καταπίεση της γυναίκας, αλλά και με τους αγώνες οποιασδήποτε άλλης μειονοτικής ομάδας, κατανοώντας την αλληλεπίδραση διαφορετικών μορφών καταπίεσης και δίνοντας προβάδισμα στη συμβίωση διαφορετικών ειδών πέρα από τον άνθρωπο που συμμετέχουν στα οικοσυστήματα. Συγκεκριμένα, στο έργο της Haraway δίνεται έμφαση σε έννοιες, όπως η υποκειμενικότητα και η φύση πέρα από ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις, οι οποίες επιτρέπουν την ανάδειξη της οπτικής του “άλλου” και των συσχετίσεων μεταξύ κτισμένου περιβάλλοντος και κοινωνικών συνθηκών.

Στη σκέψη της διεκδικείται μια πιο ουσιώδης, πιο δυναμική και πιο αληθινή, ανοιχτή επιστήμη, που ενσωματώνει πολλαπλές αναγνώσεις, ενώ η γνώση εξετάζεται ως “κοινωνικά τοποθετημένη διαδικασία”, στην οποία συσχετίζεται το υβριδικό υποκείμενο με την παραγωγή αυτής της γνώσης. Αυτός ο μετασχηματισμός των συστημάτων της γνώσης αναδεικνύει τον συσχετισμό μεταξύ επιστήμης και τεχνολογίας και αναγνωρίζει τα «ενδεχομενικά και εντοπισμένα θεμέλια άλλων μορφών γνώσης», δίνοντας σημασία στην μερικότητα και όχι στην παγκοσμιότητα. Η ιδέα της για την “εντοπισμένη γνώση” (Situated Knowledge) αφορά στο ότι η πολιτική της ενσώματης και τοπικά προσδιορισμένης εμπειρίας αναδεικνύει το πώς τα σώματα συγκροτούν την ταυτότητά τους και μπορούν να εκφραστούν από μια συγκεκριμένη θέση (Καραμπά, 2021 :17). Πρόκειται για μια γνώση, η οποία επιτρέπει τη διαδικασία δημιουργίας ενός λιγότερο κατασκευασμένου από τα κυρίαρχα στερεότυπα κόσμου, όπου υπάρχει η δυνατότητα στα ενσώματα άτομα να εκφράζουν τη δική τους συγκεκριμένη θέση. Γι’ αυτό τον λόγο, το σύνολο των γνώσεων αναγνωρίζεται με συγκεκριμένο τρόπο ως εντοπισμένες και ενσώματες.

Στις φεμινιστικές διατυπώσεις της Haraway σχετικά με την παραγωγή γνώσης, συνεισφέρει η Sandra Harding με την “επιστημολογική θεωρία των θέσεων” στο βιβλίο της *“Rethinking standpoint epistemology: What is strong objectivity? In Feminist epistemologies”* (1993) ως κριτική στην επικράτηση του κυρίαρχου λόγου στην επιστημολογία.

Πιο συγκεκριμένα, στη θεωρία για την “αντικειμενικότητα” εκφράζεται ότι «η γνώση παράγεται μέσω μη αξιολογικών, αμερόληπτων, αποστασιοποιημένων και αποσωματοποιημένων προσεγγίσεων» (Harding, 1990 :87), δηλαδή, δεν συνδέονται με την μερικότητα και την ιδιαιτερότητα της κάθε οπτικής, ενώ, εναλλακτικά, η έννοια του “σχετικισμού” εκφράζει ότι κάθε οπτική «προσφέρει έναν τρόπο να μην είσαι πουθενά ενώ ταυτόχρονα ισχυρίζεται ότι είσαι ισότιμα παντού» (Haraway, 1991, :191), δηλαδή, έχει την δική της ισχύ και είναι ισότιμη με την οπτική όλων. Σύμφωνα με την Haraway, οι δύο αυτές διατυπώσεις αφορούν “μη τοποθετημένες γνώσεις” και γι’ αυτό δεν αναγνωρίζουν την κοινωνική τοποθέτηση και την μερική οπτική, δηλαδή απορρίπτουν την τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο (Μαρνελάκης, 2014 :16). Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνει η Harding, η παραγωγή των “τοποθετημένων γνώσεων” σχετίζεται με την ιστορικότητα και τις κατασκευές του παρελθόντος, οι οποίες επηρεάζουν την κάθε οπτική με συγκεκριμένο τρόπο και οφείλουν «να υποβάλλονται στις ίδιες αρχαιολογικές και γενεαλογικές αναλύσεις» (Harding, 1993).

Με την αναγνώριση των επιμέρους οπτικών (partial perspectives) και την αποδοχή της ετερογένειας, επιτρέπεται ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της αντικειμενικότητας, ώστε να συνυπολογίζονται οι “ενσώματες” (embodied) και “τοπικές” (local) γνώσεις και εμπειρίες του κάθε υποκειμένου, οι οποίες βρίσκονται υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Πιο συγκεκριμένα, η Haraway παροτρύνει στη «συγκεκριμενοποίηση και σωματοποίηση όλων των οπτικών», λαμβάνοντας υπόψη τις μοναδικές, διαφορετικές και ιδιαίτερες οπτικές των μειονοτικών ομάδων, ώστε να αμφισβητηθούν οι κυρίαρχες επιστημονικές και πολιτιστικές αφηγήσεις. Επομένως, εντάσσοντας μια φεμινιστική προσέγγιση στην “επιστημολογική θεωρία των θέσεων” (feminist standpoint epistemology) υποστηρίζει ότι κάθε παραγωγή γνώσης είναι κοινωνικά τοποθετημένη και διατυπώνει ότι οι κοινωνικά αποκλεισμένες οπτικές είναι ικανές να αποτελέσουν πιο κατάλληλα και πιο αποκαλυπτικά σημεία εκκίνησης για την παραγωγή γνώσης, υπογραμμίζοντας τη σημασία της ακρόασης των εμπειριών των γυναικών και άλλων περιθωριοποιημένων ομάδων (Μαρνελάκης, 2014 :16).

2.1.4 Στροφή στο σώμα, η έννοια του νομαδικού υποκειμένου και της “Τερατολογίας” της R. Braidotti

Στη φεμινιστική θεωρία της δεκαετίας του 1990, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στην αναζήτηση νέων εννοιολογικών συστημάτων με στόχο μία διαφορετική ανάγνωση της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Η φιλόσοφος και φεμινίστρια θεωρητικός Rosi Braidotti αναγνωρίζει την ταύτιση του κλάδου της φιλοσοφίας ως κανονιστική διανοητική προερχόμενη από άνδρες, λευκούς, κεντροευρωπαίους, η οποία αποτελεί πεδίο αποκλεισμού του διαφορετικού και του μειονοτικού από τον επιστημονικό λόγο. Θεωρεί ότι η γυναίκα δεν πρέπει να συσχετίζεται με τον κλάδο της φιλοσοφίας, «εφόσον αυτός συγκροτείται ως λόγος εξουσίας, ως λόγος ανδροκρατικός και θεωρητικά ηγεμονικός» και διερευνά νέους δημιουργικούς, απελευθερωμένους, μετασχηματιστικούς τρόπους σκέψης που αναδεικνύουν την αλλαγή, την έμφυλη διαφορά, τις βιωμένες μεταβάσεις (Αθανασίου, 2006 :189). Επίσης, με αφορμή τη συλλογιστική του Deleuze για το “σκέπτεσθαι”, εισάγει την διάκριση του “σκέπτεσθαι”

και του “φιλοσοφείν”. Διαχωρίζει, δηλαδή, την ίδια την σκέψη από τον ακαδημαϊκό, συστηματοποιημένο, κωδικοποιημένο φιλοσοφικό λόγο, εμπλουτίζοντας τα συστήματα σκέψης με θέσεις του υποδεέστερου “άλλου”, του αποκλεισμένου και του μειονοτικού, εδραιώνοντας, έτσι, τα θεμέλια μιας νέας γυναικείας και φεμινιστικής υποκειμενικότητας.

Η συμβολή της Braidotti κρίθηκε καθοριστική στις φεμινιστικές τοποθετήσεις ως προς την ενσώματη υποκειμενικότητα και ως προς τον ρόλο που διαδραματίζει το σώμα στην διερεύνηση των καταβολών της. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι «η πρώτη και κύρια “ένθεσή” μας στην πραγματικότητα είναι η ίδια μας η σωματικότητα», δηλαδή, ότι η πιο σημαντική εντοπιότητα στην οποία εγγράφεται το υποκείμενο είναι ο χώρος του ίδιου του σώματος (Αθανασίου, 2006 :200). Το σώμα ως κοινή ύλη αποτελεί πρωταρχικό πεδίο της πολλαπλής διαφοροποίησης και διαμορφώσης της σεξουαλικότητας και της επιθυμίας. Για αυτό το λόγο, η Braidotti επιχειρεί να επαναξιολογήσει την έννοια της γυναικείας υποκειμενικότητας και να αναδείξει την πολιτική υπόσταση της επιθυμίας και τη σημασία που αυτή λαμβάνει στην κατασκευή του υποκειμένου. Αυτή η χειραφετησιακή επιθυμία των “γυναικών να αποτελέσουν το υποκείμενο” αποτελεί «το αίτημα των πολιτικοποιημένων γυναικών για υλική και συμβολική αναγνώριση» (Αθανασίου, 2006 :201). Η υπέρβαση της αντικειμενοποίησης των γυναικών, που έχει επιβάλει η πατριαρχική κυριαρχία, έχει ως στόχο την αναγνώρισή τους ως ενσώματα και έμφυλα υποκείμενα, δρώντα και ορατά.

Στο έργο της *“Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Sexual Theory”* (1994), εισάγει την έννοια του “νομαδικού υποκειμένου” στο επίκεντρο του φιλοσοφικού, κριτικού και φεμινιστικού της προβληματισμού αντλώντας επιρροή από την μεταποικιοκρατική θεωρία και τη θεωρία της φυλής. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρεί την επανανοηματοδότηση της γυναικείας υποκειμενικότητας, δίνοντας μια θετική πτυχή στον “αρνητικό” υπολειμματικό όρο των κυρίαρχων αντιθέσεων του δυτικού πολιτισμού. Εισάγει τη φεμινιστική πολιτική της θέσης και εφαρμόζοντας την χαρτογραφική μέθοδο του φιλοσοφικού νομαδισμού επιδιώκει την αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων ύπαρξης και επιθυμίας.

Κατά την Braidotti, εισάγεται η “μορφή του νομάδα” στη φεμινιστική θεωρία και τη συσχετίζει με το υποκείμενο, καθιστώντας το μια οντότητα πολυδιάστατη, μη ενιαία συνεχώς μετασχηματιζόμενη. Πιο αναλυτικά, το “νομαδικό υποκείμενο” αποτελεί μια υβριδική μορφοπλασία μεταξύ μιας χωρικής συνθήκης κίνησης και ενός είδους γνώσης (ή μη γνώσης) και αντιτίθεται στο διμορφισμό και στη διάκριση ανάμεσα στα “περιθώρια” και το “κέντρο”, δηλαδή ανάμεσα στο “υποδεέστερο” και το “κυρίαρχο”. Στην προσέγγιση αυτή το υποκείμενο δεν είναι κάτι σταθερό, προκαθορισμένο και συμπαγές, αλλά το πεδίο των συγκλίσεων των μεταβλητών και των πολύπλοκων συνόλων των εμπειριών του που χαρακτηρίζονται από ρευστότητα. Η Braidotti διευρύνει την έννοια του υποκειμένου και παροτρύνει για μια μη ενιαία αντίληψη, κατανοώντας το υποκείμενο ως μια διαδικασία συγκρότησης και μετασχηματισμού που προκύπτει μέσα από αλληπάλληλες μετατοπίσεις και διαπραγματεύσεις μεταξύ εξουσίας και επιθυμίας. Έτσι, «τα αναδυόμενα υποκείμενα που βρίσκονται σε εξέλιξη σηματοδοτούν μοτίβα του “γίγνεσθαι” που αναζητούν νέους τρόπους έκφρασης και αναπαράστασης» και, παράλληλα, ανακατασκευάζουν το “είναι” μέσω πολύπλοκων και εσωτερικά αμφισβητούμενων συστημάτων κοινωνικών σχέσεων, αποτελώντας τις αναπαραστάσεις των βαθμιαίων μεταμορφώσεων του υποκειμένου (Σηφάκη, [2014], 1994 :35).

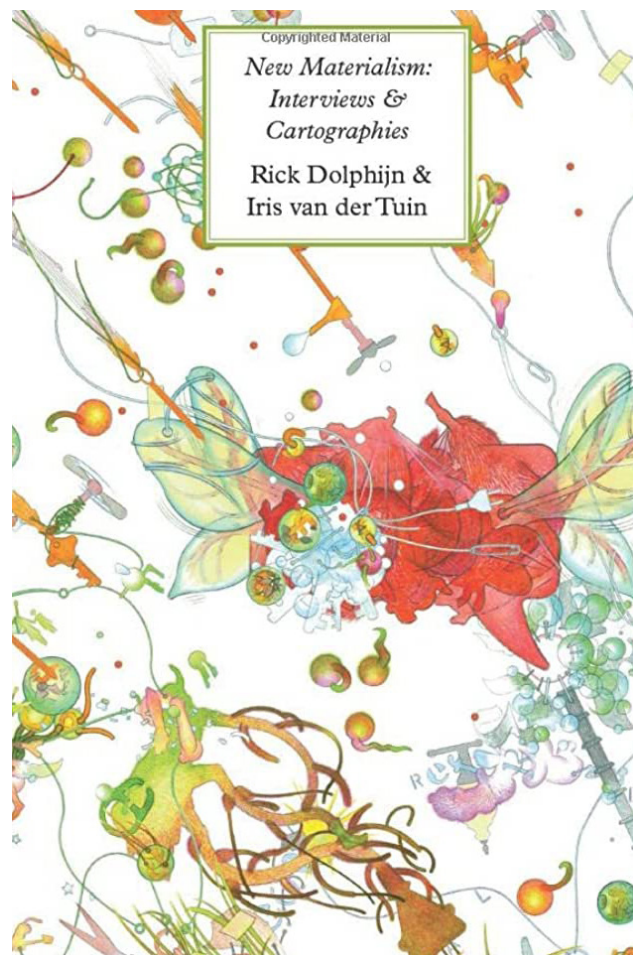
Κεντρικό αίτημα στο νομαδικό εγχείρημα της Braidotti συνιστά η αναγνώριση



Bunny Gets Snookered (1997), Realidad (2012) και Peeping Thomasina (2020), γλυπτικές αναπαραστάσεις σώματος . Sarah Lucas,



Naked Photos: Life Model Goes Mad, performance. Tracey Emin, 1996.



Εικονογράφηση εξωφύλλου. Tammy Lu.



Nomadic Subjects, ρευστή πραγματικότητα μέσω της κίνησης. HSUN HSIANG HSU, 2014-2018.

της νομαδικής υποκειμενικότητας ως ένα πεδίο “γίγνεσθαι” που δεν υπάγεται σε διπολικές αντιθέσεις μεταξύ κινούμενου-ακίνητου, κατοίκου-ξένου, εαυτού-άλλου, κυρίαρχου-υποδεέστερου, αλλά ως ένα εναλλακτικό, δημιουργικό χώρο που αφορά σε όλες αυτές τις κατηγορίες. Όπως εξηγεί: «Το ζήτημα δεν είναι ούτε να απαλλαγούμε από την ύπαρξη των περιθωριοποιημένων, των ξένων, των άλλων, ούτε να εξωραΐζουμε την κατάστασή τους, αλλά να βρούμε μία ακριβέστερη, πιο σύνθετη τοποθέτηση για την διαδραστική αλλαγή των ίδιων των όρων του προσδιορισμού τους, καθώς και για την αλληλεπίδραση μεταξύ τους» (Σηφάκη, [2014], 1994 :33).

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του φεμινιστικού υποκειμένου επανεξετάζεται υπό το πρίσμα του νομαδικού υποκειμένου, αναγνωρίζοντας την πολυδιάστατη και την πολυσύνθετη υπόστασή του. Επομένως, βασικό εγχείρημα αποτελεί η αντίληψη της ταυτότητας ως τόπου διαφορών, δηλαδή η κατανόηση ότι η διχασμένη φύση του υποκειμένου και οι διαφορές που ενυπάρχουν σε αυτό, αποτελούν εργαλεία για τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας. Στη νομαδική προσέγγιση αναδεικνύεται η έννοια της διαφοράς, η οποία αφορά τόσο στη διαφορά μεταξύ των υποκειμένων όσο και στη διαφορά, δηλαδή την πολυπλοκότητα εντός του ίδιου του υποκειμένου. Ωστόσο, «η νομαδική πολλαπλότητα δεν εκτυλίσσεται σε ένα σώμα άφυλο· εντοπίζεται και εντατικοποιείται πάνω σε έναν ενσώματο εαυτό που είναι πάντοτε έμφυλος» (Κοκκαλιάρης, 2021 :43).

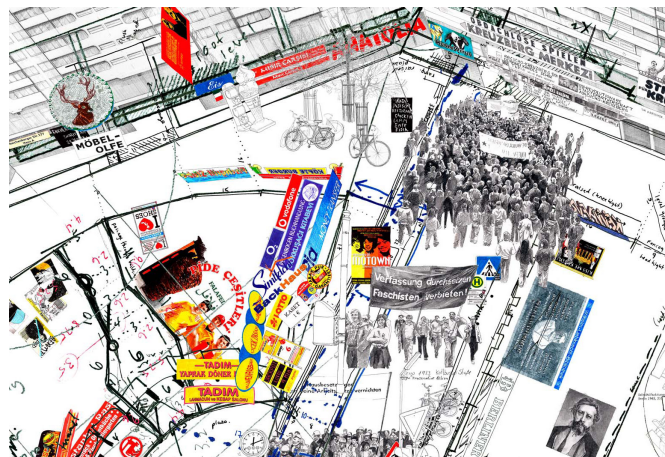
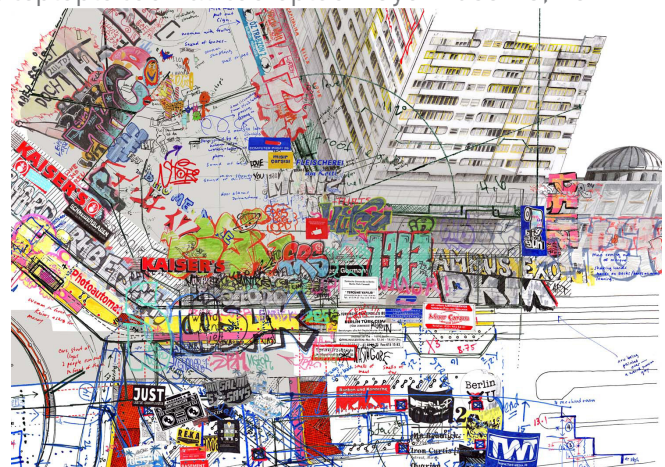
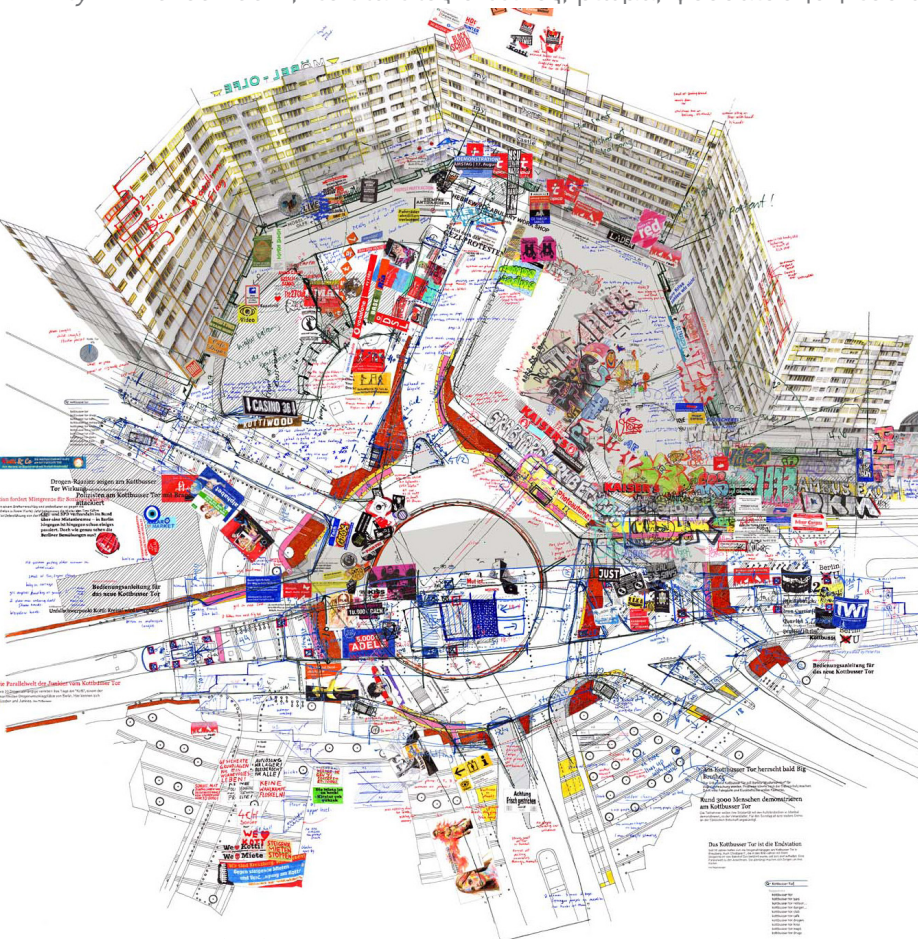
Στη φεμινιστική φιλοσοφική σκέψη, δίνεται έμφαση στην πρακτική της έμφυλης διαφοράς ως μια προσπάθεια αναγνώρισης της πολλαπλότητας και της πολυμορφίας του φύλου, αλλά και του μη αποκλεισμού του διαφορετικού, του μειονοτικού. Κατά την Braidotti, τα υποκείμενα δομούνται από την ενσώματη και έμφυλη διαφορά, καθώς το φύλο δεν ορίζεται ως μία ενιαία βιολογική ή κοινωνιολογική κατηγορία, αλλά ως το σημείο συνάντησης και αλληλοεπικάλυψης του φυσικού, του συμβολικού και του κοινωνικού, που συγκροτούν την έμφυλη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων (Braidotti, 2006 :207). Η ανάγνωση αυτών των διαφορετικών βιωμένων εμπειριών κατά την καθημερινή ζωή όπως αυτές εξελίσσονται γραμμικά στον χρόνο, δηλαδή η χαρτογράφηση των εντοπισμένων γυναικείων θέσεων, αποτελεί για τη Braidotti την πολιτική της θέσης (Politics of location). Σε αυτή συλλογιστική «οι γυναίκες καταλαμβάνουν διαφορετικές θέσεις υποκειμένου σε διαφορετικές στιγμές» (Αθανασίου, 2006 :207).

Στο πλαίσιο της έμφυλης διαφοράς, η Braidotti εισάγει μια νέα έννοια, την “τερατολογία”, στην οποία προσπερνάται το σώμα και το φύλο, με σκοπό την αποσταθεροποίηση των σχέσεων ιεραρχίας. Στο έργο της, *“Between Monsters, Goddesses and cyborgs”* (1996), δημιουργεί τον όρο του “τέρατος” ως ένα ενδιάμεσο μεταξύ του διπόλου οικείου-ξένου σε σχέση με τον άνθρωπο. Πιο αναλυτικά, επιχειρείται η ταύτιση της έννοιας του “τέρατος” με οτιδήποτε είναι μειονοτικό, «όπως τη γυναίκα, τον Εβραίο, τον μαύρο και τον ομοφυλόφιλο» (Braidotti, [2004], 1996) και τονίζεται η διαφορά από το κυρίαρχο ανθρώπινο, που ταυτίζεται με το ανδρικό πρότυπο. Στο δίπολο άνθρωπος-άλλο σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι μειονότητες, οι οποίες κατασκευάζουν ταυτότητες και ταυτόχρονα αυτο-αποκλείονται από αυτές συγκροτώντας, έτσι, τις ετερότητες.

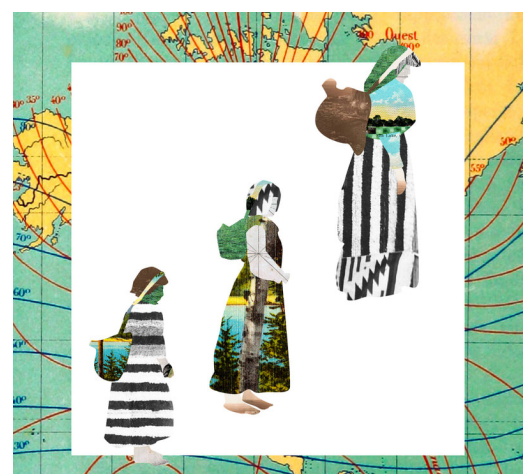
Το ενδιαφέρον στρέφεται στην αντίληψη ότι αυτό που θεωρείται διαφορετικό από το κυρίαρχο αντιμετωπίζεται ως υποδεέστερο, δηλαδή ως “άλλο”, ως “ετερότητα”. Αναγνωρίζονται οι πολιτικές προεκτάσεις του “ανθρώπινου” και η επιρροή των ηγεμονικών σχέσεων σε αυτό, καθώς ό,τι χαρακτηρίζεται από ή ταυτίζεται με αυτό λαμβάνει το δικαίωμα στην ορατότητα και στην αναγνώριση. Έτσι, δίνεται έμφαση



Infinity mirrored room, πολλαπλές οπτικές, βίωμα, ψευδαίσθηση του απερίοριστου και του ορίου. Yayoi Kusama, 2012.



Ψυχογεωγραφική μέθοδος καταγραφής της καθημερινής ζωής, του τρόπου με τον οποίο ο χώρος χρησιμοποιείται και κατασκευάζεται. Lissa Fassler, 2014.



Voyageur/Almanacs, μνήμη, ταυτότητα, πολυπολιτισμικότητα και γεωγραφία. Anna Bintia Diallo, 2021.

στην έννοια του “άλλου”, όχι πια ως στοιχείο αντιθετικής ετερότητας, αλλά ως «θετική ανάγνωση της διαφοράς η οποία υπερβαίνει τη διαλεκτική» (Braidotti, 2011 :391). Η θετικοποίηση της διαφοράς, έχει ως στόχο την επαναανοηματοδότηση του “τέρατος-άλλου” με σκοπό την αναγνώριση αλλά και την αποδυνάμωση της εξουσίας του “ανθρώπινου-κανονικού”. Έτσι, αποδεικνύεται ότι το διαφορετικό κατατάσσεται στην κατηγορία του “άλλου” και άρα θεωρείται όχι διαφορετικό αλλά υποδεέστερο σε σχέση με αυτό με το οποίο συγκρίθηκε, δηλαδή το κυρίαρχο, το κανονικό.

Έτσι, όπως αναφέρει η Braidotti μέσα από τις θεωρίες φύλου διευρύνεται η συζήτηση για την σχέση μεταξύ του φύλου και του χώρου, καθώς «η έννοια της ταυτότητας θα δώσει την θέση της στη διαφορά, η αναπαράσταση στην διαδικασία, η τοποθέτηση (location) στην σχέση (relationship) και το στέρεο της ταυτότητας στο ρευστό. Η αρχιτεκτονική αντικαθίσταται από τις χωρικές πρακτικές (spatial practices), τα αντικείμενα από τις επιτελέσεις (performance) και η αντιπαράθεση από την πολλαπλότητα» (Braidotti, 2006). Επομένως, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την φεμινιστική θεωρία στην φεμινιστική χωρική πρακτική.

2.2 Μεταδομισμός: Θεωρίες χώρου και χωρικά ενδιάμεσα

2.2.1 Η έννοια της Τριτότητας και η χωρική της διάσταση στην σκέψη των H. Bhabha και E. Soja

Η μεταδομιστική θεωρία, η οποία είχε επικεντρωθεί στη διερεύνηση της θέσης του “άλλου” ως εργαλείο για την ερμηνεία του χώρου, διασταυρώνεται με ένα ευρύ φάσμα διεπιστημονικών προσεγγίσεων. Το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στην υπέρβαση των ιεραρχικών διχοτομιστικών συστημάτων που εντοπίζονται σε ζητήματα συγκρότησης του χώρου, του δομημένου περιβάλλοντος με τη συμβολή της γεωγραφίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της φιλοσοφίας, της ψυχολογίας και των μετα-αποικιακών σπουδών, με αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του χώρου, της σχέσης του φύλου και του χώρου και την ανάγνωσή του μέσω της μειονοτικής εμπειρίας.

Οι σύγχρονες μεταδομιστικές προσεγγίσεις που αφορούν στην διεύρυνση των θεωριών του χώρου έχουν ως βάση την πρώιμη οπτική του φιλοσόφου Henri Lefebvre, ο οποίος επηρέασε σημαντικά την αριστερή σκέψη για τον χώρο τον 20ο αιώνα. Επιχειρεί την μελέτη του κοινωνικού ζητήματος μέσα από την ανάγνωση του χώρου και θίγει θέματα, όπως η μετανεωτερικότητα, η κριτική της θεωρίας του για την πόλη, η έννοια της χωρο-κοινωνικής διαλεκτικής και η καθημερινότητα ως παράμετροι συγκρότησης του χώρου. Στο έργο του “*Le Droit à la ville*” (1968) η πόλη προσεγγίζεται ως ένα πεδίο, όπου αναδύονται νέα κοινωνικά υποκείμενα και διερευνώνται νέα πρότυπα καθημερινής ζωής και «προσδιορίζει την αστικότητα ως ταυτόχρονη συγκέντρωση και διάχυση ανθρώπων, αγαθών και πληροφοριών, ως κοινωνική κεντρικότητα, όπου πολλές διαφορετικές πλευρές του καπιταλισμού τέμνονται στο χώρο» (Βαΐου, Χατζημιχάλης, 2012 :92).

Στην διερεύνησή του για τον χώρο ως κοινωνικά παραγόμενο προϊόν διατυπώνεται ότι είναι αδύνατο ο χώρος να γίνει αντιληπτός χωρίς κοινωνικό περιεχόμενο και αντίστροφα η κοινωνία χωρίς τον χώρο. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι η αντίληψη για τον χώρο δεν είναι “μονής κατεύθυνσης” αλλά “διπλής”, καθώς η αλληλεπίδραση δεν κινείται μόνο από το κοινωνικό στο χωρικό, αλλά και αντίστροφα. Προτρέπει, λοιπόν, στην κατανόηση της διαδικασίας συγκρότησης του χώρου ως αλληλοεξαρτώμενη και διαδραστική με το κοινωνικό πεδίο, κατά την οποία οι κοινωνικές σχέσεις παράγονται χωρικά και, έτσι, επηρεάζουν το κοινωνικό. Αναλύει την κοινωνική θεωρία του χώρου μέσω τριών διαφορετικών αλλά αλληλοεπηρεαζόμενων διαδικασιών. Αναλύει, λοιπόν, μία τριμερή διαλεκτική που αποτελείται από τις “χωρικές πρακτικές” (υλικό χώρο), τις “αναπαραστάσεις του χώρου” (φαντασιακό χώρο) και τον “χώρο της αναπαράστασης” (βιωμένο χώρο). Ο Τρίτος όρος που εισάγεται δεν είναι το αποτέλεσμα της διαλεκτικής, αλλά «ο χώρος όπως θα μπορούσε να είναι», ο οποίος συνυπάρχει και συσχετίζεται με τους άλλους δύο. Έτσι, οι τρεις όροι αλληλοισχυροποιούνται ή αλληλοαναιρούνται και ταυτόχρονα συγκροτούν τον χώρο μέσω αναπαραστάσεων και συμβόλων, χωρικών και κοινωνικών πρακτικών (Lefebvre, 1973).

Με βάση την κοινωνική θεώρηση του χώρου, εξελίσσονται οι θεωρίες του Henri Lefebvre με την εισαγωγή της μετα-αποικιοκρατικής κριτικής του Homi Bhabha (για το δίπολο αποικιοκράτης-αποικιοκρατούμενος), της έννοιας της νέας πολιτιστικής πολιτικής του Edward Soja και της φεμινιστικής οπτικής της Doreen Massey (για το δίπολο άνδρας-γυναίκα). Βασικό σκοπό αποτελεί μια νέα ανάγνωση της ταυτότητας ως ετερότητα, ως διαφορά που αφορά σε νέες διασταυρώσεις με τον χώρο, τις κοινωνικές τάξεις, το φύλο και την φυλή. Οι διανοητές αντιλαμβάνονται την ανεπάρκεια των διπόλων και στις θεωρίες τους επιχειρούν την κατασκευή ενός τρίτου χώρου. Ο τρίτος αυτός χώρος, το “ενδιάμεσο”, δεν προσπαθεί να αναδιαμορφώσει ή να επαναφέρει τις ιεραρχικές σχέσεις των αντιθέσεων, αλλά πρόκειται για ένα ασταθές πεδίο συνδέσεων, μια διαδικασία διαμόρφωσης και επαναπροσδιορισμού ορίων.

Στη διαδικασία αποσταθεροποίησης της διχοτομιστικής λογικής, που διαμορφώνει την ιεραρχία των κοινωνικών στερεοτύπων, συμβάλει ο Ινδός διανοητής της μετα-αποικιακής θεωρίας, ο Homi K. Bhabha, εισάγοντας έννοιες, όπως η “πολιτισμική διαφορά”, ο “υβριδισμός” και ο “τρίτος χώρος”, στοχεύοντας στην ανάδειξη της πολυπλοκότητας των εδραιωμένων πολιτισμικών παραδοχών και των μεγάλων εθνοκεντρικών αφηγήσεων.

Το ενδιαφέρον των προσεγγίσεων του στρέφεται στη θέση των αποικιοκρατούμενων μέσα στην αποικιοκρατική εμπειρία, επισημαίνοντας την συνθετότητα των ιεραρχικών σχέσεων έλξης και απώθησης που χαρακτηρίζουν την σχέση αποικιοκράτη-αποικιοκρατούμενου. Εξετάζει την έννοια της “τοποθεσίας (location) του πολιτισμικού” (της κουλτούρας), θέτοντας τον εαυτό του σε μία οριακή θέση, δηλαδή όπως υποστηρίζει «έναν παραγωγικό τόπο, όπου η κουλτούρα κατασκευάζεται ως διαφορά» (Βαΐου, 2012 :200). Πιο αναλυτικά, απορρίπτει την αντίληψη περί “καθαρότητας” των πολιτισμών και της δεδομένης αυθεντικότητάς τους, περί εθνικής, εθνοτικής, πολιτισμικής και γλωσσικής ομοιογένειας, καθώς αποδέχεται ότι προϋπόθεση για την διατήρηση και την διαίωνιση των πολιτισμών αποτελεί η συνεχής αλληλεπίδρασή τους. Αναγνωρίζει τον ρόλο της “μετάφρασης” ως τη δυνατότητα για μια διαφορετική απόδοση, μετασχηματισμό και ύπαρξη, έναντι της οικουμενικότητας, ως την ανάγκη μιας διαδικασίας μεταφοράς και τομής στοιχείων ετερογένειας μεταξύ πολιτισμών (Χατζησάββα, 2022 :31). Έτσι, η έννοια της υβριδοποίησης δεν αποτελεί έναν γραμμικό συνδυασμό στοιχείων, αλλά τον συνδυασμό διαφορετικών πολιτισμικών προτύπων στον ενδιάμεσο χώρο, ο οποίος

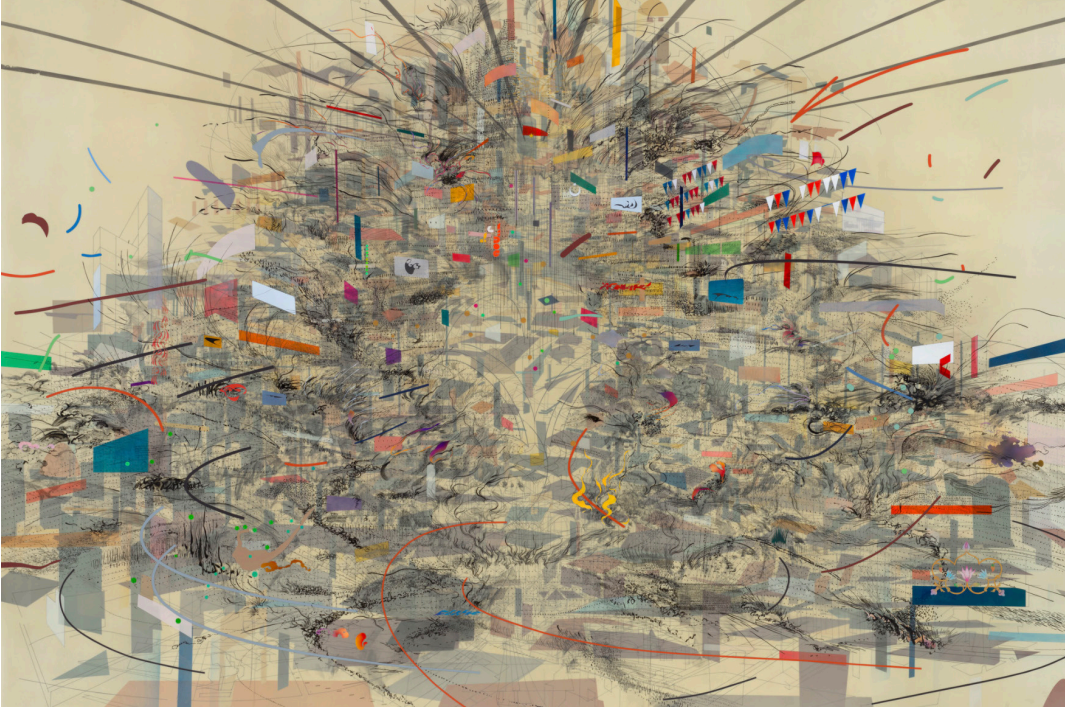
δεν εξαφανίζει τις διαφορές, αλλά τις πολλαπλασιάζει. Αποτελεί, δηλαδή, έναν “τρίτο όρο” που «είναι πάντα στο “ενδιάμεσο”, όπου συνεχώς μετασχηματίζεται σύμφωνα με τις δυναμικές της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης» (Hernández, 2010 :89).

Στις θεωρίες του Bhabha, δημιουργείται η έννοια του Τρίτου Χώρου ως ένα εργαλείο υπέρβασης των διπολικών κατηγοριοποιήσεων και ως μια χωρική στρατηγική συμπερίληψης και όχι αποκλεισμού που επιτρέπει την ανάδυση του διαφορετικού, κατά την οποία προτείνονται νέοι τόποι διεκδικήσεων και συνεργασίας και αναδεικνύονται “νέα σύμβολα της ταυτότητας” (Bhabha, 1994 :1). Πρόκειται για έναν ενδιάμεσο χώρο διαπραγμάτευσης σημασιών και αναπαραστάσεων, ο οποίος αποδεσμεύεται από παραδοσιακές αντιλήψεις της ετερότητας, προωθεί την ανάδειξη διαφορετικών τοποθετήσεων και ενθαρρύνει την ανάδειξη των πολιτισμικών πρακτικών μειονοτικών ομάδων, την πολλαπλότητα, την αλληλοεπικάλυψη και τον μετασχηματισμό. Έτσι, «η θεωρητικοποίηση των εννοιών αυτών από τον Bhabha, παρέχει την δυνατότητα να καταγράψουμε χωρικά τις δράσεις των ανθρώπων, θεωρώντας τους ως παραγωγούς του χώρου κατοίκησής τους, λαμβάνοντάς τους υπόψη ως τους πραγματικούς παράγοντες για τον συνεχή ανασχηματισμό των πόλεων» (Hernández, 2010 :98).

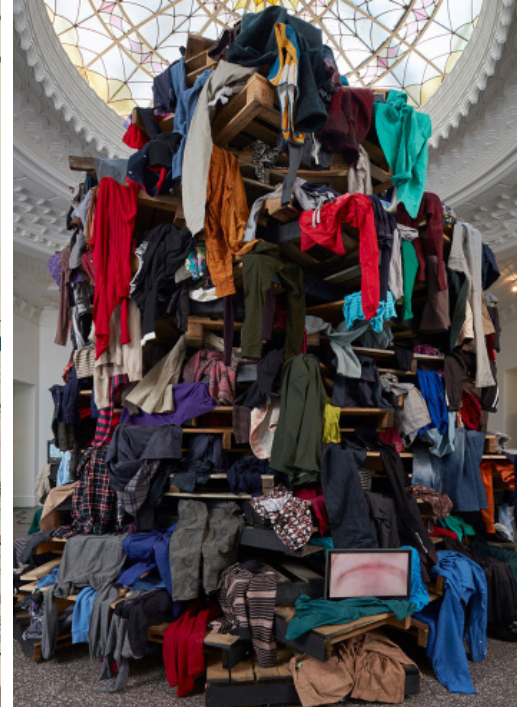
Ο γεωγράφος Edward Soja, επαναδιατυπώνει την θεωρία κοινωνικής παραγωγής του χώρου του Lefebvre και βασισμένος στις διατυπώσεις για τον “τρίτο χώρο” του Bhabha, εντάσσει στις πολιτισμικές και κριτικές σπουδές μια νέα τοποθέτηση για τη σημασία του χώρου. Εφαρμόζει, λοιπόν, μια νέα πολιτισμική πρακτική για τη διερεύνηση των σχέσεων, που αναπτύσσονται μεταξύ των εννοιών του χώρου, της φυλής, του φύλου και της τάξης με την διαφορά και την ταυτότητα, σε μια δεδομένη κατάσταση, συνδέοντας, έτσι, την ιστορικότητα, την κοινωνικότητα και την χωρικότητα. Ειδικότερα, προτείνει τη διεύρυνση της διχοτομιστικής λογικής μέσω μιας αριστερής, ριζοσπαστικής κριτικής σκέψης, η οποία μετατοπίζει το ενδιαφέρον από τη δυαδική, αντιθετική λογική στην ετερότητα (critical thirding-as-othering).

Στο βιβλίο του “*Thirdspace*” (1996) εισάγει την έννοια του Τριτοχώρου, ένα νέο εννοιολογικό εργαλείο για την αντίληψη του χώρου που χαρακτηρίζεται από «αξιοσημείωτη ανοιχτότητα, κριτική ανταλλαγή, όπου η γεωγραφική φαντασία μπορεί να επεκταθεί, περικλείοντας μια πολλαπλότητα προοπτικών, όπου τα ζητήματα φυλής, τάξης και φύλου μπορούν να αντιμετωπιστούν ταυτοχρόνως χωρίς να υπερέχει το ένα ή το άλλο» (Soja, 1996 :5). Αντλώντας επιρροές από το “βιωμένο χώρο” του Henri Lefebvre, εστιάζει σε μία διεπιστημονική οπτική συσχετισμού του δομημένου χώρου (firstspace) με τον φαντασιακό (secondspace) και οδηγείται στην κατανόηση του χώρου ως κοινωνική και ιστορική οργανωμένη ολότητα (thirdspace). Μέσα από την διαστρωμάτωση των βιωμάτων, που υπάρχουν είτε στον υλικό χώρο ως πραγματικά τεκμήρια είτε στον νοητικό χώρο ως αφηγήσεις, γίνεται αντιληπτή η Τριτότητα του χώρου. Η οργάνωση της σκέψης με αυτή την τριπλή διαλεκτική αμφισβητεί συμβατικούς τρόπους σκέψης, εξελίσσεται συνεχώς και δεν υπακούει σε μια δεδομένη σειρά, αλλά επιτρέπει την ανάγνωση και την δυνατότητα νέων επιλογών πολλαπλών, όχι απαραίτητα μόνο τριών.

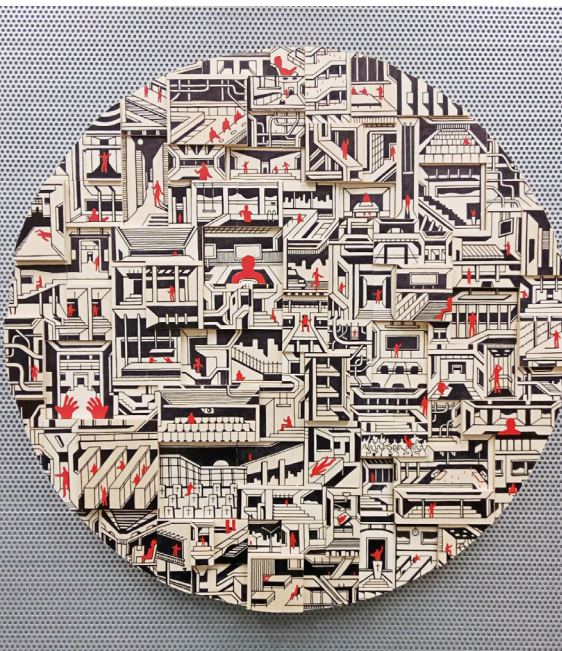
Η δυναμική τριαλεκτική προσέγγιση, λοιπόν, που προτείνει δεν είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μόνο με τις κοινωνικές σχέσεις και τον χώρο, αλλά και με τον χρόνο, καθώς δεν πρόκειται για μια πολιτισμική πολιτική που ερμηνεύεται ως γραμμική ιστορική μετάβαση. Τονίζει την έμφαση που δίνεται στην χρονική και ιστορική οπτική και προτρέπει στην ανάγνωση μέσα από χωρικές παραμέτρους, ενισχύοντας την αλληλεπίδραση μεταξύ χώρου και χρόνου.



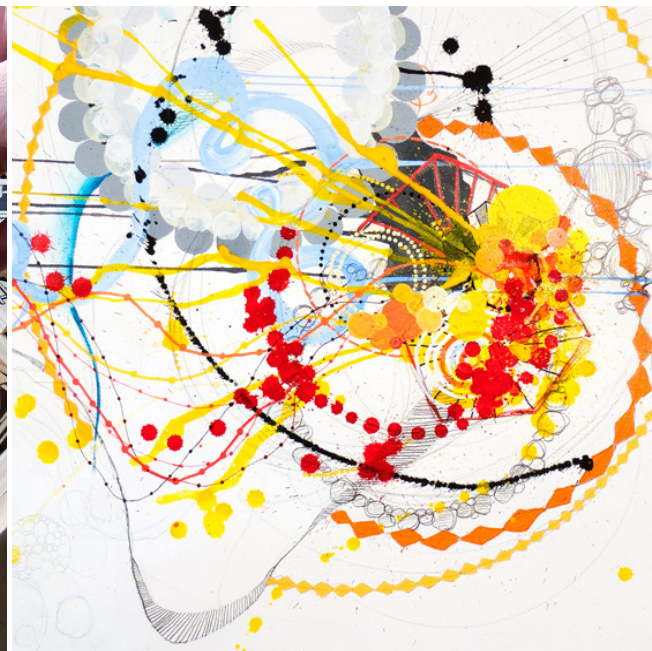
Empirical Construction, επεξεργασία της χωροχρονικής υβριδικότητας και των διαφορετικών προοπτικών ταυτόχρονα. Julie Mehretu, 2003.



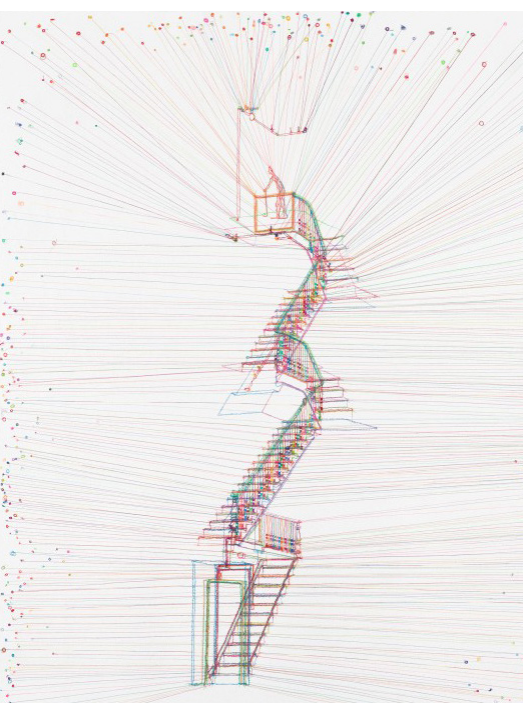
Geophagy, κριτική στις εδραιωμένες ανισότητες. Ruth Watson, 2017.



Space & Identity, ο χώρος και οι ταυτότητες διαρκώς κατασκευάζονται και μεταβάλλονται. Isra Paetz, 2017.



Untitled, ο σχεσιακός χώρος και τα μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα. Jennifer Sanchez, 2011.



Arthur at the Staircase, 2017, *Passage*, 2016 & *Home in Home*, 2019, διερεύνηση των ενδιαμεσών χώρων. Do Ho Suh.

Η προσέγγιση του Soja ασκεί κριτική στην ιστορικοποίηση και «στο περιστασιακό, στο προσωρινό, στο πειραματικό, στο εναλλασσόμενο και στο μεταβαλλόμενο», απορρίπτοντας το ομοιογενές, το γενικό και το καθολικό έναντι του συγκεκριμένου και του ειδικού, ενισχύοντας, έτσι, την ποικιλία, την πολλαπλότητα και την ετερογένεια (Soja, 2001 :21-22). Αποτελεί, άρα, ένα εγχείρημα υπέρβασης των διπόλων και παροτρύνει στην ανάγνωση του χώρου μέσω μιας πολυεπίπεδης χρονικά εξαρτώμενης και γεωγραφικής προσέγγισης, μιας νέας συνειδητά ευέλικτης και πειραματικής χωρικότητας. Με την εισαγωγή ενός τρίτου πόλου στα δίπολα δίνεται η δυνατότητα συμπερίληψης των ενδιαμέσων ζωνών μεταξύ δύο όρων και αναδεικνύονται τα “τρίτα αντικείμενα”, ένας τρίτος τρόπος σκέψης για τον χώρο, δηλαδή τα χωρικά ενδιάμεσα, ένας τόπος «συμπερίληψης όλων των ταυτοτήτων και των δυνατοτήτων [...], όπου μπορείς να καταλάβεις και δυνητικά να μετασχηματίσεις όλους τους χώρους ταυτόχρονα» (Soja, 1996 :68).

2.2.2 Ο Σχεσιακός χώρος και η έμφυλη χωρικότητα στο έργο της D. Massey

Η γεωγράφος Doreen Massey, εμπλουτίζει τη διερεύνηση των χωρικών ζητημάτων από την φεμινιστική σκοπιά, επιδιώκοντας τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ φυσικής και ανθρώπινης γεωγραφίας, επισημαίνοντας μια νέα διάσταση της γεωγραφίας και της κοινωνίας και διερευνώντας τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ του χώρου και του χρόνου, του τοπικού και του παγκόσμιου. Στο έργο της ασκεί κριτική στο έργο ανδρών γεωγράφων όπως ο Soja, καθώς θεωρεί ότι παραβλέπουν την επίδραση του φύλου στη συγκρότηση του χώρου και της κοινωνίας. Στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης, της “χωροχρονικής συμπίεσης”, των ροών και της κινητικότητας του κεφαλαίου εστιάζει στην έννοια της πολλαπλότητας και της διαφοράς, στην σχέση του τοπικού και του παγκόσμιου, στον “σχεσιακό” χώρο και στους μηχανισμούς κατασκευής των ταυτοτήτων.

Ιδιαίτερη συνεισφορά της αποτελεί το βιβλίο της, “*A global sense of place*” (1995), το οποίο διερευνά μια “προοδευτική θεώρηση του τόπου” στη συζήτηση για το τοπικό και το παγκόσμιο. Στη συλλογιστική της ο τόπος και η τοπικότητα αποτελούν περίπλοκα σημεία αλληλοτομίας και αποτελέσματα γεωμετριών εξουσίας που ενεργούν σε διαφορετικές κλίμακες χώρου και όχι ανταγωνιστικά, από το σώμα έως το παγκόσμιο και προτείνει μια ταυτόχρονη θεώρηση του τοπικού και του παγκόσμιου. Επιχειρεί μία αντίστροφη ανάγνωση ξεκινώντας από το συγκεκριμένο όχι από το γενικό, αναδεικνύοντας την μοναδικότητα του τόπου, καθώς θεωρεί ότι δεν είναι στατικός αλλά δυναμικός, δεν έχει μονοσήμαντα όρια αλλά ρευστά, δεν διαθέτει μονολιθική απλουστευτική ταυτότητα αλλά χαρακτηρίζεται από εσωτερικές αντιθέσεις. Η αναγνώριση της τοπικής ιδιαιτερότητας, δηλαδή η μοναδικότητα του τόπου συγκροτεί το παγκόσμιο, δηλαδή τις πολλαπλές πηγές μοναδικότητας. Όπως αναφέρεται «το παγκόσμιο είναι μέσα στο τοπικό στην ίδια τη διαδικασία συγκρότησης του τοπικού» (Πολύζου, 2017 :43).

Στα έργα της, “*Philosophy and politics of spatiality*” (2001) και “*For Space*” (2005) ερμηνεύει την έννοια του χώρου και του τόπου με τρεις τρόπους. Αρχικά, παρουσιάζει τον χώρο ως αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων από το παγκόσμιο ως το στενά μικροσκοπικό ενάντια στην δεδομένη ουσιοκρατία καθώς δεν αντιλαμβάνεται

τις ταυτότητες ως «κλειστές και αμετάβλητες κατασκευές», που είναι ήδη διαμορφωμένες, αλλά δίνει έμφαση στην κατασκευή τους, τονίζοντας την αλληλεπίδραση και τη σύγκρουση της χωρικότητας και των μεταξύ τους σχέσεων. Για την Massey, ο χώρος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση των ταυτοτήτων, αφού στη σκέψη της είναι κοινός ο τρόπος σύλληψης του χώρου και της ταυτότητας. Δεύτερον, ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως «η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα». Στην τοποθέτηση αυτή, η Massey θεωρεί ανεπαρκή την δυτική, κυρίαρχη, στερεοτυπική οπτική του λευκού, ετερόφυλου άνδρα, καθώς η απουσία αναγνώρισης της πολλαπλότητας και της διαφοράς υποδηλώνεται μέσω της έλλειψης αναγνώρισης της χωρικότητας. Οι έννοιες του χώρου και της πολλαπλότητας, λοιπόν, συνδιαμορφώνονται, εφόσον για την ύπαρξη της πολλαπλότητας προϋποτίθεται η ύπαρξη του χώρου, αλλά με διαφορετικούς όρους. Τρίτον, ο χώρος αποτελεί προϊόν «υπαρκτών, μεταβλητών και μελλοντικών σχέσεων», για αυτό τον λόγο βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς “γίγνεσθαι” και παρουσιάζεται ως ένα “ανοιχτό” σύστημα αλληλεπιδράσεων σε διαρκή κίνηση. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι στον χώρο δεν διαμορφώνονται απλά οι κοινωνικές σχέσεις, αλλά είναι φορείς και παράγοντες χωρικών σχέσεων (Massey, 2001 :10). Έτσι, ο χώρος γίνεται κατανοητός ως μια δυναμική συνθήκη που συγκροτείται μέσα από πολλαπλά δίκτυα σχέσεων και δεν είναι ανεξάρτητος από τη βιωμένη εμπειρία.

Επιπρόσθετα, αντιτίθεται στην γραμμική κατανόηση του χρόνου, καθώς αναγνωρίζει τη μοναδικότητα που συνάδει με την ύπαρξη της διαφοράς, προτείνοντας την άρνηση της γραμμικής χρονικοποίησης του χώρου και καθιστώντας τον «τη σφαίρα της ταυτόχρονης συνύπαρξης της διαφορετικότητας». Υποστηρίζει ότι η αναγνώριση της αλληλοσυσχέτισης των πολλαπλών αφηγήσεων και εμπειριών εισάγει μία ταυτόχρονη θεώρηση των εννοιών του χώρου, του χρόνου και του τόπου, οι οποίες συγκροτούνται από κοινού. Η Massey, μας «προτρέπει να σκεφτούμε μαζί τον χώρο, τον χρόνο και τον τόπο, να κατανοήσουμε τον χώρο ως ένα “χωροχρόνο” τεσσάρων διαστάσεων, όχι μόνο ως αφηρημένη διάσταση αλλά ως την ταυτόχρονη συνύπαρξη κοινωνικών σχέσεων σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες» (Καλαντίδης, 2017 :18). Στη διατύπωση αυτή γίνεται κατανοητό ότι ο κόσμος λειτουργεί με όρους “χωροχρόνου” απορρίπτοντας τα διπολικά συστήματα και αναθεωρώντας τα προκαθορισμένα πρότυπα για τη σχέση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού. «Ας σκεφτούμε τον χώρο μαζί με τον χρόνο, προτείνει η Massey, το θηλυκό μαζί με το αρσενικό» (Καλαντίδης, 2017 :21).

Επιπλέον, προσεγγίζει την ταυτότητα του τόπου αντίστοιχα με το χώρο ως ένα ανοιχτό σύστημα, αφού δίνεται έμφαση στις σχέσεις που τη συγκροτούν, οι οποίες δεν είναι σταθερές και προκαθορισμένες, αλλά μεταβαλλόμενες στον χρόνο και εξαρτώμενες από εξωτερικούς παράγοντες. Παράλληλα, το σύστημα αυτό δεν αντιμετωπίζεται ως προκαθορισμένο, στερεοτυπικό και συντηρητικό, που δημιουργεί αποκλεισμούς και τοπικισμούς, αλλά ως κάτι πιο διευρυμένο που έχει ως στόχο την ανάγκη του ανήκειν. Πιο αναλυτικά, όπως αναφέρει η Massey: «δεν υπάρχει μια και μοναδική ταυτότητα του τόπου την οποία μοιράζονται όλοι, αλλά πολλαπλές. Δεν υπάρχει σύμπτωση ανάμεσα στις έννοιες τόπος και κοινότητα. Υπάρχουν κοινότητες (θρησκευτικές, πολιτικές κλπ.) που δεν βασίζονται στον κοινό τόπο, αλλά αντίστροφα και πολλαπλές κοινότητες στον ίδιο τόπο. Ο κάθε τόπος (και η ταυτότητά του) συνδέεται με άλλους τόπους» (Καλαντίδης 2017 :18). Στη προσέγγιση, αυτή, οι πολλαπλές ταυτότητες που συσχετίζονται με τον τόπο είναι και αντιθετικές, καθώς κατασκευάζονται και τοποθετούνται διαφορετικά στις ευρύτερες σχέσεις που διαπλέκονται στον συγκεκριμένο τόπο. Έτσι, εισάγεται η έννοια των “γεωμετριών δύναμης”, αφού η κάθε κυρίαρχη ταυτότητα δεν είναι προκαθορισμένη και αμετάβλητη διαχρονικά, αλλά αποτελεί προϊόν διαπραγματεύσεων και συγκρούσεων, όπου τα

υποκείμενα επηρεάζονται διαφορετικά και κατατάσσονται σε άνισες θέσεις μεταξύ τους.

Έτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω και όπως αναφέρεται στο *"Space, Place and Gender"* (1994), ο χώρος της Massey αποδέχεται την πολλαπλότητα της χωρικότητας και τη διαφορά, δεν είναι "κλειστός", αλλά συγκροτείται τόσο από εσωτερικά όσο και από εξωτερικά παραγόμενες σχέσεις. Οι σχέσεις αυτές, που χαρακτηρίζονται από γεωμετρικές εξουσίας, όχι μόνο διαμορφώνουν τον χώρο, αλλά αναπαράγονται σε αυτόν. Επιπρόσθετα, στην θεωρία της, ο τρόπος που γίνεται αντιληπτός ο χώρος είναι αλληλένδετος με το ποια είναι η οπτική πάνω στα κοινωνικά και στα πολιτικά ζητήματα (ταξικά, έμφυλα, φυλετικά). Αντίστοιχα, περιγράφει τη χωρική διάσταση του φύλου επισημαίνοντας ότι ο χώρος παράγεται από και παράγει σχέσεις φύλου και ότι «οι πόλεις και οι δημόσιοι χώροι είναι έμφυλα κατασκευασμένοι», καθώς αντανakλάται στον χώρο ο τρόπος με τον οποίο το φύλο κατασκευάζεται, αλληλεπιδρά και γίνεται κατανοητό στις κοινωνίες. Με αυτό το δεδομένο, ο χώρος αναγνωρίζεται ως πεδίο συνδιαμόρφωσης και συλλογικότητας ή αποκλεισμών και διακρίσεων, αφού οι κυρίαρχες και οι μειονοτικές ομάδες, που τον διεκδικούν, συμβάλλουν στην διαμόρφωσή του ανάλογα με τη χρήση ή την (μη) οικειοποίησή του. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι όπως συμβάλλει η ετερότητα στην κατασκευή της ταυτότητας του φύλου, αντίστοιχα το "μέσα" και το "έξω" του χώρου επηρεάζουν την συγκρότησή του, επομένως, κάθε ταυτότητα φύλου ή χώρου ενέχει ένα στοιχείο ετερότητας, το οποίο αναδεικνύει την έννοια της τριτότητας, τα έμφυλα και χωρικά ενδιάμεσα.

3 Η μετατόπιση από το φύλο στην μειονοτική θέση και οι διασταυρώσεις της με τον χώρο

Rogue Ascension, τα πολλαπλά σημεία αποκαλύπτουν τις διαφορετικές διαστάσεις που συνυπάρχουν ενώ ταυτόχρονα απεικονίζουν μια περίπλοκη επικάλυψη χρόνου, αρχιτεκτονικής και κίνησης στο χώρο. Julie Mehretu, 2002.

Η διεπιστημονικότητα των μεταδομιστικών χωρικών θεωριών διεύρυνε την μελέτη του χώρου και του φύλου σε σχέση με το “άλλο” υπό το πρίσμα των σπουδών γεωγραφίας, κοινωνικής ανθρωπολογίας, φιλοσοφίας και των μετα-αποικιακών θεωρήσεων, καταρρίπτοντας τα όρια μεταξύ αυτών των κλάδων. Ωστόσο, οι σύγχρονες μεταουμανιστικές προσεγγίσεις ενισχύουν και εμπλουτίζουν την φεμινιστική οπτική, απορρίπτοντας τον κυρίαρχο χαρακτήρα της γνώσης στα κείμενα “των μεταμοντέρνων μαρξιστών γεωγράφων”, δηλαδή την αποκλειστική θέση της αυθεντίας των λευκών, δυτικών, της μεσαίας τάξης ανδρών. Έτσι, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το φύλο στην μειονοτική θέση, η οποία δεν περιορίζεται μόνο σε έμφυλα ζητήματα, εξετάζοντας επιπλέον παραμέτρους (φυλή, τάξη, αρτιμέλεια, ηλικία, σεξουαλικότητα) που διαμορφώνουν την εμπειρία των υποκειμένων στο χώρο και ιδιαίτερα των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων, δίνοντας έμφαση στη μη γενικευτική, αλλά εντοπισμένη και επιμέρους γνώση. Αναδεικνύονται οι διασταυρώσεις του φύλου και του χώρου με την έννοια της δημόσιας σφαίρας και του αστικού χώρου στο επίπεδο της πολιτικής, της ιστορίας, της κριτικής, της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, εντάσσοντας σε αυτά περισσότερες διαφοροποιημένες οπτικές που χαρακτηρίζονται από ρευστότητα, μοναδικότητα και πολυπλοκότητα.

3.1 Διασταύρωση του φύλου με την φυλή και την τάξη, ο χώρος του περιθωρίου στο έργο της b. hooks

Τη διερεύνηση για την διασταύρωση της μειονοτικής θέσης του φύλου και του χώρου στις μεταδομιστικές θεωρήσεις εμπλουτίζει η Αμερικανίδα φεμινίστρια κοινωνική κριτικός, ακτιβίστρια, καθηγήτρια και συγγραφέας bell hooks (γεννημένη ως Gloria Watkins), η οποία επικεντρώθηκε στην έννοια της “διατομεακότητας”, δηλαδή, στη διασύνδεση της φυλής, της τάξης και του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, μελετά τους μηχανισμούς δημιουργίας και αναπαραγωγής συστημάτων καταπίεσης μέσω της γυναικείας εμπειρίας και της αυτοβιογραφίας στο πεδίο της πόλης, της σεξουαλικότητας, της ιστορίας, της εκπαίδευσης και της τέχνης. Η έρευνά της βασίζεται στη φεμινιστική θεωρία, στις πολιτισμικές σπουδές και στην κριτική θεωρία των φυλών και χαρακτηρίζεται από την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο αλληλεπιδρούν διαφορετικά συστήματα κυριαρχίας και της επιρροής που έχουν στις ατομικές και στις συλλογικές εμπειρίες, αναδεικνύοντας, έτσι, την διεπιστημονικότητα του έργου της και τις διαφορές εντός της ίδιας της κατηγορίας της φυλής. Οι ακτιβιστικές της δράσεις είχαν αιτήματα κατά του ρατσισμού, του σεξισμού, της ομοφοβίας και άλλων μορφών διακρίσεων, προωθώντας τη συμμετοχή, την ισότητα και τη διαφορετικότητα. Η κοινωνική κριτική που ασκεί, εστιάζει στην απο-αποικιοποίηση του φεμινισμού και σε συζητήσεις που αφορούν σε ομάδες που



Yo Mama & Alien Awe I, φύλο, φυλή, και ταυτότητα, φιγούρες που αντιπροσωπεύουν τη φεμινιστική πρόκληση, τη γυναίκα ως πολεμίστρια και ως δημιουργό. Wangcheki Mutu, 2003.



Kid gloves, αμφισβήτηση στερεοτυπικών απόψεων για το φύλο, την φυλή, την ιστορία. Lorna Simpson, 1989.



Materia Prima III, το μαύρο ως ύλη, ως πρόκληση και αμφισβήτηση. Lina Iris Viktor, 2019.



Stereo Styles. Lorna Simpson, 1988.



fear/courage, ταξικές, φυλετικές διαφορές. Duduetsang Lamola 2020.

χαρακτηρίζονται από εμπεδωμένες διαφορές και έχουν μετατοπιστεί στο περιθώριο, αντιτιθέμενη σε αυτό που η ίδια ορίζει ως “λευκή ρατσιστική καπιταλιστική πατριαρχία”. Για εκείνη, θεμελιώδης πεποίθηση για τον διατομεακό φεμινισμό, στον οποίο τονίζεται η διασύνδεση των διαφόρων μορφών καταπίεσης και την ανάγκη να αντιμετωπιστούν ως ενιαίο σύνολο, αποτελεί «ότι κανένας από εμάς δεν είναι ελεύθερος μέχρι να είμαστε όλοι ελεύθεροι» (hooks, 1984).

Στο βιβλίο της, *“Ain’t I A Woman? Black Women and Feminism”* (1981), εξετάζεται η διαχρονική επίδραση του σεξιστικού και του ρατσιστικού κοινωνικού προτύπου στις μαύρες γυναίκες, από τον 17ο αιώνα έως σήμερα, τόσο από λευκούς και μαύρους άνδρες όσο και από λευκές γυναίκες. Μέσω των προσωπικών της αφηγήσεων αναδεικνύονται η υποτίμηση και η περιθωριοποίηση των μαύρων γυναικών στην καθημερινή ζωή, στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην εργασία, αναγνωρίζοντας την ιδέα της πολλαπλής καταπίεσης. Εκφράζεται η προσέγγιση της “ιμπεριαλιστικής λευκής καπιταλιστικής πατριαρχικής υπεροχής” που εντοπίζεται στην ευρω-αμερικανική κουλτούρα, καθώς υποστηρίζει ότι ο συστηματικός ρατσισμός, ο καπιταλισμός και η πατριαρχία συνεργάζονται μεταξύ τους για να υποτάξουν, να αποικίσουν, να καταπιέσουν και να εκμεταλλευτούν τις μειονότητες. Για αυτόν τον λόγο, πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αλληλοσχετιζόμενοι προκειμένου να καταρριφθούν. Για την hooks, «ο φεμινισμός, ως απελευθερωτικός αγώνας, πρέπει να υπάρχει τόσο χωριστά όσο και ως μέρος του ευρύτερου αγώνα για την εξάλειψη της κυριαρχίας σε όλες τις μορφές της. Πρέπει να καταλάβουμε ότι η πατριαρχική κυριαρχία μοιράζεται ένα ιδεολογικό θεμέλιο με τον ρατσισμό και άλλες μορφές ομαδικής καταπίεσης, και ότι δεν υπάρχει ελπίδα να εξαλειφθεί όσο αυτά τα συστήματα παραμένουν άθικτα. Αυτό το δεδομένο θα πρέπει να διακατέχει τη φεμινιστική θεωρία και πράξη» (hooks, 1989 :22). Επιπρόσθετα, υπογραμμίζει τον αποκλεισμό των μαύρων γυναικών τόσο από τον φεμινιστικό αγώνα των παντρεμένων λευκών γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης, όσο και από το απελευθερωτικό κίνημα των μαύρων, επαναξιολογώντας τους στόχους και τον ρόλο των ανδρών στο φεμινιστικό κίνημα. Το ενδιαφέρον στρέφεται στην απουσία της οπτικής της έγχρωμης φτωχής γυναίκας από τις μέχρι τότε θεωρητικές φεμινιστικές προσεγγίσεις και τονίζεται ότι η γυναικεία ιδιαιτερότητα δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια μοναδική εμπειρία, αλλά πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα της διασταύρωσης άλλων πτυχών της ταυτότητας των γυναικών (του φύλου με τη φυλή και την τάξη). Έτσι, παροτρύνει στον πλήρη μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών που ενισχύουν τα στερεότυπα και σε μία νέα μορφή φεμινισμού μέσω της αναγνώρισης των διαφορετικών θέσεων μεταξύ των γυναικών για την δημιουργία ενός πιο συμπεριληπτικού κινήματος (hooks, 1981).

Επιπλέον, στα έργα της *“Feminist Theory: From Margin to Center”* (1984) και *“Choosing the Margin as a Space of Radical Openness”* (1989) διευρύνει την ριζοσπαστική φεμινιστική της σκέψη αναδεικνύοντας τις εμπειρίες των περιθωριοποιημένων ομάδων και παρουσιάζει μια εναλλακτική αντίληψη για την έννοια του “περιθωρίου”. Πιο αναλυτικά, αναγνωρίζοντας τόσο την αντίθεση και την μερικότητα όσο και την ολότητα του χώρου, που αποτελείται από το “κέντρο” και το “περιθώριο”, αντιτίθεται στη στερεοτυπική προσέγγιση του χώρου και προβαίνει σε μία εναλλακτική ταυτόχρονη θεώρηση “κέντρου” και “περιθωρίου”. Αναπτύσσει, δηλαδή, έναν νέο τρόπο ανάγνωσης του χώρου “από το κέντρο στο περιθώριο” και αντίστροφα, τοποθετώντας το “περιθώριο στο κέντρο”, υποδεικνύοντας τη θετικοποίησή του και αναγνωρίζοντάς το όχι ως τόπο στέρησης, καταπίεσης και κυριαρχίας, αλλά ως αντι-ηγεμονικό χώρο ριζοσπαστικής δυνατότητας, αντίστασης και άρνησης (Rendell, 2000 :206). Με αυτόν τον τρόπο αντίληψης της τοποθέτησης κάποιου στο περιθώριο, παρουσιάζεται για την hooks η προοπτική νέων αφηγήσεων και εναλλακτικών “ανοιχτών” ερμηνειών για τη κατασκευή “νέων κόσμων”.

Έτσι, ο νέος χώρος που δημιουργείται λειτουργεί ως αφετηρία για την έκφραση περιθωριοποιημένων φωνών και οπτικών μέσω της βιωμένης εμπειρίας, που είναι αποτέλεσμα της ώθησης στο περιθώριο από τον καταπιεστή. Επίσης, η κατανόηση ότι «η περιθωριοποίηση προϋποθέτει τη δύναμη, που αντλείται από την αδυναμία του ίδιου του περιθωρίου», το καθιστά θέση και τόπο αντίστασης για τον αγώνα των καταπιεσμένων, εκμεταλλευόμενων και αποκλεισμένων ατόμων, δηλαδή έναν “χώρο επιλογής” της αντίστασης, ατομικής και συλλογικής (hooks, 1989).

Στο κείμενό της *“Black Vernacular: Architecture as Cultural Practice”* (1995), η hooks δίνει έμφαση στις δυνατότητες που δημιουργεί η συμπερίληψη της προσωπικής αφήγησης στην παραγωγή χώρων, αναφερόμενη κυρίως στις περιθωριοποιημένες ομάδες των έγχρωμων που θεωρούνται εντελώς αποκομμένες από τη χωρική παραγωγή, την τέχνη και την αρχιτεκτονική «ξεπερνώντας τα στενά όρια του περιθωρίου». Η συμμετοχή της ιδιαίτερης εμπειρίας των μειονοτικών ομάδων στην κατασκευή του αστικού περιβάλλοντος επηρεάζει τον τρόπο που βιώνεται ο χώρος και καθιστά την αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό διατομεακές πρακτικές ικανές να ανταποκρίνονται σε κοινωνικά ζητήματα. Για την hooks, «οι χώροι μπορούν να αφηγηθούν ιστορίες και να ξεδιπλώσουν ιστορίες. Οι χώροι μπορούν να διακοπούν, να οικειοποιηθούν και να μεταμορφωθούν [...] ώστε να δοθεί μια “νέα αντίληψη” στο παλιό, για να μας ωθήσει σε έναν διαφορετικό τρόπο άρθρωσης της πραγματικότητας» (hooks, 1995). Επιπρόσθετα, ο προβληματισμός της υπογραμμίζει ότι οι χωρικές πρακτικές δεν πρέπει να είναι ουδέτερες και οφείλουν να έχουν πολιτικό υπόβαθρο, καθώς αντικατοπτρίζουν και ενισχύουν τις υπάρχουσες γεωμετρικές εξουσίας και τις κοινωνικές ανισότητες. Αναφέρει ότι είναι σημαντικό ο σχεδιασμός των χώρων να είναι συμπεριληπτικός και ισότιμος, καθιστώντας τον χώρο προσβάσιμο σε κοινότητες από ποικίλα πολιτιστικά υπόβαθρα και τους χρήστες του ως κριτικούς και δημιουργούς του δομημένου περιβάλλοντος. Στο σύνολο των προσεγγίσεών της, παροτρύνει τους αρχιτέκτονες και τους σχεδιαστές να έχουν κριτική στάση απέναντι στις κοινωνικές και πολιτικές επιρροές του έργου τους, καθώς αυτό διαδραματίζει βασικό ρόλο στην προώθηση της κοινωνικής αλλαγής και της συμπεριληπτικότητας, δημιουργώντας χώρους που προάγουν την κοινότητα και τον διάλογο, αντί να εξυπηρετούν το τυπικό μοντέλο χρήστη.

3.2 Ο υλιστικός φεμινισμός, η “μη σεξιστική πόλη” και η σημασία της ποικιλομορφίας στο αστικό τοπίο της D. Hayden

Την συζήτηση για τις διασταυρώσεις μεταξύ της μειονοτικής θέσης του φύλου και του χώρου διευρύνει η αμερικανίδα αστικός ιστορικός, αρχιτεκτόνισσα, καθηγήτρια, συγγραφέας και ποιήτρια Dolores Hayden, υποστηρίκτρια του υλιστικού φεμινισμού, η οποία έχει συνεισφέρει στην αντίληψη της κοινωνικού ρόλου του αστικού χώρου, στην ιστορία των πόλεων και των προαστίων, στην αναπαράσταση της σύγχρονης αστικής ανάπτυξης και στις φεμινιστικές θεωρίες του χώρου. Η θεματολογία των ποιημάτων και των δράσεών της σχετίζεται με την αρχιτεκτονική τοπίων και τα αμερικανικά αστικά τοπία. Το συγγραφικό έργο της επικεντρώνεται στην πολιτική του τόπου, στις σπουδές φύλου, στον πολεοδομικό σχεδιασμό και στις στερεοτυπικές αντιλήψεις που αφορούν το φύλο, τη φυλή και την τάξη και στην αποτύπωσή τους στο δομημένο περιβάλλον των Ηνωμένων Πολιτειών.

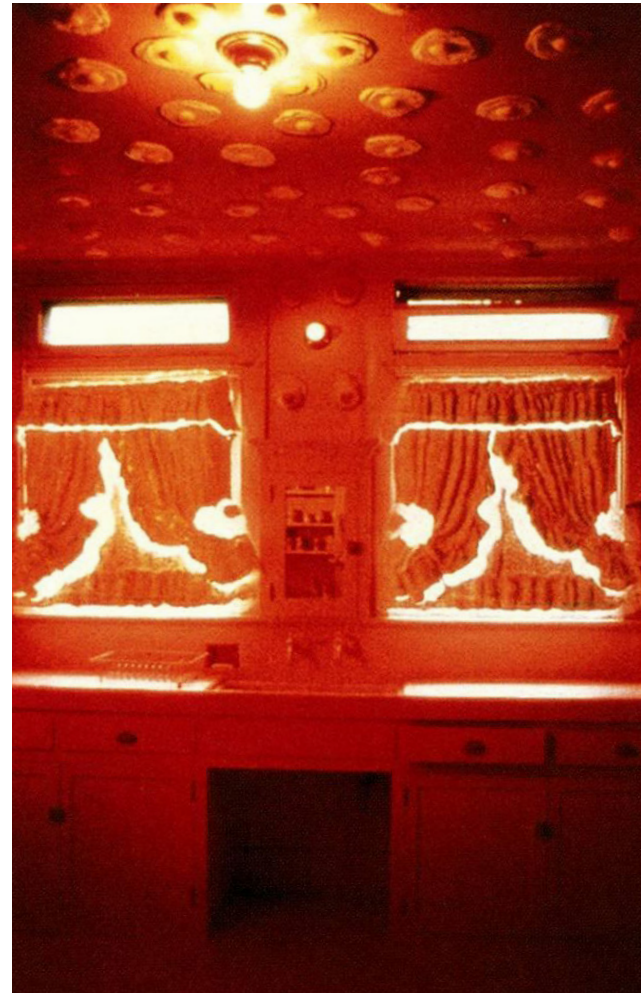
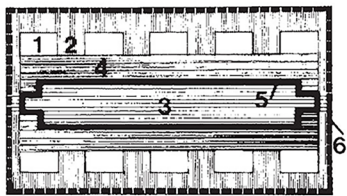
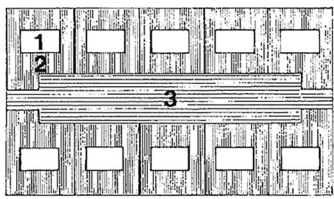
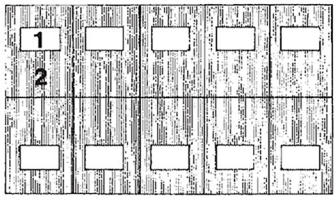
Πιο συγκεκριμένα, στα βιβλία της *“Redesigning the American dream: the future of housing, work and family life”* (1984), *“Building suburbia: green fields and urban growth”* (2003) και *“A Field Guide to Sprawl”* (2004) ασκεί κριτική στην κερδοσκοπική εμπορική στεγαστική ανάπτυξη, ενώ στο *“Seven american utopias: the architecture of communitarian socialism”* (1976) εξετάζει σοσιαλιστικές πόλεις-πρότυπα του 19ου αιώνα. Σημαντική συμβολή της στις φεμινιστικές προσεγγίσεις αποτελεί το έργο της *“The Grand Domestic Revolution”* (1981), όπου διερευνώνται οι θέσεις των υλιστριών φεμινιστριών για την οικιακή εργασία και την συγκρότηση της ιδιωτικής σφαίρας. Επιπρόσθετα, δημιουργεί μια ομάδα τεχνών και ανθρωπιστικών επιστημών την *“The Power of Place”* (1984-1991), η οποία στόχευε στην τοποθέτηση της μειονοτικής αφήγησης (γυναικείας και εθνοτικής) σε ξεχασμένους δημόσιους χώρους της πόλης μέσω πειραματικών, συνεργατικών έργων από ιστορικούς, σχεδιαστές και καλλιτέχνες.

Στο κείμενο της *“What would a Non-Sexist City Be Like? Speculations on Housing, Urban Design, and Human Work”* (1980) αναλύει τον τρόπο με τον οποίο ο χωρικός σχεδιασμός έχει συμβάλει στην περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών και των μειονοτήτων στην κοινωνική και οικονομική ζωή, επεξεργάζεται τον μεταβαλλόμενο ρόλο των γυναικών τον 20ο αιώνα στις δυτικές βιομηχανικές κοινότητες και προτείνει εναλλακτικές και ισότιμες μορφές στέγασης για τις γυναίκες. Η συλλογιστική της επικεντρώνεται στην στερεοτυπική αντίληψη ότι «η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι», η οποία αποτελεί για εκείνη την βάση όπου έχει δομηθεί ο οικιστικός και αστικός σχεδιασμός, δηλαδή στην πεποίθηση ότι η χωροθέτηση και η διαμόρφωση των κατοικιών στηρίζονται στο πρότυπο της “ιδανικής πυρηνικής οικογένειας”, του άνδρα του δημόσιου χώρου ως τροφοδότη και εργαζόμενου και της γυναίκας “νοικοκυράς” του οικιακού χώρου και των αναγκών της οικογένειας. Υποστηρίζει ότι ο χώρος της κατοικίας μετατρέπεται σε «ένα κίνητρο για την ανδρική αμειβόμενη εργασία και ένα δοχείο για τη γυναικεία απλήρωτη εργασία» και απορρίπτει την ιδέα ότι το σπίτι είναι υποταγμένο στις “πατριαρχικές φαντασιώσεις” και την ανδρική κυριαρχία, αμφισβητώντας, ακόμα, τις πολιτικές και τις φιλοδοξίες, που εξυπηρετεί το “Αμερικάνικο Όνειρο”. Επιπρόσθετα, εξετάζεται η ανάπτυξη των προαστίων ως παράγοντας αλλαγής της σχέσης μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας και της διαμόρφωσης του αστικού χώρου, καθώς σχεδιάστηκαν «ως ένας ασφαλής τόπος για την οικογενειακή ζωή της λευκής μεσαίας τάξης, αποκλείοντας τους έγχρωμους και τις ανύπαντρες γυναίκες» σε αντίθεση με τον επιβλαβή αστικό πυρήνα της πόλης (Hayden, 1980).

Όπως αναφέρει η Hayden, η αύξηση συμμετοχής των γυναικών στο αμειβόμενο εργατικό δυναμικό, προκάλεσε ανισορροπία μεταξύ των γυναικών και της οικιακής εργασίας, αφού η «νοικοκυρά και ταυτόχρονα μισθωτή βρισκόταν διχασμένη ανάμεσα στην απασχόληση, στις μετακινήσεις από και προς τον χώρο εργασίας, στις οικιακές εργασίες και στη φροντίδα της οικογένειας». Ωστόσο, οι θέσεις εργασίας των γυναικών είναι συχνά ανεπαρκώς αμειβόμενες, μη συνδικαλιστικές, δεν παρέχουν ασφάλεια και καλύπτονται κυρίως από περιθωριοποιημένες γυναίκες της κατώτερης τάξης. Εντοπίζει ότι με το δεδομένο του καπιταλισμού και της βιομηχανοποίησης δημιουργήθηκαν νέες συνθήκες εκμετάλλευσης, καθώς τα προβλήματα που επέφερε στην γυναικεία καθημερινότητα ήταν περισσότερα από αυτά που έλυσε, καθιστώντας την γυναικεία εργασία ένα κοινωνικό ζήτημα που δεν μπορεί «να υποκύψει στις λύσεις της αγοράς» και, έτσι, παροτρύνει στην αναδιάρθρωση τόσο της οικιακής μη αμειβόμενης όσο και της εργασιακής αμειβόμενης γυναικείας εμπειρίας. Πιο αναλυτικά, προτείνει μία κοινοτική οργάνωση μη εμπορικών κοινόχρηστων χώρων που συνδυάζουν στέγαση, υπηρεσίες (π.χ. εγκαταστάσεις ημερήσιας φροντίδας ή πλυντηρίων) και θέσεις εργασίας, ενώ, παράλληλα, είναι οικονομικά αυτόνομοι και συντηρούμενοι από τα μέλη τους, στοχεύοντας στην υποστήριξη των εργαζόμενων



Jeanne Dielman, διασταύρωση μεταξύ θηλυκότητας και φροντίδας, στους οικιακούς χώρους.
Ταινία της Chantal Akerman, 1975.



Κοινοτική κατοίκηση για μια μη σεξιστική πόλη.

Womanhouse, performances, φεμινιστική καλλιτεχνική εγκατάσταση για τη γυναικεία ενδυνάμωση. Judy Chicago. 1972.



Διαδηλώσεις για την απλήρωτη οικιακή εργασία, από το ιταλικό αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, Ιταλία, στα μέσα της δεκαετίας του '70 και μετά.

γυναικών και των οικογενειών τους. Η Hayden αναγνωρίζει, έτσι, την ανάγκη για μία ενδιαμέση ζώνη, η οποία θα «αντικαταστήσει την πρώην ιδιωτική “γυναικεία εργασία” που εκτελούνταν στο νοικοκυριό», θα καταρρίψει τον συμβατικό διαχωρισμό μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου και θα προσφέρει τις νέες κοινωνικές ανέσεις, δημιουργώντας την “κοινοτική ζωή της γειτονιάς”. Υποστηρίζει ότι αυτό το εγχείρημα αντιμετώπισης της σεξουαλικής και χωρικής διαίρεσης, η οποία υφίσταται έως σήμερα, οφείλει να συμπεριλάβει στην σχεδιαστική διαδικασία των χώρων κατοικίας και των αστικών χώρων όχι μόνο τις γυναίκες, αλλά και όλους όσους βιώνουν τις πόλεις, καθώς μέσω των διαφορετικών εμπειριών τους είναι δυνατή η δημιουργία μιας “μη σεξιστικής πόλης” (Hayden, 1980).

Η μη σεξιστική πόλη στην συλλογιστική της Hayden μπορεί να υλοποιηθεί μέσα από την διοργάνωση μικρών συμμετοχικών ομάδων που ονομάζει Homemakers Organizations for a More Egalitarian Society (HOMES), οι οποίες επιχειρούν την διαμόρφωση στέγασης που συνδυάζει συλλογικές υπηρεσίες, όπως ημερήσιοι σταθμοί φροντίδας, πλυντήρια, κουζίνες, παντοπωλεία, χώρους στάθμευσης, πρασίνου και εργασίας και βασίζεται στην αυτοοργάνωση και στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Αντιστρέφοντας τη θέση και την σχέση του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, προτείνονται «οι κατοικίες, οι παράπλευρες αυλές και τα τμήματα των μπροστινών αυλών να παραμένουν ιδιωτικά, ενώ οι βοηθητικοί χώροι να ενσωματώνονται στην κοινότητα. Οι πίσω αυλές συνδυάζονται για να δημιουργήσουν ένα κοινόχρηστο πάρκο που τα σπίτια βλέπουν αντί στο δρόμο, τα υπόστεγα και οι βεράντες γίνονται κοινοτικοί χώροι». Με αυτόν τον τρόπο, επιδιώκεται η δημιουργία ενός περιβάλλοντος ισότιμης απλήρωτης οικιακής εργασίας, υποστηρίζοντας όλους τους κατοίκους του αμειβόμενου εργατικού δυναμικού, εξαλείφοντας τις διακρίσεις και τα σεξουαλικά στερεότυπα στην οργάνωση του χώρου και παρέχοντας την προσωπική επιλογή για αναψυχή και κοινωνικοποίηση (Hayden, 1980).

Η Hayden εμπλουτίζει τον συλλογισμό της για μία μη σεξιστική πόλη στο έργο της *“The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist designs for American Homes, Neighborhoods and Cities”* (1981), όπου διερευνά τις θέσεις του υλιστικού φεμινισμού σε οικονομικά, χωρικά και έμφυλα ζητήματα που προκύπτουν από τον σεξουαλικό διαχωρισμό μεταξύ του αστικού και του οικιακού χώρου και τον καταμερισμό εργασίας, δηλαδή την απομόνωση της γυναίκας στην οικιακή σφαίρα κατά την περίοδο από το τέλος του 19ου μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, αναδεικνύει τις προσπάθειες των φεμινιστριών να διακρίνουν ως τον βασικότερο παράγοντα της έμφυλης ανισότητας την εκμετάλλευση της απλήρωτη γυναικείας οικιακής εργασίας. Επειδή επιδίωξαν μια “μεγάλη οικιακή επανάσταση”, της οποίας τα αιτήματα αφορούν στην υλική και πρακτική υπόσταση της καθημερινότητας και της γυναικείας απασχόλησης, τις αποκαλεί υλίστριες φεμινίστριες. Σε αντίθεση με τους σοσιαλιστές και τις σουφραζέτες, που ο αγώνας τους αφορούσε στην πολιτική ή στην κοινωνική αλλαγή και σε φιλοσοφικά ή ηθικά ζητήματα, οι προσπάθειές των υλιστριών φεμινιστριών επικεντρώνονταν στη γυναικεία αυτονομία και στις γυναικείες οικονομικές και χωρικές διεκδικήσεις στην οικιακή ζωή και στην αστική κοινότητα. Βασικό αίτημά τους αποτελούσε η μετατροπή της οικιακής εργασίας και της οικογενειακής φροντίδας σε κοινωνική εργασία, απαιτώντας οικονομική αποζημίωση για την μη αμειβόμενη γυναικεία οικιακή εργασία και τη συλλογική συνεισφορά στο νοικοκυριό, επηρεάζοντας, έτσι, τη θέση της γυναίκας ως οικιακή εργάτρια. Επομένως, κρίνεται επιτακτική η αναδιαμόρφωση του χωρικού σχεδιασμού προς μια πιο συλλογική κατεύθυνση, μεταμορφώνοντας την οργάνωση σε κάθε κλίμακα από το σπίτι μέχρι την πόλη. Με έμφαση σε αυτά, «συνδέθηκαν και άλλες πτυχές της φεμινιστικής ανταρσίας» στις διεκδικήσεις των υλιστριών φεμινιστριών επηρεάζοντας «σε κάθε πολιτικό επίπεδο, από το νοικοκυριό και τη γειτονιά ως

τον δήμο και το έθνος, θέτοντας το παράδειγμα για εκείνους/ες που ενδεχομένως θέλουν να συνενώσουν διαφορετικά μεταξύ τους ζητήματα, όπως η οικιακή εργασία, η διάκριση κατά των γυναικών στην εργασία, η οικιστική πολιτική και η ενεργή πολιτική» (Hayden, 1981 :29).

Με βάση το έργο της ομάδας *The Power of Place* (1984 - 1991), καταγράφει στο βιβλίο *"The Power of Place: Urban Landscapes as Public History"* (1995) την πολυετή έρευνα και πρακτική, που αφορά στις αστικές κοινότητες του Los Angeles, προτείνοντας νέες οπτικές για το φύλο, τη φυλή και την εθνικότητα με σκοπό την αξιοποίηση των ιστορικών αστικών τοπίων για διατήρηση της δημόσιας μνήμης και την διεύρυνση της πρακτικής της δημόσιας ιστορίας και τέχνης. Μέσω της ανάλυσης και της συγκέντρωσης στοιχείων από δημόσιες συναντήσεις, περιηγήσεις, βιβλία καλλιτεχνών και τη δημιουργία δημόσιας τέχνης, επιχειρείται η κατανόηση της κοινωνικής ιστορίας του αστικού τοπίου, το οποίο είναι διαρκώς μεταβαλλόμενο με την πάροδο του χρόνου, μέσω της αποδοχής της αμερικανικής ποικιλομορφίας στο κέντρο της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, με κίνητρο την αναζήτηση για μέσα αυτοεκπροσώπησης εναλλακτικά σε σχέση με την κυρίαρχη αφήγηση της αμερικανικής αποικιοκρατίας μετατοπίζει το ενδιαφέρον στην ετερότητα, σε αποκλεισμένες και περιθωριοποιημένες ιστορίες γυναικών και κοινοτήτων Αφροαμερικανών, Λατίνων και Ασιατών. Ο χώρος για τη Hayden είναι κάτι περισσότερο από τρισδιάστατος: αναγνωρίζει την διάσταση της πολυπολιτισμικότητας και της διαφορετικότητας που είναι εγγεγραμμένες στο χώρο, καθώς «η δημόσια κουλτούρα πρέπει να αναγνωρίζει και να σέβεται τη διαφορετικότητα, ενώ ξεπερνά αντικρουόμενες εθνικές, εθνοτικές, φυλετικές και ταξικές ταυτότητες για να περιλαμβάνει ευρύτερα κοινωνικά και χωρικά θέματα, όπως η μεταναστευτική εμπειρία» (Hayden, 1995 :9). Διατυπώνει ότι το δομημένο περιβάλλον αποτελεί καθοριστικό στοιχείο του υποδεέστερου πεδίου φυλής και φύλου και, εφαρμόζοντας την πολιτική της πολυπολιτισμικότητας, επιδιώκει τον συνδυασμό μεταξύ του φυσικού περιβάλλοντος μιας τοποθεσίας και του πολιτισμού που την κατέχει.

Η Hayden, υποστηρίζει ότι η καταγεγραμμένη ως τότε ιστορία δεν ήταν ικανή να ενσωματώσει τη σημασία του υποδεέστερου "μη λευκού πληθυσμού της πόλης", καθώς αδιαφορούσε για την οικειοποίηση οποιουδήποτε κεντροβαρικού αστικού τοπίου από έγχρωμους. Η προσέγγισή της έρχεται σε αντίθεση με και επαναπροσδιορίζει την κυρίαρχη εμπειρία, στην οποία επίκεντρο της ανάλυσης του χώρου είναι «τα σπίτια, οι πισίνες, τα αυτοκίνητα και η ποπ κουλτούρα του αμερικανικού ονείρου» και προβαίνει σε μια επαναστατική για την εποχή διατύπωση, όπου εξερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους συμβάλλει στην πολιτική κατασκευής τόπου η ανάδειξη και ο εντοπισμός της εθνικής και γυναικείας ιστορίας στον αστικό χώρο. Περιγράφει, έτσι, την κατασκευή και επανεξέταση της δημόσιας ιστορίας και μνήμης ως μία διαδικασία που καθιστά το αόρατο ορατό και δεν είναι απλά ένα αντικείμενο μελέτης, αλλά μια πρακτική αστικής ιστορίας. Προτείνει, δηλαδή, μια νέα ισορροπημένη χωρική ανάλυση της ιστορίας, η οποία συνδυάζει την έμφυλη και πολιτισμική θεωρία με την πρακτική παρεμβάσεων στο δημόσιο χώρο. Με αυτόν τον τρόπο, επαναπροσδιορίζει τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ εκείνων που έχουν την πολιτική ισχύ να διατηρήσουν τον "πρότυπο" χαρακτήρα του αστικού περιβάλλοντος και εκείνων με την πολιτιστική δύναμη να διαφυλάξουν μέσω της μνήμης την δυνατότητα της πόλης να περιλαμβάνει την διαφορετικότητα (Hayden, 1995).

3.3 Ο πολιτικός χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης, το “εντός” και το “εκτός” του “δημόσιου χώρου” της R. Deutsche

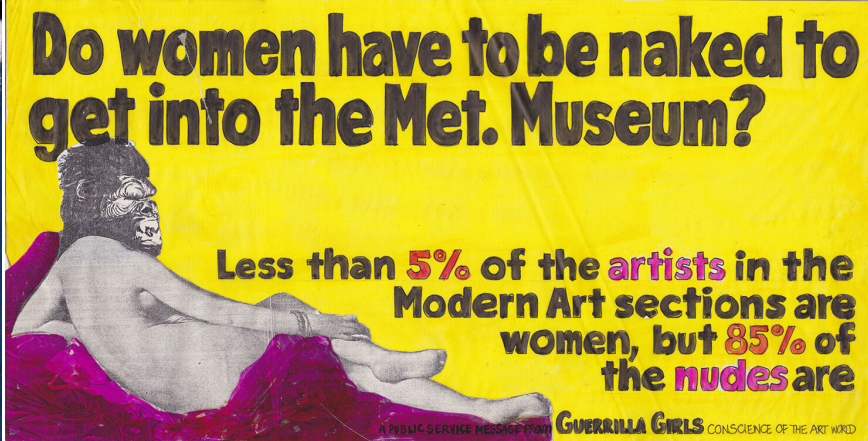
Η Rosalyn Deutsche, Αμερικανίδα, ιστορικός τέχνης και κριτικός επιχειρεί μια διευρυμένη διεπιστημονική προσέγγιση για τον δημόσιο χώρο, αναδεικνύοντας τη μειονοτική θέση της σχέσης της πολιτικής, της δημόσιας σφαίρας και της δημόσιας τέχνης στο πεδίο του φεμινισμού, της πολεοδομίας, της ιστορίας της τέχνης, των πολιτισμικών σπουδών και της πολιτικής θεωρίας. Εκφράζει ιδέες για την πολιτική της οπτικής αναπαράστασης και της υποκειμενικότητας, ενώ παρεμβαίνει σε συζητήσεις σχετικά με την έννοια του δημόσιου χώρου, τις οποίες συσχετίζει με ευρύτερους αγώνες για τον ορισμό της δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, διερευνά και κατακρίνει τις κυρίαρχες θέσεις του διεπιστημονικού λόγου, που αποκαλεί “αστική-αισθητική διεπιστημονικότητα”, καθώς, όπως αναφέρει, παρουσιάζουν τις ιδανικές αναπαραστάσεις του χώρου, της πολιτικής και της τέχνης και αποκρύπτουν τους αποκλεισμούς, αναγνωρίζοντας, έτσι, την ανάγκη μιας δημοκρατικής χωρικής κριτικής, η οποία λαμβάνει υπόψη τις συγκρούσεις που παράγουν και συντηρούν όλους τους χώρους, νοητικούς ή φυσικούς. Εναντιώνεται στην στερεοτυπική διατύπωση, που επιμένει στο ότι απαιτούμενη προϋπόθεση για να επιβιώσει η δημοκρατία, αποτελεί η ύπαρξη μιας ενοποιημένης και συνεκτικής δημόσιας σφαίρας, και υποστηρίζει ότι η σύγκρουση είναι προϋπόθεση για τη δημιουργία και τη διατήρησή της.

Το βιβλίο της *“Evictions: Art and Spatial Politics”* (1996) αποτελεί μια συλλογή κειμένων της, τα οποία εξετάζουν διάφορους χώρους, φανταστικούς ή πραγματικούς, από φυσικούς χώρους της πόλης μέχρι σφαίρες συγκρότησης της ταυτότητας, και, συγκεκριμένα, τους αγώνες που διαδραματίζονται μέσα σε αυτούς, που τους κατασκευάζουν και τους εξελίσσουν. Αποτελείται από τρεις αλληλοεξαρτώμενες ενότητες, που αφορούν τρεις τρόπους διερεύνησης της τέχνης και του κοινωνικού χώρου, υποστηρίζοντας ότι το κυρίαρχο πρότυπο της “αστικής - αισθητικής διεπιστημονικότητας” (urban-aesthetic interdisciplinarity) και οι υποτιθέμενες ριζοσπαστικές κριτικές του, παρά το γεγονός ότι προωθούν την υπεράσπιση της “ανοιχτότητας” και της “προσβασιμότητας” του δημόσιου χώρου, αντίθετα δομούνται από αποκλεισμούς. Οι αποκλεισμοί αυτοί αποκρύπτονται μέσω της αναπαράστασης του κοινωνικού χώρου ως ένα “σύνολο” που προστατεύεται από τις συγκρούσεις, την ετερογένεια και την ιδιαιτερότητα, υιοθετεί και αναπαράγει ισοπεδωτικές στρατηγικές που κατασκευάζουν ενιαίες εικόνες του κοινωνικού χώρου (Deutsche, 1996 :xii). Στην πρώτη ενότητα *“Social production of space”* αναλύει θεωρίες και πρακτικές που αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 1980, οι οποίες νομιμοποίησαν προγράμματα αστικής ανάπλασης εξευγενισμού (gentrification), και προβαίνει σε μια κριτική χωρική θεωρία, κυρίως ενάντια στη μη-μαρξιστική γεωγραφία, αμφισβητώντας τις κυρίαρχες συντηρητικές ιδέες για την τέχνη, την πόλη και τον δημόσιο χώρο. Στην δεύτερη ενότητα *“Men in space”*, αναλύει μελέτες που σχετίζονται με την κοινωνική παραγωγή του χώρου και τον πολιτισμό και επικρίνει τους τρόπους με τους οποίους η προγενέστερη κριτική χωρική θεωρία συμπεριλαμβάνει ή μη, την οπτική του φύλου (Rendel, 1999 :102). Στην τρίτη ενότητα *“Public space and democracy”* επιστρέφει στο ζήτημα του δημόσιου χώρου και εξερευνά σύγχρονες αισθητικές αναζητήσεις για την έννοια του “δημόσιου” από τη φεμινιστική και ριζοσπαστική δημοκρατική πλευρά.

Πιο αναλυτικά, στην πρώτη ενότητα *“The Social Production of Space”* (1996) εξετάζεται η συμβολή της τέχνης και της αρχιτεκτονικής σε έργα αστικής ανάπλασης



Obnoxious Liberals, ο επαναστατικός χαρακτήρας της τέχνης του δρόμου, ενάντια στο κατεστημένο. Jean Micheal Basquiat, 1982 .



Τα Guerilla Girls για τις ανισότητες λόγω φύλου και φυλής στην τέχνη, 1989.



Untitled & Women of the world unite, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική κριτική της τέχνης του δρόμου. Tyler, 2021.



Refugees, εγκατάσταση για την προσφυγική κρίση. Ai Weiwei, Konzerthaus Berlin, 2016.

και πώς η χωρική οργάνωση επηρεάζεται από τις υφιστάμενες πολιτικές, κοινωνικές ή τεχνολογικές συνθήκες. Ασκήι κριτική στη δημόσια τέχνη, η οποία απέκρυψε την έννοια της “πολιτικής του χώρου” προηγούμενων χωρικών προσεγγίσεων της δεκαετίας του 1980, όπως ο Lefebvre και ο Soja, δηλαδή τον πολιτικό αγωνιστικό χαρακτήρα του χώρου, ο οποίος προκύπτει από τις κοινωνικές σχέσεις, ανισότητες και συγκρούσεις. Συνδυάζοντας την κριτική θεωρία για την “κοινωνική παραγωγή της τέχνης” με την κριτική αστική θεωρία για την “κοινωνική παραγωγή του χώρου”, διερευνά ένα πρακτικό παράδειγμα αστικής ανάπλασης και τον τρόπο με τον οποίο αυτή νομιμοποιεί πρακτικές, που ενώ παρουσιάζονταν ως “ωραιοποιητικές” διαδικασίες και ωφέλιμες για όλους, στην πραγματικότητα πρόκειται για μια μορφή καπιταλιστικής αστικοποίησης, που προάγει τις σχέσεις κυριαρχίας και καταπίεσης και τον μετασχηματισμό των πόλεων, με σκοπό το ιδιωτικό κέρδος και τον κρατικό έλεγχο, εκτοπίζοντας τις εργατικές τάξεις από την πόλη (Deutsche, 1996 :xiv). Με αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζεται ότι οι παρεμβάσεις αυτές αποσιωπούν και αποκλείουν ορισμένες πτυχές του δημόσιου χώρου, όπως η οικειοποίησή του από άστεγους και εξασφαλίζουν τη φαινομενική συνοχή της πόλης. Αντίθετα, στόχος τους οφείλει να είναι όχι μόνο η πολλαπλότητα, αλλά ο πολλαπλασιασμός των κατακερματισμών μέσω των συγκρούσεων εναντίον της αποπολιτικοποίησης της δημόσιας τέχνης και του χώρου.

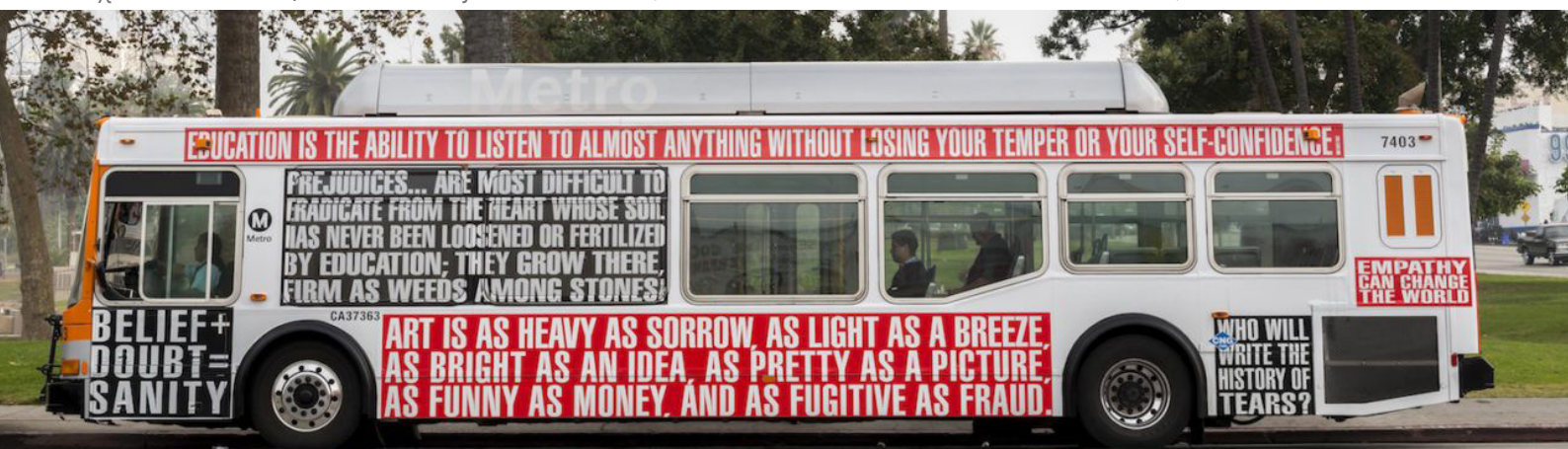
Η Deutsche στο κείμενο *“Agoraphobia”* (1996), διερωτάται για τον δημόσιο χαρακτήρα του χώρου και το πώς αυτός συνδέεται με την αντίληψή μας για την κατασκευή της κοινωνίας, για την ανθρώπινη φύση και για το είδος της πολιτικής που επιλέγουμε. Πιο συγκεκριμένα, τονίζει τη σημασία της αμφισβήτησης των συντηρητικών ιδεών στο πλαίσιο ευρύτερων αγώνων για την έννοια της δημοκρατίας, εισάγοντας νέες θεωρίες “μιας ριζοσπαστικής και πλουραλιστικής δημοκρατίας”, που ξεπερνά τον αμιγώς κοινωνικό χαρακτήρα, καθώς η ταυτότητα της κοινωνίας δεν είναι δεδομένη και καθολική. Έτσι, επινοείται ένας “δημόσιος χώρος”, διαμάχης, ανταγωνισμού και διεκδικήσεων, που αποκαλύπτει «τη μερικότητα, την επισφάλεια και την ενδεχομενικότητα κάθε ολότητας» (Deutsche, 1996 :274). Αντλώντας επιρροή από τη “δημόσια σφαίρα” του Jürgen Habermas, η οποία αναφέρεται «σε ένα σύνολο θεσμών, όπου οι ιδιώτες συγκεντρώνονται για να διατυπώσουν την κοινή γνώμη που μπορεί να είναι επικριτική για το κράτος», η Deutsche αναφέρει ότι για να είναι η “δημόσια σφαίρα” δημοκρατική οφείλει να λαμβάνει υπόψη τους φυσικοποιημένους αποκλεισμούς και να τους θέτει υπό αμφισβήτηση, υποστηρίζοντας ότι «η σύγκρουση, η διαίρεση και η αστάθεια, δεν καταστρέφουν τη δημοκρατική δημόσια σφαίρα, αλλά, είναι οι όροι της ύπαρξής της» (Σταυρακάκης & Σταφυλλάκης, 2008 :293). Με σκοπό να αποφυσικοποιήσει τον “δημόσιο χώρο” επεξεργάζεται τις έννοιες του φυσικού και του νοητού, θεωρώντας ότι ο χώρος δεν είναι μια οντότητα, αλλά μια σχέση. Για την Deutsche, ο χώρος είναι αποτέλεσμα του “εντός” που οριοθετείται από το “εκτός”, αλλά δεν διαχωρίζεται από αυτό. Αντίστοιχα, αν τα όρια δημιουργούν “χώρο”, τότε ο “δημόσιος χώρος” συγκροτείται μόνο σε σχέση με έναν χώρο που αποκλείεται, δηλαδή τον ιδιωτικό. Επομένως, αφού ο “δημόσιος χώρος” κατασκευάζεται μέσω του αποκλεισμού, δεν είναι ουδέτερος, αλλά πολιτικός, ιστορικά και πολιτισμικά μεταβαλλόμενος, ενώ υποδηλώνει συγκεκριμένα συστήματα αξιών. Επιπλέον, αμφισβητείται ο τρόπος ζωής και οικειοποίησης του δημόσιου χώρου, αφού γίνεται αντιληπτός ως ένα ενιαίο σύνολο που εξισώνει τις επιμέρους εμπειρίες, εξουδετερώνει τις διαφορές και αποκρύπτει ανισότητες, ενώ, παράλληλα, κατακρίνεται η καθολικότητα και η οικουμενικότητα του κατοίκου της πόλης, που δεν συνυπολογίζει την τάξη, τη φυλή, το φύλο και τη σεξουαλικότητα (Deutsche, 1996 : 275-276).



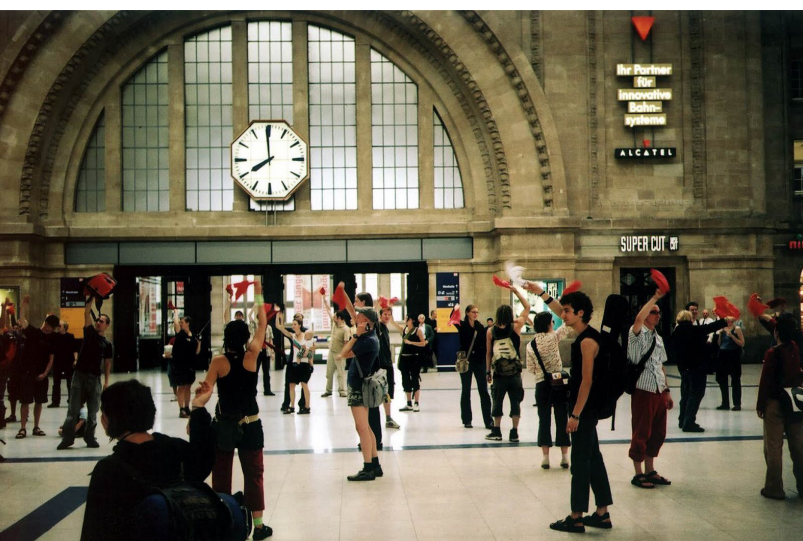
Some Living American Women Artists, κριτική στην απουσία γυναικών καλλιτεχνίδων από τα μουσεία. Mary Beth Edelson, 1972-2012.



paraSITE, κριτική και ορατότητα στην αστεγία. Michael Rakowitz, 1998.



School Bus, η τέχνη ως πολιτική τοποθέτηση στο χώρο της πόλης. Barbara Kruger, Los Angeles, 2012.



Radio Ballet, performance επανοικειοποίησης πρώην δημόσιου χώρου. Ligna, Γερμανία, 2002.

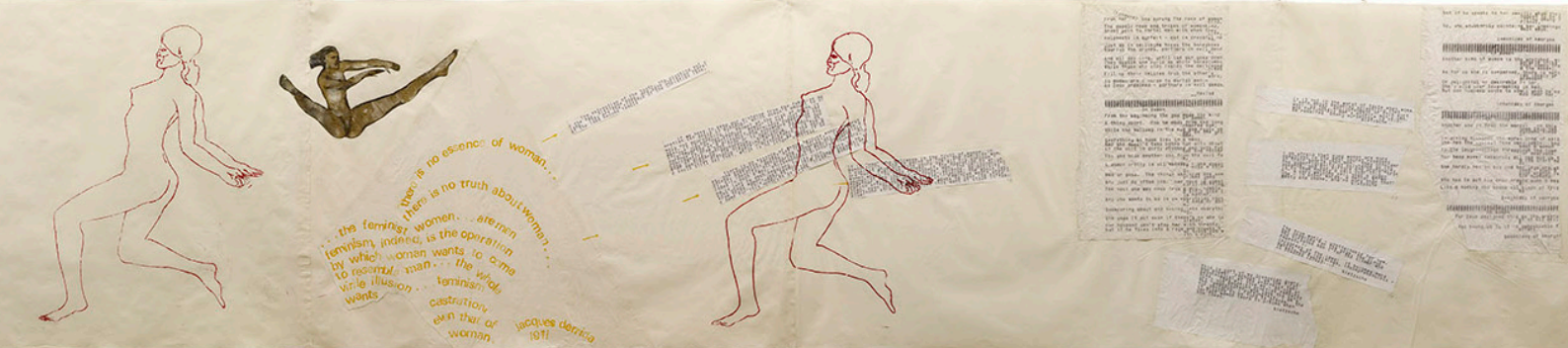


Self portrait of Basquiat being searched by police, Λονδίνο, 2017, *The Makeup & Liberte, Egalite, Cable TV*, Παρίσι, 2018. Ο πολιτικός, κριτικός, ακτιβιστικός χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης του Banksy.

Επιπρόσθετα, η Deutsche αντιλαμβάνεται την αλληλένδετη σχέση μεταξύ της πολιτικής και της τέχνης, καθώς τονίζει την αισθητική διάσταση του πολιτικού και την πολιτική διάσταση της τέχνης, αναιρώντας, έτσι, τον διαχωρισμό ανάμεσα σε πολιτική και μη πολιτική τέχνη (Σταυρακάκης, Σταφυλάκης, 2008 :293). Όπως αναφέρει: «Με ενδιέφερε ο λόγος για τη δημόσια τέχνη όχι επειδή αναζητώ ένα είδος τέχνης που βρίσκεται σε κάποια καθολικά προσβάσιμη τοποθεσία, αλλά επειδή ο λόγος για τη δημόσια τέχνη είναι ο ίδιος ένας πολιτικός χώρος, δηλαδή, ένας χώρος αγώνων για την έννοια της δημοκρατίας και, κυρίως, την έννοια του πολιτικού» (Deutsche, 2021). Αναγνωρίζει, δηλαδή, τον πολιτικό χαρακτήρα των καλλιτεχνικών ακτιβιστικών πρακτικών και της αρχιτεκτονικής που παρεμβαίνουν στον δημόσιο χώρο, καθώς όχι μόνο συμμετέχουν στη συγκρότηση, τη διατήρηση και την αμφισβήτησή του, αλλά και αναδεικνύουν μια σημαντική πτυχή της δημοκρατικής πολιτικής εκτοπίζοντας τα όρια, υπονομεύοντας την κυρίαρχη εξουσία, διευρύνοντας τον αμφισβητούμενο χώρο της πολιτικής και συμβάλλοντας στη συγκρότηση νέων υποκειμενικοτήτων. Απορρίπτει την αντίληψη ότι η δημόσια τέχνη αποτελεί έργο που παρεμβαίνει σε ή σχεδιάζει πραγματικούς προσβάσιμους κοινόχρηστους χώρους και απευθύνεται σε δεδομένα ακροατήρια, αλλά, υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα «αγωνιστικό πρότυπο τέχνης», μια διαδικασία που καθιστά κάθε χώρο δημόσιο ή ιδιωτικό και συνδέεται με τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, με τα δικαιώματα και την κοινωνική νομιμοποίηση, συμπεριλαμβάνοντας τις περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες και οπτικές από τη δημόσια σφαίρα (Καραμπά, 2021 :141). Επιπλέον, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις που αφορούν στον πολιτικό χαρακτήρα της τέχνης και της συγκρότησης του δημόσιου χώρου εισάγουν μία νέα οπτική, καθώς εκφράζουν ότι το πολιτικό δημόσιο ιδανικό «δεν πρέπει μόνο να πραγματωθεί με τη συμπερίληψη ομάδων που έχουν περιθωριοποιηθεί, αλλά και να καταρριφθεί», διότι, έτσι, θα αποκαλυφθούν και θα απομακρυνθούν εκείνες οι πολιτικές των φύλων που επιβεβαιώνουν την αντίληψη για μία ενιαία ανδροκρατούμενη δημόσια σφαίρα (Deutsche, 1996 :311-312). Έτσι, η Deutsche, θέτει ως προϋπόθεση τη συνεργασία διαφορετικών μορφών αγώνα για μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική, παροτρύνοντας για την ενσωμάτωση της φεμινιστικής οπτικής με σκοπό τον επαναπροσδιορισμό της δημόσιας σφαίρας και την ανάπτυξη ενός διαφορετικού πιο δημοκρατικού δημόσιου χώρου και τέχνης, που επανεξετάζουν και αμφισβητούν τις κυρίαρχες πολιτιστικές αφηγήσεις και δομές εξουσίας (Deutsche, 1996 :299).

3.4 Ο κριτικός χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης στις χωρικές πρακτικές και η “εναλλακτική φεμινιστική πράξη” της J. Rendell

Η αρχιτεκτόνισσα, ιστορικός και κριτικός τέχνης και αρχιτεκτονικής και συγγραφέας Jane Rendell διερευνά την δυνατότητα ποικιλιών διεπιστημονικών διασταυρώσεων της φεμινιστικής θεωρίας με την ιστορία της αρχιτεκτονικής, τις τέχνες με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την αυτοβιογραφική γραφή με την κριτική παράγοντας κατά την διαδικασία αυτή νέα πεδία γνώσης. Στο ερευνητικό της έργο επικεντρώνεται σε προσεγγίσεις, που σχετίζονται με ζητήματα φύλου και αρχιτεκτονικής αναπτύσσοντας μια φεμινιστική πρακτική της αρχιτεκτονικής ιστορίας, εμπλουτίζοντας την ακαδημαϊκή γραφή της με αυτοβιογραφικές αναφορές και διατυπώνοντας τη θεωρία ότι μορφές κριτικής της χωρικής εμπειρίας και πρακτικής προκύπτουν από συγκεκριμένους τύπους γραφής, αρχιτεκτονικής και



Notes in Time, φεμινιστική κριτική στον τρόπο που η γυναικεία θέση έχει τοποθετηθεί ιστορικά της Nancy Spero, 1979.



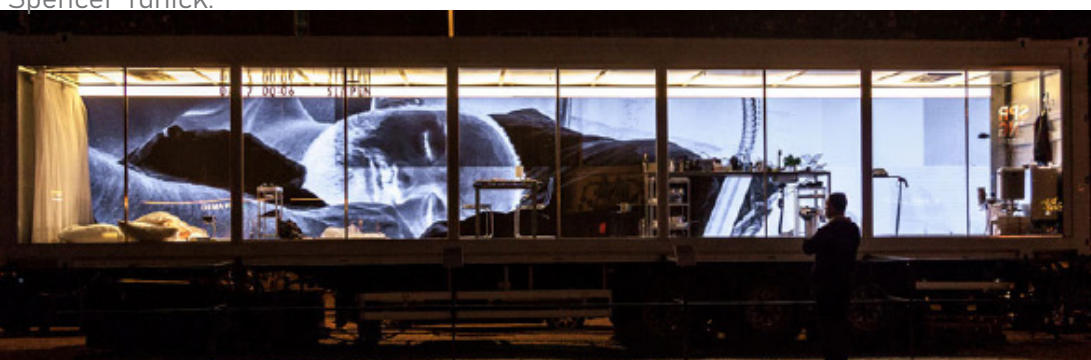
Blind Light, επανεξέταση των ορίων του χώρου και της θέσης. Antony Gormley, 2007



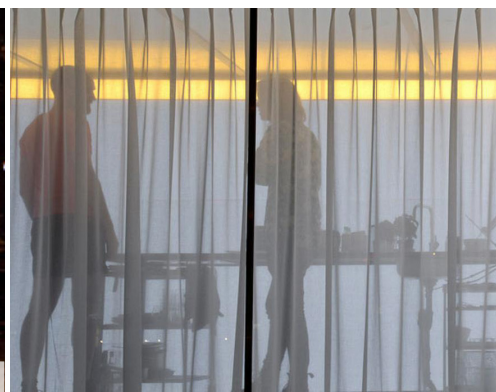
Jardin de flores, performance κατά της βίας εναντίον των τρανς γυναικών και των ΛΟΑΤΚΙ+. Regina Jose Galindo, Γουατεμάλα, 2021.



New York 4, Grand Central, 2003 & *Untitled, UK, 2017*. "The more nude art in public, the more open a society is". Spencer Tunick.



Wanna play?, ιδιωτική ζωή στη δημόσια σφαίρα. Dries Verhoeven, Βερολίνο, 2014.



τέχνης (Rendell, 2009 :268).

Η έρευνά της, εμπνευσμένη από το έργο των φεμινιστριών σε άλλους κλάδους, δίνει έμφαση στη μελέτη της σχέσης του χώρου και του φύλου και δημιουργεί τόπους για την διεπιστημονική ανταλλαγή μεταξύ τομέων όπως: η γεωγραφία, η ανθρωπολογία, οι πολιτισμικές σπουδές, η ιστορία της τέχνης, η ψυχανάλυση και η φιλοσοφία. Όπως εξηγεί η ίδια «Από την ιστορία της αρχιτεκτονικής στην θεωρία του φεμινισμού, από τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό στην εννοιολογική και καλλιτεχνική πράξη, κινούμαι εκτός του επιστημονικού πεδίου που τοποθετώ τον εαυτό μου, με σκοπό να βρω μια θέση από την οποία θα στοχαστώ τους μηχανισμούς λειτουργίας, πριν επιστρέψω για να προτείνω νέους τρόπους διερεύνησης» (Rendell, 2009 :234). Πιο αναλυτικά, για εκείνη, η κριτική έρευνα και η χωρική παραγωγή δεν προκύπτουν μόνο μέσα από τον κλάδο της ίδιας της αρχιτεκτονικής, αλλά αναδεικνύονται μέσω της διεπιστημονικής συζήτησης, καθώς οι έννοιες που “ανταλλάσσονται” είναι απαραίτητες και επιτρέπουν την αμφισβήτηση του κυρίαρχου ρόλου του αρχιτέκτονα και τον αναστοχασμό του αρχιτεκτονικού λόγου και των σχεδιαστικών πρακτικών με κριτικό βλέμμα. Με αυτόν τον τρόπο, χωρίς να αγνοείται η ιδιαιτερότητα του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται η αρχιτεκτονική κριτική, αξιοποιείται η επιρροή των ιδεών και εμπειριών που “βιώθηκαν” αλλού.

Στο συλλογικό βιβλίο *“Gender, Space, Architecture: an Interdisciplinary Introduction”* (1999) αναδεικνύονται οι σχέσεις μεταξύ του φύλου και του χώρου διαχρονικά και αναπτύσσονται σε τρεις θεματικές που αναφέρονται στη μελέτη του συσχετισμού της φεμινιστικής θεωρίας και του αρχιτεκτονικού χώρου (Gender, Gender-Space, Gender- Space-Architecture). Στην ανάγνωση του χώρου από μία φεμινιστική οπτική, ο χώρος μέσω της ιστορίας της θεωρίας και του σχεδιασμού συνιστά τόσο μια ιδέα προς διερεύνηση (concept) όσο και το ίδιο το συγκείμενο (context), όπως επίσης και την ίδια την αρχιτεκτονική (Rendell 1999 :7). Πρόκειται για μια διεπιστημονική συλλογή κειμένων από φεμινίστριες συγγραφείς, οι οποίες αναδεικνύουν το ευρύ φάσμα των πτυχών που σχετίζονται με τη μελέτη του φύλου και του χώρου, καθώς προέρχονται από διαφορετικά επιστημονικά πεδία, από την ανθρωπολογία έως τη φιλοσοφία και το έργο τους αναφέρεται τόσο σε παρελθοντικές όσο και σε σύγχρονες προσεγγίσεις, διευρύνοντας το επιστημονικό πεδίο για νέες μελλοντικές ιδέες και πρακτικές.

Από μια κριτική σκοπιά, η Rendell, εξετάζει την ανάγκη της κατανόησης του πλαισίου μέσα στο οποίο η αρχιτεκτονική συλλαμβάνεται και παράγεται από την κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική και τον πολιτισμό, καθώς και καταναλώνεται, αναπαρίσταται και ερμηνεύεται από τους θεσμούς, τον ίδιο τον αρχιτέκτονα και τους χρήστες. Με δεδομένο την ρευστότητα στις θεωρητικές και κριτικές συζητήσεις που αφορούν την σχέση της αρχιτεκτονικής και του φύλου, απαιτείται ο επαναπροσδιορισμός του πλαισίου, δηλαδή η επαναξιολόγηση των μεθόδων που η φεμινιστική θεωρία αμφισβητεί την αρχιτεκτονική ιστορική έρευνα, τα ζητήματα και τον τρόπο που αυτά μελετώνται. Στο προτεινόμενο πλαίσιο διεπιστημονικότητας και επανεξέτασης των υφιστάμενων κριτικών και πρακτικών, μελετάται το δομημένο περιβάλλον συνολικά, όχι μεμονωμένα και αποσπασματικά, ενώ ασκείται κριτική στο ρόλο του αρχιτέκτονα, καθιστώντας τους ίδιους τους χρήστες και τους κριτικούς ως αυτούς που σχεδιάζουν, κατασκευάζουν, παράγουν και νοηματοδοτούν τον χώρο (Rendell, 1999 :225).

Έτσι, η Rendell προτρέπει σε μια “εναλλακτική φεμινιστική πράξη”, η οποία δεν επικεντρώνεται μόνο στην αναζήτηση πρακτικών λύσεων, αλλά και στην κριτική της αρχιτεκτονικής ως καθαρά μορφή αναπαράστασης, επαναξιολογώντας τους

στόχους και την αξία του αποτελέσματος της σχεδιαστικής διαδικασίας. Επιπλέον, δίνει έμφαση στον έμφυλο χαρακτήρα τόσο του αρχιτεκτονικού κριτικού λόγου όσο και της αρχιτεκτονικής, καθώς υποστηρίζει ότι τόσο οι αναπαραστάσεις της αρχιτεκτονικής, όσο και η γλώσσα που χρησιμοποιείται για να την περιγράψει έχουν φύλο. Εντοπίζει το σημείο τομής μεταξύ της φεμινιστικής θεωρίας, της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής, παροτρύνοντας τις φεμινίστριες να συνεχίσουν να αλληλοτροφοδοτούν τη σχέση θεωρίας και πράξης. Πιο αναλυτικά, αναφέρει ότι «Οι θεωρητικές γνώσεις παρέχουν νέες δυνατότητες για σκεφτούμε τη σχέση των γυναικών με την αρχιτεκτονική πρακτική, ενώ η εμπειρία των γυναικών επαγγελματιών εμπλουτίζει το έργο των θεωρητικών. Αυτό είναι φεμινιστική αρχιτεκτονική πράξη» (Rendell, 1999 :236).

Στο βιβλίο της *“Art and Architecture: A Place Between”* (2006) εξετάζει ένα ενδιαμέσο είδος πρακτικής μεταξύ της κριτικής και της χωρικής, εισάγοντας τον όρο της “κριτικής χωρικής πρακτικής”. Η Rendell, επεξεργάζεται και ορίζει τις έννοιες του χώρου (space), του τόπου (place) και της τοποθεσίας (site) σε σχέση με πρόσφατες θεωρίες προερχόμενες από τους τομείς του φεμινισμού, την κριτική θεωρία και την πολιτισμική γεωγραφία, ερευνώντας τις χωρικές αναγνώσεις, που εντοπίζονται μεταξύ τέχνης και αρχιτεκτονικής. Πιο αναλυτικά, περιγράφει και διερευνά έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής τα οποία αποτελούν ένα τριπλό σταυροδρόμι μεταξύ θεωρίας και πράξης, δημόσιου και ιδιωτικού, τέχνης και αρχιτεκτονικής, αναδεικνύοντας τρεις ιδιαίτερες ιδιότητες που τα χαρακτηρίζουν: η κριτική, η χωρικότητα και η διεπιστημονικότητα. Όπως διατυπώνει χαρακτηριστικά, «προτείνω να κατανοήσουμε τα έργα τέχνης ως παράγωγα συγκεκριμένων διεργασιών παραγωγής και αποδοχής, τα οποία λειτουργούν εντός ενός περαιτέρω διευρυμένου και διεπιστημονικού πεδίου» (Rendell, 2006 :13).

Η Rendell θέτει τις βάσεις των θεωριών των πρακτικών της αρχιτεκτονικής και της τέχνης στο δημόσιο χώρο με την προσέγγισή της για την “τριλεκτική χωρικότητα” (trialectics of spatiality), εξελίσσοντας τις αρχικές θεωρίες του Lefevre για τον κοινωνικά παραγόμενο χώρο, του “Τριτοχώρου” του Soja και της Massey για τον σχεσιακό και έμφυλο χαρακτήρα του χώρου. Η ανάλυση του τριλεκτικού χώρου συνδέεται με την μεταδομιστική γεωγραφία και επικεντρώνεται στην διεύρυνση της έννοιας του χώρου και στην αναζήτηση νέων τρόπων του να βρίσκεσαι σε αυτόν, δηλαδή, τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου της καθημερινής εμπειρίας, τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους βιώνεται ο αστικός χώρος και την ανάδειξη της χρονικής διάστασης, προτείνοντας την πολυπλοκότητα και την ρευστότητα έναντι της σταθερότητας των χωρικών κατηγοριοποιήσεων. Διατυπώνει μια πολυδιάστατη χωρική οπτική, η οποία εστιάζει στη δημόσια τέχνη (public art), την τέχνη εντοπισμένου πεδίου (site-specific ή contextual art) και τις αστικές σχεδιαστικές παρεμβάσεις μέσω της αλληλεπίδρασης της τέχνης με την αρχιτεκτονική και του συσχετισμού της θεωρίας με την πρακτική.

Η προσέγγισή της χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητα ότι συνδυάζει τις θεωρίες της κοινωνικής γεωγραφίας με την κριτική διαλεκτική της τέχνης, εισάγοντας μια νέα μορφή πρακτικής μεταξύ χωρικής και κριτικής την “κριτική χωρική πρακτική” (critical spatial practice). Πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον της στρέφεται σε έργα που τοποθετούνται εκτός των φυσικών τους ορίων, δηλαδή έργα «από καλλιτέχνες που δραστηριοποιούνται εκτός γκαλερί, υλικά και ιδεολογικά», ως αφορμή για την δημιουργία μια διευρυμένης συζήτησης μεταξύ της τέχνης, του σχεδιασμού και της αρχιτεκτονικής. Σε αυτό το πλαίσιο, η τέχνη αξιολογείται ως είδος κριτικής χωρικής πρακτικής, καθώς λειτουργεί ως δυνατότητα για τον μετασχηματισμό του χώρου σε πεδίο κοινωνικής κριτικής.

Η διαδικασία αυτή, ως κριτική χωρική πρακτική, μεταφέρει τις βασικές ιδιότητες της κριτικής θεωρίας στην πράξη, οι οποίες είναι ο αναστοχασμός και ο κοινωνικός μετασχηματισμός. Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι οι κριτικές χωρικές πρακτικές είναι εκείνες που αμφισβητούν και μετασχηματίζουν τις κοινωνικές συνθήκες των τοποθεσιών στις οποίες παρεμβαίνουν, καθώς επανεξετάζουν τα όρια, τις διαδικασίες και τις αρχές τους. Με αυτό το δεδομένο, η Rendell, προτρέπει στον αναστοχασμό σχετικά με τον κριτικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής, υποστηρίζοντας ότι ο προβληματισμός που αφορά σε αυτά τα έργα τέχνης οδηγεί και στη διερεύνηση των μελλοντικών δυνατοτήτων της αρχιτεκτονικής, τονίζοντας, έτσι, τον δυναμικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής, η οποία λαμβάνει την ικανότητα να μετασχηματίζει τις χωρικές πρακτικές σε κριτικές χωρικές πρακτικές.

4 Φεμινιστικές και μειονοτικές επιτελέσεις στην πόλη: Από τα έμφυλα και χωρικά ενδιάμεσα στις σύγχρονες χωρικές προσεγγίσεις

4.1 Μειονοτικές πρακτικές στον χωρικό σχεδιασμό

Ο “ενδιάμεσος χώρος” αναγνωρίζεται ως το πεδίο διαμόρφωσης και αλληλεπίδρασης των καθημερινών πρακτικών ατόμων και ομάδων με διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες, προσδιορίζοντας εκ νέου τις σχέσεις μεταξύ τους. Ο χώρος αυτός λειτουργεί ενοποιητικά, εναντιώνεται στον κοινωνικό διαχωρισμό και στις κατηγοριοποιήσεις και αντιτίθεται στην επιβολή του “κυρίαρχου” προτύπου μέσω της διεκδίκησης του “άλλου” (μετανάστης/ρια, εργάτης/ρια, γυναίκες ή ομοφυλόφιλοι, ηλικιωμένοι/ες, παιδιά, άνθρωποι με κινητικά προβλήματα) για την ορατότητα, την πρόσβαση, την οικειοποίηση, την συμμετοχή και την διάπλασή του σύμφωνα με τις ανάγκες του. Συνεπώς, επαναπροσδιορίζονται τα προϋπάρχοντα όρια και αμφισβητούνται οι προκαθορισμένες ταυτότητες που έχουν τοποθετηθεί με βάση τα χωρικά στερεότυπα και τις έννοιες του “μέσα” και του “έξω” στον χώρο. Έτσι, στην ανάλυση του χώρου η προσέγγιση της γυναικείας ετερότητας, η οποία διαχρονικά έχει περιθωριοποιηθεί από τα κυρίαρχα πρότυπα, ταυτίζεται πλέον με την εμπειρία του “άλλου”, δηλαδή των μειονοτικών ομάδων που έχουν βιώσει τον κοινωνικό και χωρικό αποκλεισμό, δίνοντας την δυνατότητα ανάγνωσης και κατασκευής του χώρου με εναλλακτικό τρόπο και διευρύνοντας τη θεωρία και τον χωρικό σχεδιασμό.

Πιο συγκεκριμένα, οι υφιστάμενες θεωρίες και πρακτικές του χωρικού σχεδιασμού επαναπροσδιορίζονται και διευρύνονται όσον αφορά την αναπαράσταση, τη δόμηση, τη νοηματοδότηση και τον σχεδιασμό του χώρου μέσω της ένταξης της έμφυλης παραμέτρου, της πολυπολιτισμικότητας και της διεπιστημονικότητας για την ανάγνωση από διαφορετικές θέσεις και την ανάδειξη διαφορετικών εμπειριών. Στη σύγχρονη σκέψη που αφορά σε φεμινιστικές και μειονοτικές επιτελέσεις αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων, ομάδων και καλλιτεχνών επηρεασμένες από τον μεταδομισμό, εισάγουν νέους τρόπους αντίληψης και κατασκευής του φύλου και του χώρου. Επιπλέον, προσπερνούν τις κατηγοριοποιήσεις των έμφυλων ταυτοτήτων και την δεδομένη απόρριψη της γυναικείας οπτικής από τον χωρικό σχεδιασμό τόσο ως το αντικείμενο της μελέτης, όσο και ως το υποκείμενο κατά τη σχεδιαστική διαδικασία (Χατζησάββα, 2022 :31).

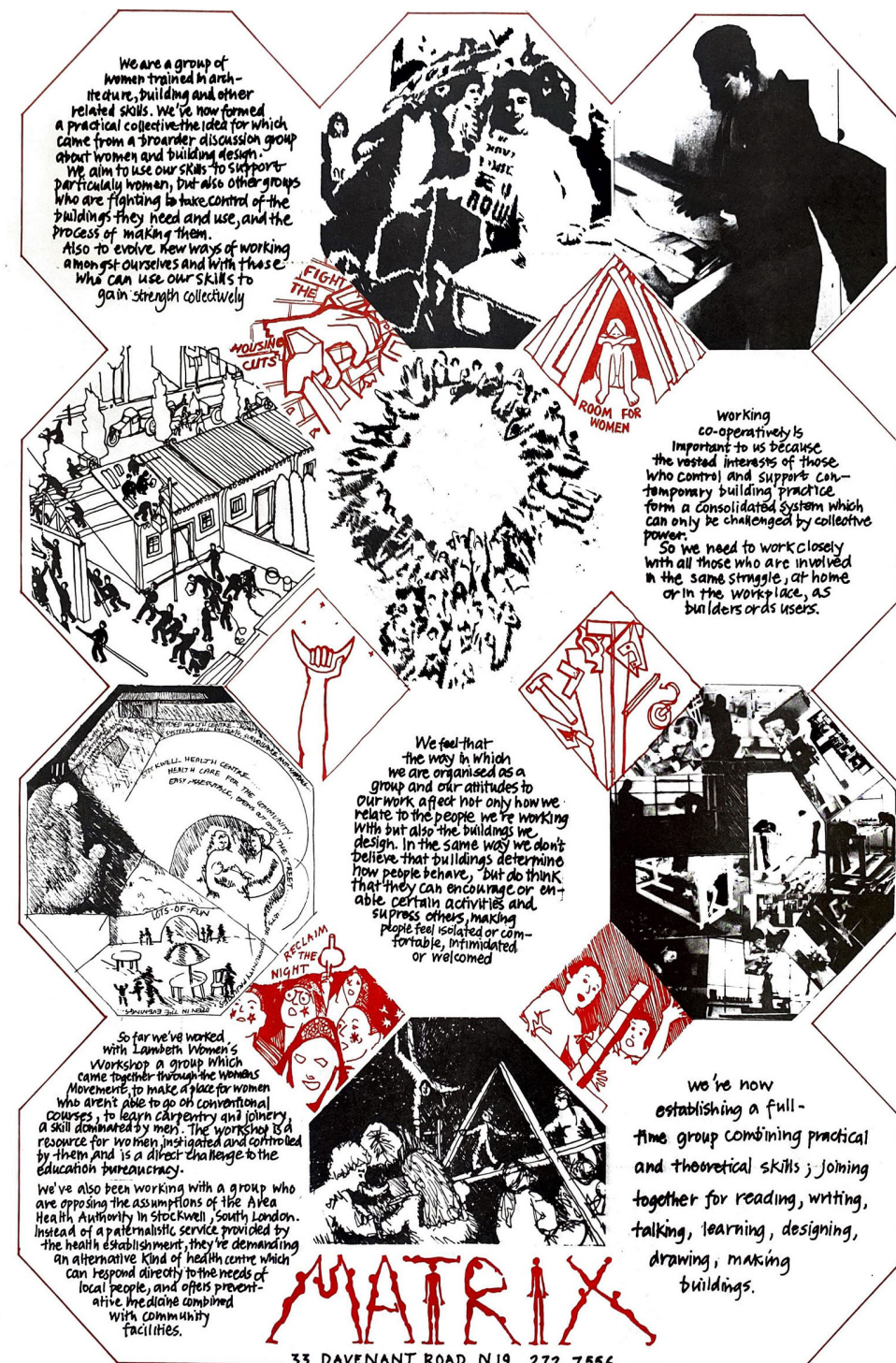
Σε αυτές τις παραδειγματικές σχεδιαστικές επιτελέσεις επιχειρείται ο συσχετισμός του βιωμένου και του φυσικού χώρου, η τοποθέτηση της επιμέρους εμπειρίας στο κέντρο του ενδιαφέροντος, αλλά και η κατανόηση της αλληλεπίδρασης της με την συλλογική. Αναλυτικότερα, επιδιώκεται μία πειραματική, εναλλακτική και συμπεριληπτική στρατηγική στον σύγχρονο χωρικό σχεδιασμό μέσω της καταγραφής εμπειριών των αποκλεισμένων μειονοτικών ομάδων, του σχεδιασμού για ετερογενείς



Jane Darke: «οι αρχιτέκτονες δεν έχουν επαφή με τους χρήστες των κτιρίων τους και η επαγγελματική τους κατάρτιση είναι μέρος της διαδικασίας που τους απομακρύνει από τους ανθρώπους για τους οποίους σχεδιάζουν, (...) το να γίνονται αρχιτέκτονες περισσότερες γυναίκες δεν κάνει τίποτα εάν αυτές οι γυναίκες εξακολουθούν να εκπαιδεύονται με ανδροκρατούμενες μεθοδολογίες».



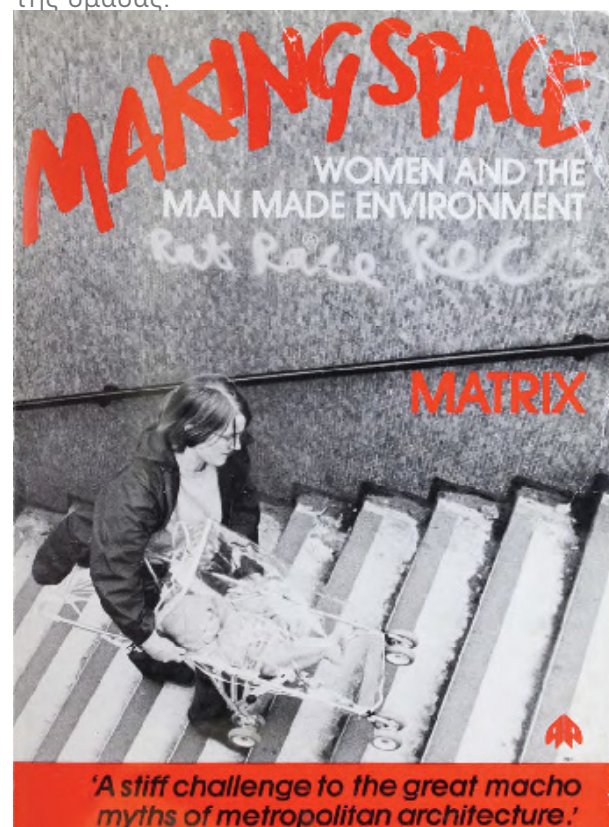
Τα μέλη του Feminist Design Cooperative το 1990.



Οι βασικές αρχές σχεδιασμού και συνεργασίας των Matrix. Poster, 1979.



Φυλλάδιο που περιγράφει την δουλειά της ομάδας.



Βιβλίο, *Making space*, 1984.

ομάδες, της “από κάτω προς τα πάνω” συνεργασίας με την συμμετοχή των ενδιαφερόμενων. Επιπλέον, αμφισβητείται η στερεοτυπική αντίληψη του ηγεμονικού ρόλου του αρχιτέκτονα και αναδεικνύεται ως ενεργοποιητής του χώρου, με σκοπό όχι μόνο να δημιουργήσει δημόσιο χώρο αλλά να καταστήσει τον υφιστάμενο χώρο δημόσιο, προσβάσιμο, ανοιχτό και ελεύθερο από τους μηχανισμούς αποκλεισμού.

4.1.1 Η φεμινιστική, συμπεριληπτική προσέγγιση των Matrix Feminist Design Cooperative στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό

Η Matrix Feminist Design Cooperative ιδρύθηκε το 1980 και ήταν μια από τις πρώτες αρχιτεκτονικές ομάδες στη Βρετανία, αποτελούμενη εξ ολοκλήρου από γυναίκες αρχιτεκτόνισσες με αμιγώς φεμινιστική στάση στις εκδόσεις, στην μέθοδο εργασίας και στον σχεδιασμό τους. Τα μέλη της ήταν επηρεασμένα από την αριστερή και φεμινιστική οργάνωση των δεκαετιών του 1970 και του 1980 New Architecture Movement (NAM), η οποία επικρίνει τη συμβατική πλευρά του επαγγέλματος του αρχιτέκτονα και την εσωτερικευμένη ανδροκρατούμενη δομή του, καθώς και την έλλειψη αλληλεπίδρασης μεταξύ αρχιτέκτονα και χρήστη. Οι μελέτες τους είχαν ως αφετηρία την ανάλυση και την χαρτογράφηση των αντιθετικών διπόλων ανδρών - γυναικών, τα κοινωνικά στερεότυπα και τον τρόπο με τον οποίο αυτά αναπαρίστανται στον δομημένο χώρο. Η ομάδα προωθούσε τη μη ιεραρχική δομή διαχείρισης και λειτουργούσε με συλλογική εργασία διερευνώντας φεμινιστικές, εναλλακτικές, αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις μέσω της άμεσης συνεργασίας των χρηστών.

Μια από τις σημαντικότερες θεωρητικές διατυπώσεις τους ήταν το βιβλίο *“Making Space: Women and the Man Made Environment”*, το οποίο εκδόθηκε το 1984 και καθόρισε τις βάσεις του έργου τους, δηλαδή την οπτική ότι «επειδή οι γυναίκες ανατρέφονται διαφορετικά στην κοινωνία μας, έχουμε διαφορετικές εμπειρίες και ανάγκες σε σχέση με το δομημένο περιβάλλον». Πιο συγκεκριμένα, σε αυτό κατακρίνουν τον πατριαρχικό στερεοτυπικό τρόπο δόμησης του χώρου τόσο στην κατοικία όσο και στον δημόσιο χώρο και προτείνουν εναλλακτικές μορφές πρακτικής στον αστικό σχεδιασμό επηρεασμένες από τη φεμινιστική θεωρία και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο (Boys, 2009 :217). Όπως αναφέρουν στην εισαγωγή του βιβλίου, «Τα κτίρια δεν ελέγχουν τη ζωή μας. Αντικατοπτρίζουν τις κυρίαρχες αξίες στην κοινωνία μας, τις πολιτικές και αρχιτεκτονικές απόψεις, τις απαιτήσεις των ανθρώπων και τους χρηματοοικονομικούς περιορισμούς, αλλά μπορούμε να ζήσουμε σε αυτά με διαφορετικούς τρόπους από αυτούς που είχαν αρχικά προβλεφθεί» (Matrix, 1984 :9-10).

Στις προσεγγίσεις τους, προτρέπουν την αποφυγή του αρχιτεκτονικού ντετερμινισμού, κατά τον οποίο ο αρχιτέκτονας μέσω του σχεδιασμού χειραγωγεί τους χρήστες και τις εμπειρίες τους που αντιμετωπίζονται ως καθολικές. Επιπλέον, η συμβατική αντίληψη για μια κοινή γυναικεία εμπειρία ως “λευκή, νοικοκυρά της μεσαίας τάξης” έχει επηρεάσει μέσω του ακαδημαϊκού χώρου την αντίληψη άρα και τον σχεδιασμό των αρχιτεκτόνων, ενισχύοντας τον αποκλεισμό των γυναικών, της εργατικής τάξης και των εθνοτικών μειονοτήτων. Συνεπώς, αναγνωρίζοντας το διαφορετικό και αποκαλύπτοντας τις δυναμικές σχέσεις και τις διασταυρώσεις του δομημένου χώρου, προτείνουν τα κτήρια να μην αντιμετωπίζονται ως «αντικείμενα ή προϊόντα αλλά ως κοινωνικές, χωρικές και υλικές πρακτικές» (Matrix, 1984 :10).



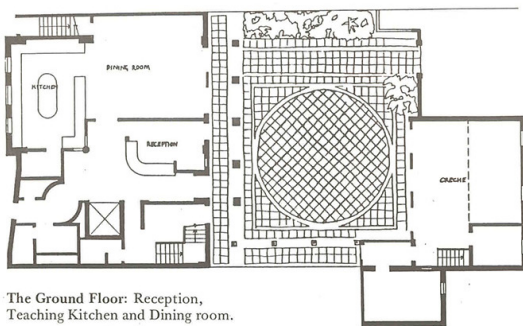
BUILDING FOR CHILDCARE

making better buildings for the Under-5's

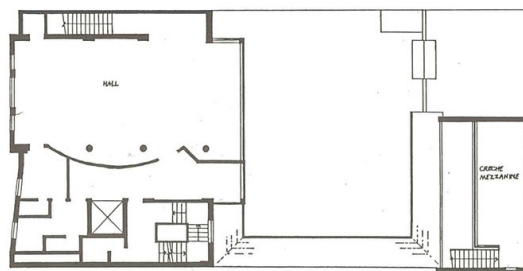
Εξώφυλλο του οδηγού σχεδιασμού υποδομών για παιδιά.



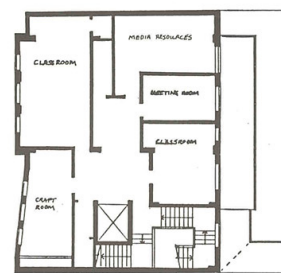
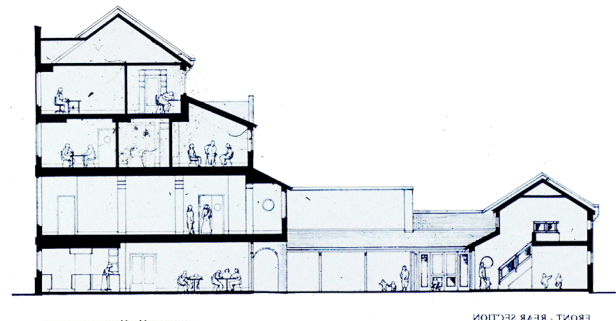
Έκθεση *How we live now*, για το Matrix στο Barbican, 2021.



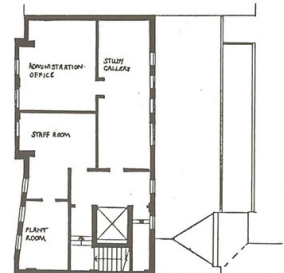
The Ground Floor: Reception, Teaching Kitchen and Dining room.



First Floor: large multi-purpose Hall & Changing room.

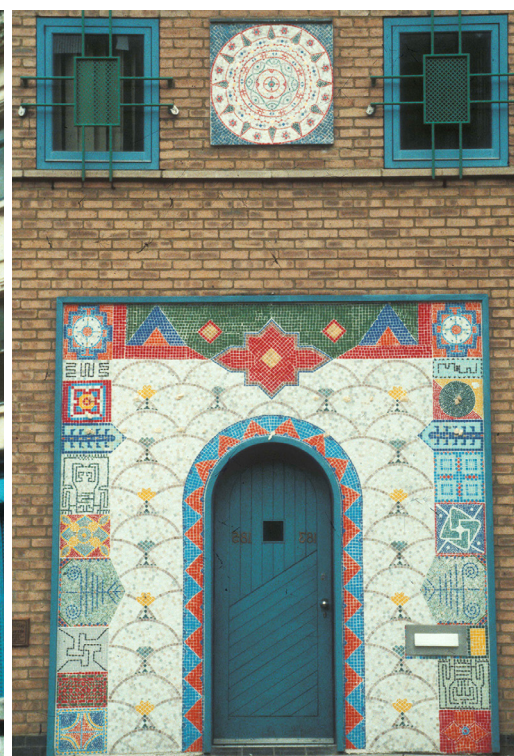


Second Floor: a suite of different sized classrooms including a Craftroom & Media resource room.



Third Floor: quiet Administration Office, Staffroom, the Library/ Study gallery and Plant room.

Κατόψεις και τομή του κτιρίου.



Φωτογραφίες του κτιρίου Jagonari Educational Resource Centre στο Whitechapel του Λονδίνου, 1987.

Έτσι, ως αρχιτεκτονική πρακτική, οι Matrix ανέπτυξαν συμμετοχικές μεθόδους σχεδίασης, αναγνωρίζοντας ότι οι τρόποι εργασίας των αρχιτεκτόνων έπρεπε να προσαρμοστούν προκειμένου να γίνει η διαδικασία σχεδιασμού πιο κατανοητή και ελκυστική για τους χρήστες, δημιουργώντας νέους κτιριακούς τύπους, όπως κοινοτικά, παιδικά και γυναικεία κέντρα, δηλαδή, χώρους που είχαν αγνοηθεί από το ανδρικό επάγγελμα και στους οποίους μέχρι τότε οι γυναίκες δεν είχαν πρόσβαση. Η ευρύτερη σχεδιαστική λογική τους βασιζόταν στην ενεργοποίηση τέτοιων χώρων μέσω της συμπερίληψης των γυναικών σε όλη την αρχιτεκτονική διαδικασία, δηλαδή από τον σχεδιασμό στην κατασκευή και την υλοποίηση, καθώς και της ενθάρρυνσης της γυναικείας συμμετοχής ως χρήστ(ρι)ες. Με αυτόν τον τρόπο, αναπτύχθηκαν εργαλεία που θα μπορούσαν να εμπλέξουν και να ενδυναμώσουν τις γυναίκες στη σχεδιαστική διαδικασία, κάνοντάς την πιο άμεση. Αναλυτικότερα, διοργανώνοντας εκθέσεις, συναντήσεις, εκδόσεις, εργαστήρια εκπαίδευσης, κέντρα τεχνικής βοήθειας και πρακτικής σχεδιασμού, προσπάθησαν να προσαρμόσουν το συμβατικό αρχιτεκτονικό σχέδιο μέσα από βιωματικούς χάρτες, κολλάζ, σκίτσα και αποσυναρμολογούμενα μοντέλα από εναλλακτικά υλικά και πειραματικές μεθόδους, δείχνοντάς τους τον τρόπο να επεξεργάζονται, να “διαβάζουν” αρχιτεκτονικά σχέδια και μακέτες.

Σημαντικά συμμετοχικά έργα των Matrix αποτελούν οι δημοσιεύσεις *“A Job Designing Buildings”* για κοινοτικές ομάδες γυναικών στον κατασκευαστικό τομέα για την παροχή τεχνικών συμβουλών και *“Building for Childcare”* για τον σχεδιασμό κτηρίων παιδικής μέριμνας και φροντίδας. Ακόμη, σημαντική είναι η μη υλοποιημένη πρόταση για το “Κέντρο Υγείας Stockwell”, όπου σχεδιάστηκε μία κοινωνική δομή για υγειονομική περίθαλψη, ένας βρεφικός σταθμός και ένας κήπος και είχε ως σκοπό να καταφέρει η κοινότητα να πείσει τις τοπικές αρχές για τις ανάγκες της περιοχής.

Το Jagonari (που σημαίνει «Σηκωθείτε, Γυναίκες» στα Μπενγκάλι) Educational Resource Centre στο Whitechapel του Λονδίνου ήταν το πρώτο μεγάλης κλίμακας κτιριακό έργο των Matrix (1987). Με την συμμετοχή μιας ασιατικής κοινότητας αποτελούμενη σχεδόν ολοκληρωτικά από γυναίκες από το Μπαγκλαντές, το έργο ξεκίνησε ως έρευνα για τον σχεδιασμό και τη δημιουργία ενός κοινοτικού κέντρου ικανού να εξυπηρετήσει τις ανάγκες τους. Αρχικά, το αίτημά τους περιοριζόταν στην απόκτηση ενός μονόχωρου μικρού μεγέθους χώρου, όμως μέσω της συμμετοχής τους στη διαδικασία του σχεδιασμού και σε διαβουλεύσεις διεκδίκησαν ένα πιο ευέλικτο και μεγάλο κτίριο που απαντούσε στις ανάγκες τους για στέγαση και ορατότητα. Μερικά από τα σημαντικότερα ζητήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι Matrix ήταν ο ρατσισμός, η πολιτισμική και θρησκευτική διαφορά, οι προκαταλήψεις απέναντι στην ασιατική κοινότητα του ανατολικού Λονδίνου, καθώς και ο σεξισμός και η κακοποίηση που είχαν υποστεί οι γυναίκες της κοινότητας. Για αυτό τον λόγο, το αίσθημα ασφάλειας μαζί με τον σεβασμό στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πολιτισμού και της θρησκείας των γυναικών αξιολογήθηκαν ως οι βασικότερες προϋποθέσεις για τον σχεδιασμό του κτηρίου. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες ανέφεραν ότι «αυτό που χρειαζόμαστε σε αυτό το κτίριο είναι η ασφάλεια, η φροντίδα των παιδιών, η ευαισθησία στις πολιτιστικές και θρησκευτικές ανάγκες μας και να καταρρίψουμε ορισμένους μύθους για τις μουσουλμάνες ειδικότερα».

Το κτήριο που προέκυψε ήταν τετράωρο με μια περίκλειστη, εσωτερική αυλή αναψυχής παρέχοντας έναν ευέλικτο, επιτυχημένο, ζωντανό και ασφαλή χώρο για την ασιατική κοινότητα. Πιο αναλυτικά, σχεδιάστηκε με σκοπό τη φροντίδα των παιδιών, την υποστήριξη επιζώντων ενδοοικογενειακής κακοποίησης και την παροχή μαθημάτων. Περιλάμβανε έναν χώρο κουζίνας και τραπεζαρίας για συλλογικό



Αποσυναρμολογούμενες μακέτες και συμμετοχικό εργαστήριο για τον σχεδιασμό του Jagonari, 1987.

Η ομάδα συμμετεχουσών για τον σχεδιασμό του Jagonari μπόρεσε να μεταφέρει τον τύπο του κτιρίου που επιθυμούσε φέρνοντας φωτογραφίες, καρτ ποστάλ και σχέδια με ασιατικές αναφορές και αναπαραστάσεις ώστε να δημιουργήσουν ένα οικείο σε εκείνες περιβάλλον.

Αναπόσπαστο μέρος του σχεδιασμού του κτιρίου το οποίο υπήρχε σε ένα σεξιστικό, ρατσιστικό και εχθρικό για εκείνες περιβάλλον, ήταν η ανάγκη να παρέχεται ασφάλεια και αίσθημα φιλοξενίας στις γυναίκες, για αυτό το λόγο ο κύριος χώρος αναψυχής και δραστηριοτήτων τοποθετήθηκε στο εσωτερικό αίθριο.



Φωτογραφίες του εσωτερικού αιθρίου του κτιρίου.

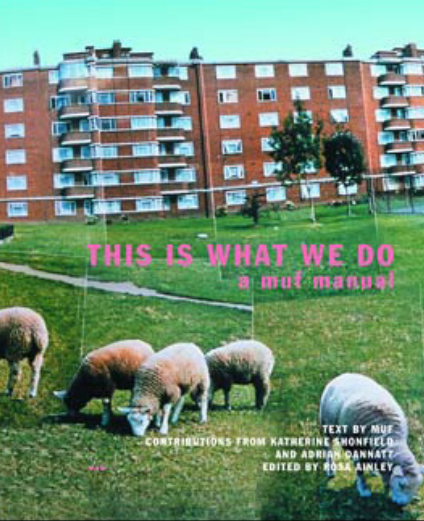
Αίθουσα απασχόλησης των παιδιών.



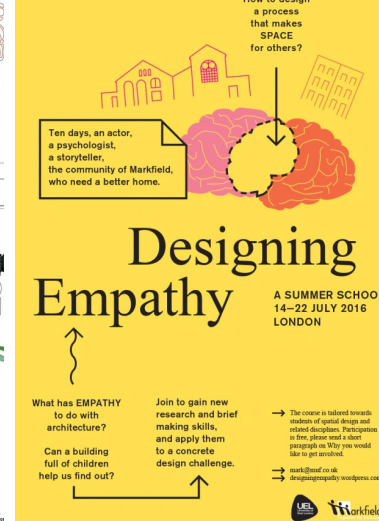
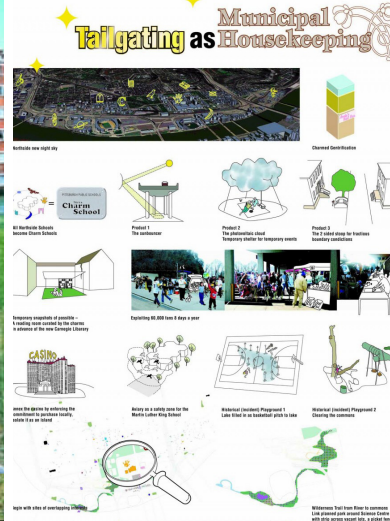
Φωτογραφίες των επιμέρους χρήσεων: τραπεζαρία, κουζίνα και αίθουσα απασχόλησης παιδιών.

μαγείρεμα, έναν βρεφονηπιακό σταθμό, μια αίθουσα εκδηλώσεων και αίθουσες διδασκαλίας για τη μητρική γλώσσα, την αγγλική γλώσσα και την εκπαίδευση ηλεκτρονικών υπολογιστών. Η στρατηγική σχεδιασμού δεν επιβάλλει ευρω-κεντρικές αξίες, αλλά εντάσσει στοιχεία ισλαμικών επιρροών, όπως, για παράδειγμα, η κουζίνα, η οποία διαμορφώθηκε με βάση τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της κουλτούρας τους (π.χ. ο ρηχός νεροχύτης χαμηλού επιπέδου ασιατικού στυλ) και τα στενά παράθυρα καλυμμένα με γρίλιες και οι πόρτες, που προσέθεταν ασιατική ταυτότητα στο κτίριο. Ένα ακόμη στοιχείο που συμπεριλήφθηκε στον σχεδιασμό ήταν η προσβασιμότητα σε όλες τις μειονότητες και συγκεκριμένα σε άτομα με αναπηρία (π.χ. πρόβλεψη εγκατάστασης ανελκυστήρα), καθιστώντας το κτίριο πλήρως προσβάσιμο σχεδιασμένο από γυναίκες για γυναίκες.

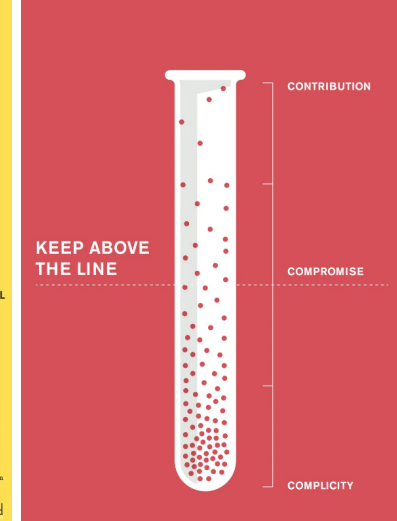
Σημαντικά εργαλεία για τη μελέτη των Matrix ήταν τα εργαστήρια και οι διαβουλεύσεις με τις γυναίκες της ομάδας Jagonari, οι οποίες συγκέντρωσαν φωτογραφίες, καρτ-ποστάλ και σχέδια από κτίρια στην ασιατική διασπορά για να μεταφέρουν τις δικές τους αναπαραστάσεις, τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους και να ενταχθούν στην στρατηγική σχεδιασμού. Η αρχιτεκτονική ομάδα χρησιμοποίησε μοντέλα που μπορούσαν εύκολα να αποσυναρμολογηθούν και να τροποποιηθούν από τις ενδιαφερόμενες, ώστε η σχεδιαστική διαδικασία να είναι πιο άμεση και συμμετοχική για την από κοινού διαμόρφωση των τελικών σχεδίων και την εμπλοκή των γυναικών τόσο στην ιδέα όσο και στην υλοποίηση.



Βιβλίο *This is what we do*, 2001. Συγκέντρωση και γεύμα ως στρατηγική σχεδιασμού του northside, USA, 2007.



Θερινό εργαστήριο, Λονδίνο, 2016.



Έκθεση Architecture not (as) Fund Management, 2019.

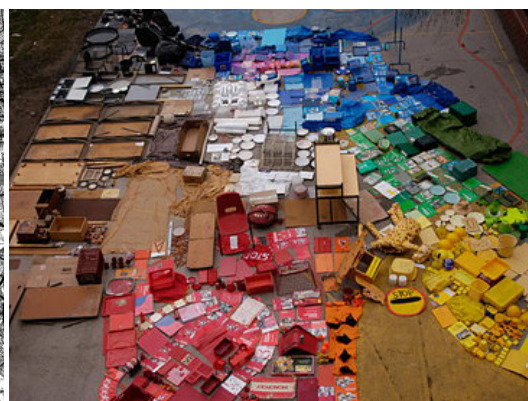
Katherine Clarke: «Ως καλλιτέχνης που εργάζομαι στην αρχιτεκτονική, βασικό μου μέλημα ήταν να μην θέλω να σχεδιάσω πράγματα που έχουν προσωρινή επίδραση και να εμπορευματοποιηθούν. Προτιμώ τη δημιουργία χώρων που μπορεί να έχουν βιωσιμότητα και πολυπλοκότητα. Μπορούμε να δημιουργήσουμε αστικά κενά που συνδυάζουν περισσότερα από ένα πράγματα τη φορά, των οποίων η σημασία δεν μεταβάλλεται, αλλά δίνεται η δυνατότητα να τα οικειοποιηθούν.»



Φωτογραφίες από τα συμμετοχικά εργαστήρια και τις δράσεις.



Χάρτης στρατηγικής του έργου *A car free London*, 1999.



Παιδαγωγική δράση *From a Void to a Volume of Possibility*, 2009.



Φωτογραφία από την επέμβαση στο πάρκο Payers Park.



Καταγραφή των υφιστάμενων δραστηριοτήτων της περιοχής και των κατοίκων.

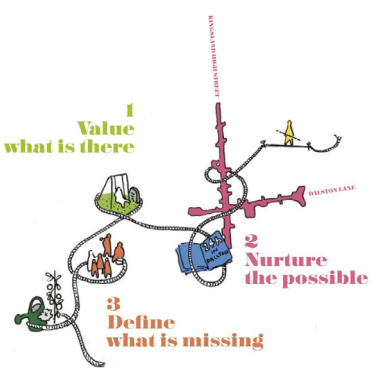


4.1.2 Το βίωμα του “άλλου” και η συλλογικότητα στον δημόσιο χώρο, το παράδειγμα των muf architecture/art

Η ομάδα αρχιτεκτονικής και τέχνης muf, που ιδρύθηκε στο Λονδίνο το 1995, συγκροτείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της από γυναίκες, με βασικά ιδρυτικά μέλη τις Liza Fior, Katherine Clarke και Juliet Bidgood. Οι muf επιδιώκουν μία εναλλακτική πρακτική που αφορά σε έργα της δημόσιας σφαίρας, πρόκειται, δηλαδή, για σχέδια αστικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, παρεμβάσεις μικρής κλίμακας μέσω της αναδιαμόρφωσης τοπίων και κτιρίων. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά, οι προτάσεις τους περιλαμβάνουν σχεδιαστικές στρατηγικές για να δημιουργήσουν δημόσιο χώρο και να καταστήσουν τον χώρο δημόσιο και πλαίσια δράσεις, οι οποίες δεν στοχεύουν απαραίτητα σε ένα υλοποιημένο τελικό αποτέλεσμα (Shonfield, Dannatt & Ainley, 2000).

Επιδιώκουν «μία νομαδική πρακτική καθοδηγούμενη από μια πολιτική συνεργασίας», που αποσκοπεί στην ανάδειξη της θέσης και της ορατότητας αποκλινόντων κοινωνικών ομάδων και περιθωριοποιημένων όψεων της πόλης, «ενεργοποιώντας τη συνύπαρξή τους στον δημόσιο χώρο» (Χατζησάββα, 2009 :211). Βασικό στόχο αποτελεί η συμπερίληψη των εμπειριών των “άλλων”, δηλαδή των μειονοτικών ομάδων, των γυναικών, των μεταναστών/ριών, των ΛΟΑΤΚΙ+ και των ατόμων με αναπηρία, επιχειρώντας να αναδείξουν τις υφιστάμενες ηγεμονικές σχέσεις ενός τόπου. Η στρατηγική της “μη επιβολής” καθιστά την δουλειά τους μία συνεχή διερεύνηση, συζήτηση, αναστοχασμό και αμφισβήτηση μεταξύ διαδικασίας και αποτελέσματος, ενώ οι χωρικές ρυθμίσεις και οι υλικές αποφάσεις αποτελούν μία διαπραγμάτευση μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού, του συλλογικού και του ατομικού. Στην προσέγγισή τους, ο ρόλος του αρχιτέκτονα αντιμετωπίζεται όχι ως η συγκέντρωση της πλήρους εξουσίας στον σχεδιασμό, αλλά ως η προσπάθεια ανάγνωσης και επανα-νοηματοδότησης του χώρου, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον στις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε κατάστασης, δημιουργώντας χώρους που έχουν ισοδύναμη εμπειρία για όλους. Σε κάθε έργο τους προσπαθούν να παραμένουν σταθερές στις σχεδιαστικές τους αξίες, αφού «σε πολλές περιπτώσεις, οι muf έχουν συμβουλευσει τους πελάτες τους να μην χτίσουν, μια ηθική θέση που μπορεί να τους στερήσει κάποια εργασία βραχυπρόθεσμα, αλλά που μακροπρόθεσμα οδηγεί σε μόνιμες σχέσεις ικανές να επιφέρουν περισσότερη δουλειά» (Shonfield, Dannatt & Ainley, 2000).

Στις παρεμβάσεις τους, σε επίπεδο παρατήρησης και καταγραφής δεδομένων, προτείνουν την χρήση των εικαστικών μέσων (βίντεο συνεντεύξεις, κολλάζ, διαγράμματα, σκίτσα κλπ.), αναδεικνύοντας τις ιδιαίτερες και τις αντικρουόμενες χωρικές εμπειρίες. Με αυτόν τον τρόπο, υπογραμμίζεται η αλληλοσυσχέτιση μεταξύ της τέχνης και της αρχιτεκτονικής ως ένα εργαλείο δημιουργικής αμφιβολίας στη σχεδιαστική πρακτική (Χατζησάββα, 2009 :211). Δίνεται, έτσι, έμφαση σε μια στρατηγική που αντλεί συμπεράσματα από την επεξεργασία του συνδυασμού λεπτομερειών και γενικευτικών πρακτικών μέσω της κατανόησης της διασταύρωσης μεταξύ βιώματος και δομημένου. Για τις muf, η διαδικασία σχεδιασμού δεν είναι μια δραστηριότητα που οδηγεί μόνο στην κατασκευή ενός προϊόντος, αλλά κρίνει σημαντική την τοποθεσία της ίδιας της εργασίας. Οι παρεμβάσεις τους βασίζονται στον συμμετοχικό σχεδιασμό με την έμπρακτη εμπλοκή των ενδιαφερομένων στην ανάλυση, στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση των έργων τους. Κάποιες από αυτές τις παρεμβάσεις τους αποτελούν



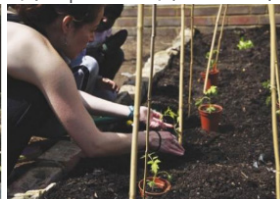
Σχεδιαστικές αρχές, καταγραφή δημόσιων χώρων και σημεία ενδιαφέροντος του Making Space in Dalston, 2009.



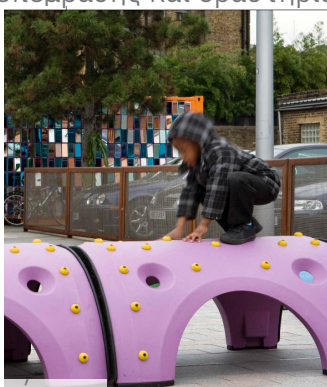
Κολάζ και σχέδια της πρότασης.



Απεικονίσεις - κολάζ της πρότασης σε επιμέρους περιοχές.



Φωτογραφίες των επιμέρους σημείων επέμβασης και δραστηριότητες κατά τον συμμετοχικό σχεδιασμό..



Φωτογραφίες της περιοχής μετά την πρόταση.

η πρότασή τους “Shared Ground” για την βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος της οδού Southwark, το έργο τους “Whitcross” για την σύνδεση και την ενεργοποίηση ενός δικτύου ελεύθερων χώρων γύρω από την αγορά της οδού και η ερευνητική προσέγγισή τους “A car free London” για την απομάκρυνση των αυτοκινήτων από το κέντρο της πόλης και την αξιοποίηση των πρώην χώρων του αυτοκινήτου μέσω της δημιουργίας δικτύων κίνησης, χρήσεων και δημόσιων χώρων.

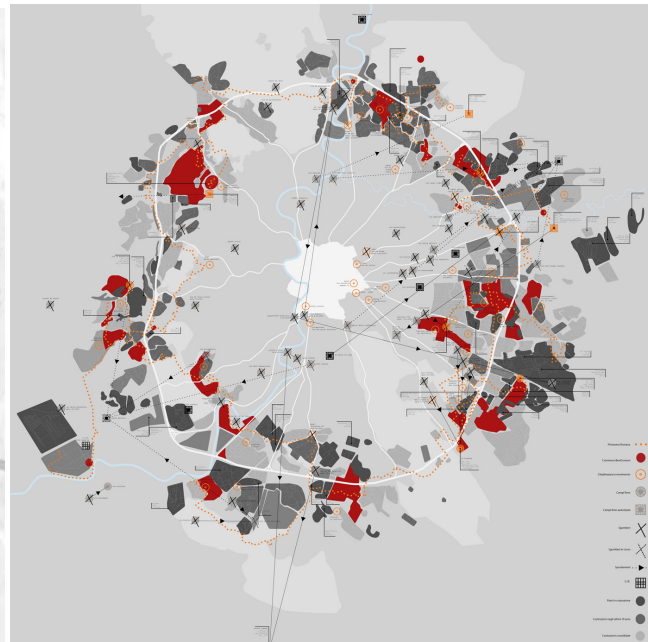
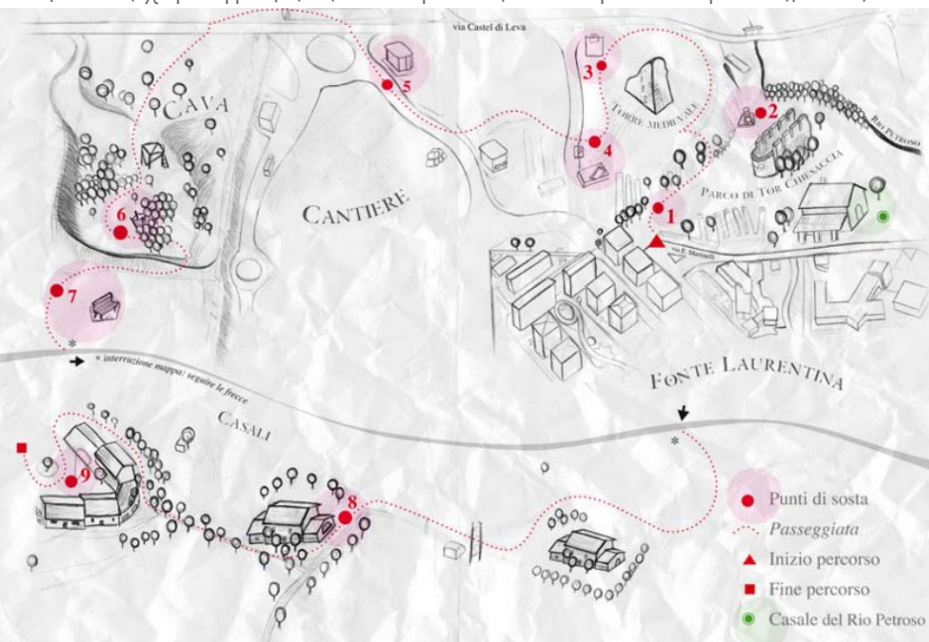
Μία παραδειγματική συλλογική πρακτική σχεδιασμού αποτελεί το έργο των muf architecture/art σε συνεργασία με την J & L Gibbons, το “Making Space in Dalston” (2009). Πρόκειται για μία εναλλακτική προσέγγιση με στόχο την αστική αναζωογόνηση της περιοχής του Dalston, που χαρακτηρίζεται από πολλές ελλείψεις σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους και έντονη παραβατικότητα. Το Dalston αποτελεί μία περιοχή με εθνοτικά ποικίλο πληθυσμό και με ιστορικά κινηματικό χαρακτήρα λόγω του έντονου κοινωνικού ακτιβισμού, που έχει υποστεί, όμως, τα τελευταία χρόνια ταχύ εξευγενισμό. Πιο συγκεκριμένα, η στρατηγική είναι επηρεασμένη από τα στοιχεία της πολιτιστικής και της περιβαλλοντικής αξίας της κοινότητας και στοχεύει στη δημιουργία περισσότερου και ποιοτικότερου δημόσιου χώρου, διατηρώντας τον υφιστάμενο αυτο-οργανωτικό χαρακτήρα της γειτονιάς και αποφεύγοντας μια διαδικασία που θα μπορούσε να εκληφθεί “ως σταδιακή απολύμανση της γειτονιάς”.

Το έργο είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαδικασίας συζήτησης και διαβουλεύσεων, η οποία δεν αφορά ένα συμβατικό προκαθορισμένο γενικό σχεδιασμό, αλλά μία συμμετοχική διαδικασία σχεδιασμού “από κάτω προς τα πάνω” μεταξύ καλλιτεχνών, κατοίκων, επιχειρήσεων και τοπικών οργανώσεων. Με την συμμετοχή των ενδιαφερόμενων σε συναντήσεις ομάδων καθοδήγησης σε τοπικούς χώρους και τον ανοιχτό διάλογο για την επίτευξη ουσιαστικών αλλαγών, επιχειρείται η ανάπτυξη ενός κοινού οράματος μέσω έρευνας και δράσης και ο καθορισμός των μηχανισμών για την αντιμετώπιση των τοπικών ανησυχιών και τη μελλοντική βιωσιμότητα της περιοχής. Όπως αναφέρουν τα μέλη της αρχιτεκτονικής ομάδας muf και η Gibbons, η απαλλαγή από την έννοια της ενότητας στον σχεδιασμό και η αναγνώριση των επιμέρους εμπειριών γίνεται «χωρίς τη δύναμη του ισχυρισμού του δημιουργού και θα μπορούσε να έχει να κάνει με την απαραίτητη “φεμινιστική στροφή” στον κλάδο».

Βασικά εργαλεία για την ανάλυση του έργου ήταν η χαρτογράφηση μέσω κολλάζ, χαρτών, διαγραμμάτων και συλλογής φωτογραφιών, με σκοπό την διερεύνηση του πολιτιστικού υποβάθρου της περιοχής, η καταγραφή των υφιστάμενων πολιτισμικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων, των χώρων τέχνης και πολιτιστικών χώρων, των ανοιχτών και πράσινων χώρων. Με αυτόν τον τρόπο, αξιολογούν την προϋπάρχουσα κατάσταση της περιοχής, τις ελλείψεις που αυτή έχει και αναγνωρίζουν τις δυνατότητες για τοπική αλλαγή, ομαδοποιώντας και κωδικοποιώντας τα εργαλεία σχεδιασμού τόσο σε επίπεδο ανάλυσης όσο και σε επίπεδο επέμβασης. Οι επεμβάσεις που προτείνονται, μικρής ή μεγάλης κλίμακας, μόνιμες ή προσωρινές, εντοπίζονται σε “10 στρατηγικές θεματικές του Dalston”: χώροι για την ανακούφιση της συμφόρησης, χώροι απελευθέρωσης, χώροι υποδοχής, χώροι κληρονομιάς, αγορές, αστικές διαδρομές, πράσινες διαδρομές, ημιδημόσιοι χώροι, προσωρινές βελτιώσεις και πολιτιστικά δρώμενα, τα οποία πραγματοποιούνται μέσω ενοποίησης και επέκτασης υφιστάμενων δημόσιων χώρων, της δημιουργίας δικτύων στάσης - κίνησης, πρασίνου, πεζοδρόμων, πλακοστρώσεων, φωτισμού και αστικού εξοπλισμού.



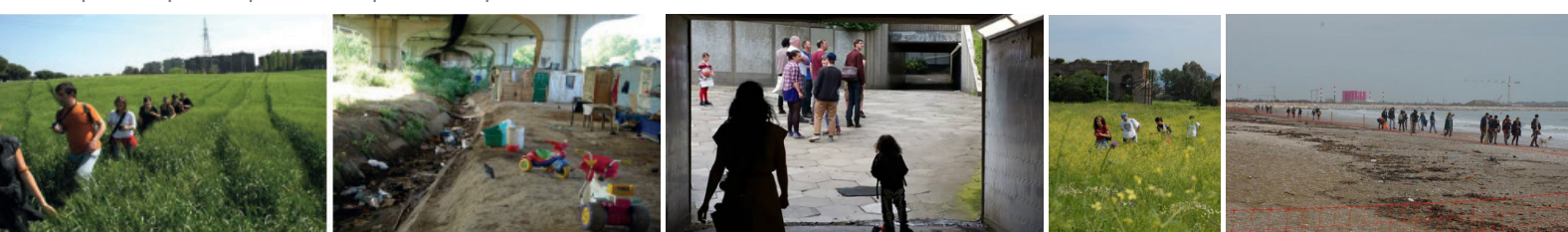
Βιωματική χαρτογράφηση από δράσεις συλλογικού περπατήματος.



Συλλογική καταγραφή και χαρτογράφηση για το Primavera Romana, 2009-2010.



Συλλογικές δραστηριότητες για την δράση Primavera Romana.



Φωτογραφίες από τα συμμετοχικά εργαστήρια και περιπατητικές διαδρομές για το έργο Sui Letti Del Fiume, 2007.



Περιπατητικά εργαστήρια για την επανάχρηση του Corviale.

4.1.3 Η χαρτογράφηση, ο συμμετοχικός και ο περιπατητικός σχεδιασμός των Stalker / Osservatorio Nomade(ON)

Το ON/ Osservatorio Nomade, αποτελεί ένα διεπιστημονικό ερευνητικό δίκτυο που δημιουργήθηκε το 2002, στη Ρώμη, από την συλλογικότητα αρχιτεκτόνων, καλλιτεχνών, ακτιβιστών και ερευνητών, τους Stalker (1990). Πρόκειται για ένα πειραματικό εργαστήριο έρευνας και δράσης, το οποίο στοχεύει στη δημιουργία αυτο-οργανωμένων χώρων μέσω της συγκρότησης κοινωνικών και περιβαλλοντικών σχέσεων και διαδικασιών, καθώς και στην ανταλλαγή γνώσεων, τη διάδοση και τη διερεύνηση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών των κοινοτήτων στην εκάστοτε περιοχή μελέτης. Σε αυτό το δίκτυο εντάσσονται δράσεις, όπως το “Sui Letti del Fiume” (2007) και το Primavera Romana (2009 - 2010) , που αφορούν σε περιπατητικές εξερευνήσεις γύρω από τον ποταμό Τίβερη και στην ύπαιθρο της Ρώμης αντίστοιχα, και το Immaginare Corviale (2003 - 2005), ένα έργο επανάχρησης ενός μνημειώδους κτηρίου με αρνητική εικόνα και επανοικειοποίησής του μέσω βιωματικών δραστηριοτήτων.

Το αντικείμενο των ερευνών τους αφορά την καταγραφή ή/και την πρόταση για υπολειμματικούς αστικούς τόπους σε συνεργασία με μειονοτικές κοινωνικές ομάδες, όπως οι Ρομά, οι Κούρδοι μετανάστες/ριες και οι άστεγοι. Πιο συγκεκριμένα, αποτελεί μια πολυεπιστημονική συλλογική προσέγγιση αστικής “αλλαγής”, με σκοπό την διερεύνηση της αλληλεπίδρασής των χωρικών μετασχηματισμών με τις κοινωνικές σχέσεις και την πραγματοποίηση μιας «συλλογικής φανταστικής οπτικής και επιθυμίας» για έναν τόπο. Όπως αναφέρουν, το δομημένο περιβάλλον δεν ανταποκρίνεται άμεσα στις ανάγκες και τις επιθυμίες αυτών που το οικειοποιούνται και προσθέτουν ότι «ο αστικός χώρος εκλαμβάνεται ως μια συνεχής αλλαγή, μια ροή, έναν τόπο αποπροσανατολισμού και ανήσυχης κυκλοφορίας».

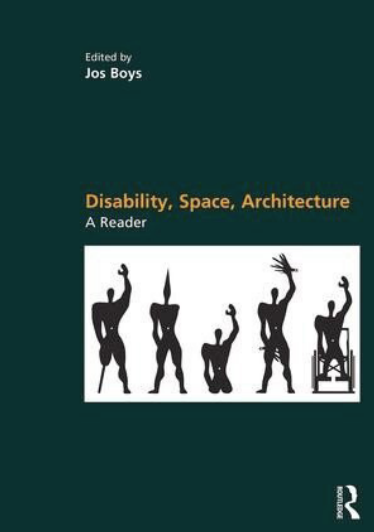
Μέσω μιας συμμετοχικής, βιωματικής, πολυεπίπεδης και δυναμικής χαρτογράφησης τόπων και εμπειριών, προσπαθούν να συμπεριλάβουν στα έργα τους πτυχές της αστικής ζωής, που η κοινωνία έχει εγκαταλείψει στο περιθώριο και να καταστήσουν την διαδικασία της ανταλλαγής γνώσης πιο προσιτή. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούν είναι φωτογραφίες, σκίτσα, κολλάζ με βασικότερο εκείνο της χαρτογράφησης. Αντιμετωπίζουν τον χάρτη όχι ως αντικειμενικό μέσο αναπαράστασης του τόπου, αλλά ως αφήγηση και αποτέλεσμα συνεργασίας που εμπλουτίζεται και μεταβάλλεται συνεχώς, ως στοιχείο συνδιαμόρφωσης και εξέλιξης. Επιπλέον, το Stalker / ON προωθεί παρεμβάσεις που βασίζονται στις χωρικές πρακτικές εξερεύνησης, ακρόασης και της χρήσης εναλλακτικών εργαλείων, όπως το “περπάτημα”, το οποίο «παρέχει έναν τρόπο κατανόησης των τοποθεσιών ροϊκά με τρόπο που αμφισβητεί τη λογική της μέτρησης, της αποτύπωσης και του σχεδιασμού μιας τοποθεσίας από μια σειρά σταθερών και στατικών οπτικών. Όταν περπατάμε συναντάμε χώρους σε κίνηση και σε σχέση μεταξύ τους, υποδηλώνοντας ότι τα πράγματα φαίνονται διαφορετικά ανάλογα με το από που ερχόμαστε και προς τα που πηγαίνουμε. Αντί να προχωρήσουμε από την παρατήρηση, στην ανάλυση, στη πρόταση μέσω της παρέμβασης και της μετακίνησης σε μια τοποθεσία, προτείνεται μια μέθοδος σχεδιασμού που επιτρέπει σε κάποιον να φανταστεί πέρα από την παρούσα κατάσταση χωρίς να περιορίζεται από τη μορφή» (Rendell, 2006 :189). Αποτελεί, λοιπόν, μια συλλογική διαδικασία δημιουργίας και κατανόησης του δημόσιου χώρου με την συμβολή της εμπειρίας των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και με στόχο την ενεργοποίηση υποβαθμισμένων τόπων, εστιάζοντας ιδιαίτερα στα

διάκενα της πόλης, για την επίλυση πολεοδομικών και χωρικών ζητημάτων. Η έννοια του βαδίσματος αντιμετωπίζεται ως ένα μέσο αντίστασης, επανα-οικειοποίησης, συλλογικής έκφρασης, συλλογής ιστοριών και βιωμάτων για την ενεργοποίηση διαδικασιών κοινωνικού μετασχηματισμού, “από κάτω προς τα πάνω”. Έτσι, οι χάρτες και το περπάτημα αλληλοτροφοδοτούνται, καθώς έχουν κυκλική σχέση μεταξύ τους, αφού ο χάρτης δημιουργείται για το περπάτημα και αντίστροφα.

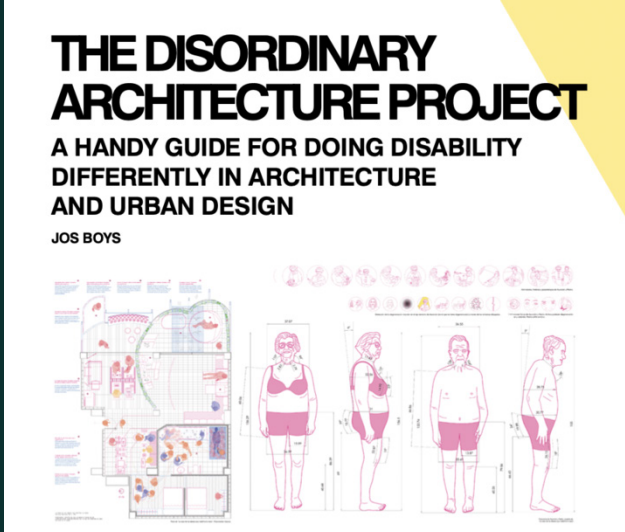
Το Stalker / ON επιχειρεί να δώσει μια απάντηση για την αντιμετώπιση μιας πολιτικής έκτακτης ανάγκης της πόλης, την διάλυση του πρώην κουρδικού καταυλισμού Cartonla, μέσω μιας πειραματικής μορφής σύγχρονου δημόσιου χώρου, το Campo Boario (1999 - 2007). Πιο συγκεκριμένα, μέσω της συνεργασίας με την Κουρδική κοινότητα επιδιώκεται η διαμόρφωση ενός χώρου συνάντησης και οικειοποίησης με βάση την αποδοχή, τη φιλοξενία και την αυτοοργάνωση. Η περιοχή του Monte Testaccio στη Ρώμη, όπου βρίσκεται το πρώην σφαγείο του Foro Boario, ένα εγκαταλελειμμένο κτίριο από το 1975, αποτελεί παράδειγμα αυτοοργάνωσης και συμβίωσης διαφορετικών πολιτισμών μεταναστών Κούρδων και Σενεγαλέζων, αλλά εξακολουθεί να είναι ένα περιθωριοποιημένο κενό τμήμα της πόλης με διαφορετικές χρήσεις.

Τα υφιστάμενα χαρακτηριστικά, οι δραστηριότητες και οι χρήσεις της περιοχής μελέτης καταγράφηκαν μέσω παρατήρησης και βιωματικής χαρτογράφησης και ενισχύθηκαν σε μία προσπάθεια κατασκευής και σχεδιασμού ενός δημόσιου χώρου συνάντησης της Κουρδικής κοινότητας, που ονομάστηκε “Ararat”. Ο χώρος αυτός δημιουργήθηκε με την συμβολή των Κούρδων μεταναστών, των καλλιτεχνών, των αρχιτεκτόνων, των ερευνητών, των φοιτητών αρχιτεκτονικής και των πολιτών που συμμετείχαν στο εργαστήριο “From Cartonla to Piazza Kurdistan” που επιμελήθηκε το Stalker / ON. Πρόκειται για ένα διεπιστημονικό ερευνητικό εργαστήριο κατά το οποίο το “Ararat” καθίσταται ένα έργο που προάγει τη μετατροπή των συνόρων σε δημόσιο χώρο, δηλαδή μετατρέπει την περιθωριοποίηση σε νέες σχέσεις και νέα μοντέλα συνύπαρξης μέσω της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, θέτοντάς τις στο επίκεντρο των αντιφάσεων για την επανεξέταση ζητημάτων κοινωνικών, περιβαλλοντικών καθώς και πολεοδομικού σχεδιασμού. Έτσι, δημιουργήθηκαν χώροι όπως η αίθουσα τσαγιού, η κουζίνα, το κουρείο, το αναγνώστηριο και οι χώροι διαβίωσης. Βασικότερο τόπο συνάντησης αποτελεί η αυλή, η οποία μεταμορφώθηκε, χειραφετήθηκε και μετατράπηκε σε χώρο συλλογικού παιχνιδιού, εργαστηρίων, πολιτιστικών, καλλιτεχνικών και αρχιτεκτονικών παρεμβάσεων όπως: το “Boario Lunch”, μια κυκλική τραπεζαρία όπου σερβίρονταν παραδοσιακά κουρδικά φαγητά, το “Global Game”, όπου ενισχύθηκε η συγγραφή και η συλλογή ιστοριών του Campo Boario και το “Transborderline”, ένας σπειροειδής χώρος που αντιπροσωπεύει συμβολικά ένα σύνορο αλλά ως κάτι διαπερατό και κατοικήσιμο.

Εφαρμόζοντας αυτήν την πρακτική, οι αρχιτέκτονες προτρέπονται να αφήσουν πίσω τη βεβαιότητα, να αναλάβουν τον ρόλο του “αρχιτέκτονα ως ενεργοποιητής” και να αναγνωρίζουν τις νέες δυνατότητες για τον μετασχηματισμό των δημόσιων χώρων και τον καινοτόμο αστικό πειραματισμό, εφαρμόζοντας νέα εργαλεία και μεθόδους για την παραγωγή χωρικών και κοινωνικών σχέσεων, διατηρώντας τις πολλαπλές ταυτότητές τους. Η στρατηγική στρέφεται στην συμμετοχή της δημιουργικότητας των κατοίκων και την εφευρετικότητά τους για την συνύπαρξη και την επανοικειοποίηση των περιοχών και έτσι αναγνωρίζεται η εκ των έσω, ικανότητα του χώρου και των κατοίκων του να αυτο-οργανώνονται, αποφεύγοντας τη διάσπαση και τον αποκλεισμό του. Όπως αναφέρουν, «Δεν υπήρχαν νόμοι και γραπτοί κανόνες, κάθε υπάρχουσα κατάσταση δημιουργήθηκε από διαπραγματεύσεις μεταξύ κοινοτήτων και ατόμων, παρόλο που όλα έμοιαζαν να έχουν εγκαταλειφθεί».



Βιβλίο της Jos Boys, 2017.

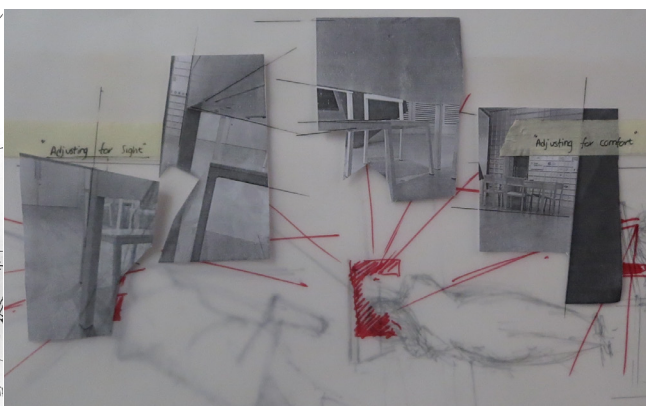
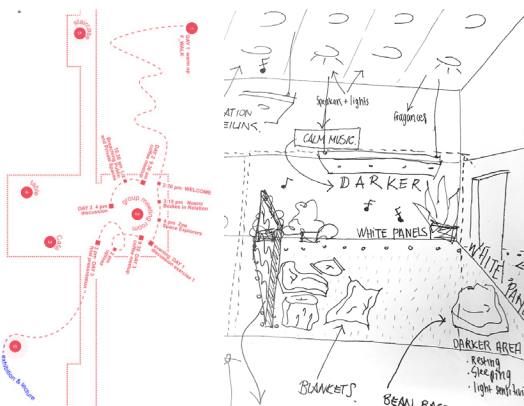


Οδηγός για την αναπηρία στην αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό, 2018.



Υλικό της ομάδας για τα συμμετοχικά εργαστήρια και τις δράσεις τους.

Jos Boys: «Οι άνθρωποι είναι ανάπηροι μόνο όταν έρχονται αντιμέτωποι με ένα εμπόδιο. Εάν αφαιρεθούν αυτά τα εμπόδια, η αναπηρία παύει να υπάρχει».



Σκίτσα και σχέδια των εργαστηρίων και των σεμιναρίων.



Φωτογραφίες από τις καλλιτεχνικές συλλογικές δράσεις της ομάδας.

Δράση Architecture Inside Out.



Οι εναλλακτικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται κατά την διάρκεια των ομαδικών συναντήσεων και των workshops.

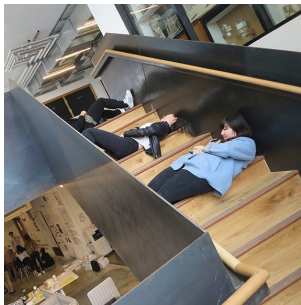
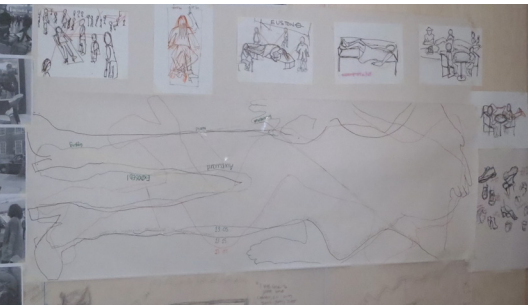
4.1.4 Η συμπερίληψη των ατόμων με αναπηρία στην κατασκευή του χώρου και η ανάδειξη της διαφορετικής οπτικής των The DisOrdinary Architecture Project

Το DisOrdinary Architecture Project, που συνιδρύθηκε το 2008, από την καλλιτέχνη Zoe Partington και την αρχιτεκτόνισσα Jos Boys, στο Λονδίνο, αποτελεί ένα συμμετοχικό δίκτυο καλλιτεχνών με ειδικές ανάγκες που συνεργάζεται με φοιτητές αρχιτεκτονικής, εσωτερικών χώρων και αστικού σχεδιασμού, εκπαιδευτικούς, ερευνητές, επαγγελματίες και άλλες ενδιαφερόμενες ομάδες με σκοπό τη δημιουργία νέων και εναλλακτικών μεθόδων να βιωθεί η αναπηρία με διαφορετικό τρόπο στο δομημένο περιβάλλον. Το καλλιτεχνικό και εκπαιδευτικό της έργο της Zoe Partington επικεντρώνεται στην εξερεύνηση αντιλήψεων και εμπειριών των ατόμων με αναπηρία για τον χώρο μέσω ακουστικών, οπτικών και απτικών αναπαραστάσεων. Επηρεασμένη από την δική της εμπειρία απώλειας όρασης αξιοποιεί την αναπηρία ως εργαλείο αλλαγής στον τομέα του πολιτισμού ώστε να δημιουργήσει το πλαίσιο της ισότητας στις τέχνες. Η αρχιτεκτόνισσα, ακτιβίστρια, εκπαιδευτικός, ερευνήτρια και συγγραφέας Jos Boys έχει συμμετάσχει στην διεύρυνση των φεμινιστικών και των κοινοτικών πρακτικών σχεδιασμού, συνυπολογίζοντας την ταυτότητα, το φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη και την αρτιμέλεια, καθώς υπήρξε συνιδρύτρια της ομάδας matrix (1979 - 1995) και αργότερα μέλος της ομάδας muf (1990 -), συμβάλλοντας σημαντικά στην εξέλιξη των εναλλακτικών, συμπεριληπτικών και συμμετοχικών χωρικών πρακτικών (Χατζησάββα, 2009 : 211). Οι προσεγγίσεις της σε ζητήματα του φύλου και του χώρου, μετέπειτα στράφηκαν σε άλλες μειονοτικές θέσεις, όπως η αναπηρία, τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, με ένα από τα χαρακτηριστικά της συγγράμματα να είναι το *“Doing Disability Differently: An alternative handbook on architecture, dis/ability and designing for everyday life”* (2014).

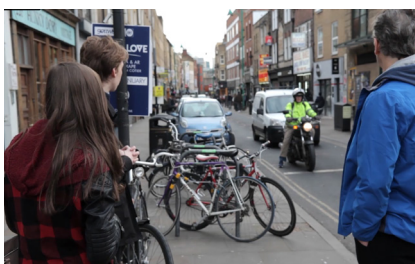
Με αυτό το δεδομένο, βασική αρχή για το DisOrdinary Architecture Project αποτελεί η ανάδειξη της διαφοράς ως σημείο εκκίνησης, δηλαδή η πεποίθηση ότι στη βελτίωση του σχεδιασμού του δομημένου χώρου δεν αρκεί μόνο η “προσθήκη” των ατόμων με αναπηρία στα υφιστάμενα περιβάλλοντα ώστε να καλυφθούν οι “ανάγκες” τους, αλλά η σκέψη ότι η αναπηρία είναι ικανή να διευρύνει τον χωρικό σχεδιασμό. Όπως αναφέρουν, «αντί να αντιμετωπίζουμε τα άτομα με αναπηρία ως απλώς ένα “τεχνικό” ή “νομικό” πρόβλημα για την αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό, δείχνουμε πώς ξεκινώντας από την αναπηρία, δηλαδή από τις πλούσιες διαφορές που φέρνει η βιοποικιλότητα και η νευρο-απόκλιση, αναδύεται μια ισχυρή δημιουργική δύναμη για τον σχεδιασμό». Παροτρύνουν στην καλύτερη κατανόηση και στην αμφισβήτηση του στερεοτυπικού τρόπου με τον οποίο κατασκευάζονται το “κανονικό” και το “φυσιολογικό” και πώς περιθωριοποιείται και ξεχνιέται το “μη φυσιολογικό”, καθώς υποστηρίζουν ότι η ικανότητα (όπως η λευκότητα ή η αρρενωπότητα) προκαλεί την κοινωνική και τη χωρική ανισότητα, αναδεικνύοντας, έτσι, ότι η αναπηρία αποτελεί μία ακόμη μειονοτική ταυτότητα που μπορεί να επηρεάσει κριτικά και δημιουργικά την εκπαίδευση και την πρακτική του αρχιτεκτονικού και αστικού σχεδιασμού. Επομένως, για το DisOrdinary Architecture Project η διαφορετικότητα καθίσταται ένα μέσο «να φανταστεί κανείς χώρους που θα μπορούσαν να απελευθερώσουν και να εκτιμήσουν διαφορετικά σώματα, αντί να επιστρέφουν απλώς στη διαιώνιση ενός κόσμου σχεδιασμένου για κανονιστικά σώματα και σχέσεις».



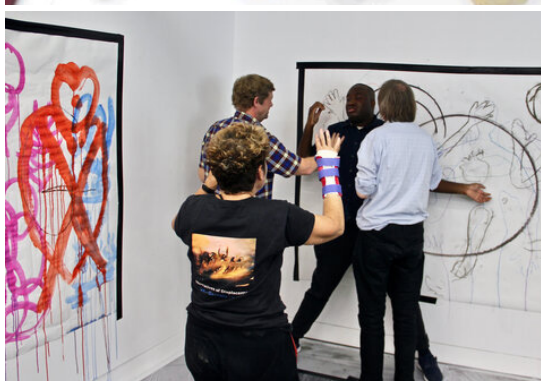
Φωτογραφίες από το σεμινάριο Making DisOrdinary Spaces.



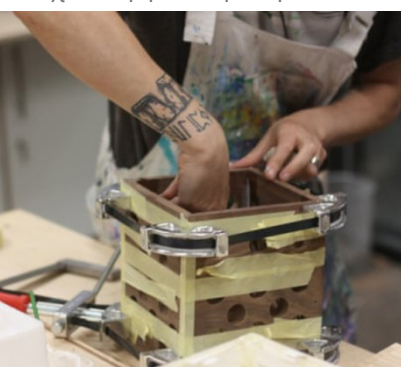
Φωτογραφίες από την "πρακτική του ξαπλώματος" Titled Horizons.



Φωτογραφίες από την βιωματική δράση Sound Marks.



Συλλογικές δράσεις από τα συμμετοχικά εργαστήρια για το Architecture Beyond Site, 2018.



Φωτογραφίες από τα εναλλακτικά μέσα που χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια των συμμετοχικών εργαστηρίων.

Μέσω του συνδυασμού διαφορετικών τομέων, όπως η αρχιτεκτονική, η γεωγραφία, η ανθρωπολογία, οι σπουδές υγείας και η τέχνη, το DisOrdinary Architecture Project στοχεύει στην ουσιαστική αλλαγή της εδραιωμένης αντίληψης με την προώθηση πολλαπλών μικρών δράσεων τόσο στους κλάδους που διασυνδέουν την αναπηρία, την αρχιτεκτονική και την πόλη, όσο και στην κοινωνία γενικότερα. Προσεγγίζουν τον χώρο με πιο διαδραστικό τρόπο εφαρμόζοντας έναν ριζοσπαστικό, κοινοτικό, συμμετοχικό, επιτελεστικό σχεδιασμό από κάτω προς τα πάνω που επικεντρώνεται στις ποικίλες εμπειρίες, στην εξειδίκευση και στη δημιουργικότητα σε ισότιμη βάση των καλλιτεχνών με ειδικές ανάγκες (Boys, 2009 :17 - 21). Πρόκειται, δηλαδή, για μια συλλογική, πολύπλοκη συνεργασία, όπου διοργανώνονται εκπαιδευτικά διαδραστικά σεμινάρια, εργαστήρια και ακτιβιστικές δράσεις σε συνεργασία με καλλιτέχνες με αναπηρία και με σχολές αρχιτεκτονικής με σκοπό όχι μόνο την κατανόηση της οπτικής των ατόμων με αναπηρία αλλά και την ένταξή τους στο ίδιο το αρχιτεκτονικό επάγγελμα, την ανάδειξη νέων αναγνώσεων του δομημένου περιβάλλοντος, καθώς και τον επαναπροσδιορισμό της πρόσβασης σε αυτό.

Αυτή η προσέγγιση εφαρμόζεται στο σύνολο των εργαστηρίων που διοργανώνουν, όπως για παράδειγμα το “The Joy of the Turbine Hall” που πραγματοποιήθηκε στην Tate Modern το 2008, όπου καλλιτέχνες με αναπηρία και αρχιτέκτονες εργάστηκαν από κοινού για την δημιουργία καλλιτεχνικών εγκαταστάσεων και performances. Επίσης, στο εργαστήριο “Making Dis/Ordinary Spaces” με την συνεργασία αρχιτεκτονικών σχολών του Ηνωμένου Βασιλείου, που αποτελείται από τρία μέρη, το “Tilted Horizons”, το “Sound Marks” και το “Age Friendly Ideal Home project”, όπου διερευνάται η πρακτική του “Ξαπλώματος” στο δημόσιο χώρο, οι τρόποι κατανόησης διαφορετικών ήχων της πόλης και οι αστικές πρακτικές για μια πόλη φιλική προς τους ηλικιωμένους, αντίστοιχα.

Με σκοπό την αμφισβήτηση των συμβατικών τρόπων διδασκαλίας της αρχιτεκτονικής και την υποστήριξη περισσότερων ατόμων με αναπηρία στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση και πρακτική, το DisOrdinary Architecture Project δημιουργεί το εργαστήριο Architecture Beyond Sight για τυφλούς φοιτητές και άτομα με μειωμένη όραση σε συνεργασία με το Bartlett School of Architecture του Λονδίνου το 2018 και ειδικότερα με το εργαστήριο κατασκευής B-made. Σε αυτό διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι με προβλήματα όρασης κατανοούν τον χώρο, πώς μπορεί να δοθεί προτεραιότητα σε άλλες αισθήσεις έναντι της οπτικής, ώστε να αναπτυχθούν εναλλακτικές μέθοδοι σχεδιασμού και προγράμματα σπουδών, ενσωματώνοντας διαφορετικούς τρόπους εμπειρίας, φαντασίας και παραγωγής χώρου στην αρχιτεκτονική, στην εκπαίδευση και την πρακτική για τη δημιουργία ενός πραγματικά προσβάσιμου περιβάλλοντος. Το εργαστήριο είναι ένα συμμετοχικό εγχείρημα για την συν-σχεδίαση μιας σχεδιαστικής παρέμβασης σε χώρους του Πανεπιστημίου που πραγματοποιείται από τυφλούς και με μειωμένη όραση φοιτητές από διαφορετικά γνωστικά υπόβαθρα και επαγγελματίες αρχιτέκτονες, κατασκευαστές, σχεδιαστές επίπλων, καλλιτέχνες και συγγραφείς με ή χωρίς προβλήματα όρασης.

Στα πλαίσια ενός κοινοτικού δημιουργικού χώρου εφαρμόζονται ποικίλες πολυαισθητηριακές προσεγγίσεις σχεδιασμού, κατασκευής και αναπαράστασης, όπου εξετάζεται ο τρόπος που αλληλεπιδρά η δομή με τον φωτισμό, τον ήχο και την κίνηση των ατόμων με αναπηρία (όπως για παράδειγμα με σκύλους-οδηγούς ή αναπηρικά καροτσάκια) στον χώρο. Αξιοποιούν εναλλακτικές πρακτικές, συνδυάζοντας τις επιτελεστικές πτυχές, όπου οι άνθρωποι επιτελούν τον χώρο, με ένα ευρύ φάσμα δημιουργικών μεθόδων αντίληψης και έκφρασης, όπως η χρήση της γλώσσας, το βίωμα του χώρου μέσω της περιγραφής και των ήχων, αλλά και απτικών μεθόδων,



Βιβλίο για τον συμμετοχικό σχεδιασμό, 2018.



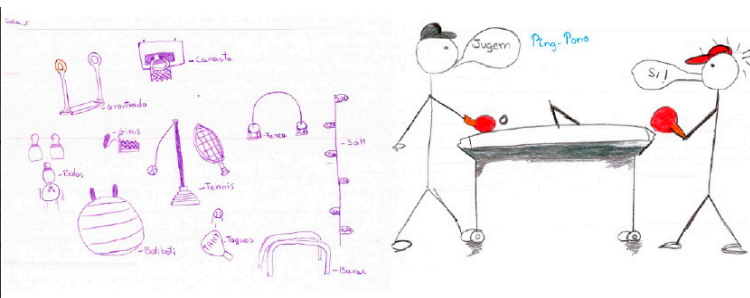
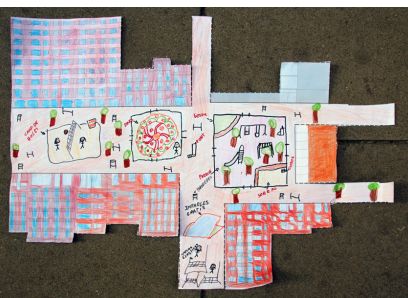
Έκθεση για την συναιτεριστική στέγαση στη Βαρκελώνη, 2022.



Βιβλίο για την συλλογική κατοίκηση, 2018.



Συλλογικές δράσεις σχεδιασμού με τη μορφή παιχνιδιού.



Δραστηριότητες για παιδιά και συμμετοχή τους στη σχεδιαστική διαδικασία.



Συμμετοχικές διαδικασίες και συναντήσεις για το La Model, 2018.



Συμμετοχικό εργαστήριο, περιπατητικός σχεδιασμός με κατοίκους και παιδιά για το έργο Què passa sobre les vies?, 2006

όπως ανάγλυφα σκίτσα, τρισδιάστατα και δισδιάστατα μοντέλα με τη χρήση εύχρηστων και ελαφρών υλικών, όπως η πλαστελίνη, το χαρτόνι, το σύρμα, το ύφασμα, το ξύλο, καθώς και σχέδια σε κλίμακα 1:1.

4.1.5 Ο συμμετοχικός σχεδιασμός, η βιωσιμότητα και η κοινοτική κατοίκηση του αρχιτεκτονικού συνεταιρισμού Lacol

Ο μη κερδοσκοπικός αρχιτεκτονικός συνεταιρισμός Lacol, ο οποίος ιδρύθηκε το 2014 στη Βαρκελώνη δραστηριοποιείται στους τομείς της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας με έμφαση σε στρατηγικές στέγασης και στον συμμετοχικό σχεδιασμό, εφαρμόζοντας ένα οριζόντιο σύστημα κατανομής εργασίας με σκοπό την κατάρριψη των ορίων μεταξύ των γνωστικών και πρακτικών αντικειμένων του χωρικού σχεδιασμού, ώστε να δημιουργήσουν μια διαθεματική και διατομεακή προσέγγιση. Οι αξίες που πρεσβεύουν τα μέλη του συνεταιρισμού για τη διάρθρωση της ομάδας είναι η διαφάνεια, η αλληλεγγύη, η μη εργασιακή εκμετάλλευση, η επίτευξη της οριζοντιότητας σε επίπεδο ιεραρχίας μέσω της συνεργασίας διαφορετικών ειδικοτήτων, καθώς και η ανάδειξη της γυναικείας και μειονοτικής οπτικής και της ισότητας στην εκπροσώπηση τόσο ως αρχιτέκτονες όσο και ως συνεργάτες. Βασικοί προβληματισμοί σχετικά με την αρχιτεκτονική προσέγγιση και τη διαδικασία του σχεδιασμού αποτελούν η σύνδεση της κοινωνίας, η κατανόηση του ρόλου του αρχιτέκτονα, η αναγνώριση των πολλαπλών εμπειριών και όχι μιας μοναδικής, υποστηρίζοντας ότι «η αρχιτεκτονική οφείλει να περιστρέφεται γύρω από τους ανθρώπους που πρόκειται να κατοικήσουν σε αυτούς τους χώρους» και γι' αυτό «το ευρύτερο κοινό πρέπει να έχει πρόσβαση στην αρχιτεκτονική». Για εκείνους η αρχιτεκτονική είναι ένας τρόπος έκφρασης των αρχών τους, μέσω ενός συνεταιριστικού αρχιτεκτονικού πειραματικού και εναλλακτικού μοντέλου που αμφισβητεί την καθιερωμένη πατριαρχία και τον καπιταλισμό που εντοπίζεται στον χώρο της πόλης και της κατοικίας, ενώ αντίστοιχα απορρίπτει παραδοσιακά αισθητικά πρότυπα και υφιστάμενους κανονισμούς στον τομέα της κατασκευής, καθώς οι αρχιτέκτονες προσεγγίζουν εναλλακτικούς τρόπους δόμησης για την προώθηση της βιωσιμότητας, της λαϊκής κοινωνικής στέγασης, που καθιστά ορατή την περιβαλλοντική ευθύνη του κατοίκου και του αρχιτέκτονα.

Αντικείμενο των πρακτικών τους αποτελεί ο σχεδιασμός βιώσιμων μη ιεραρχικών χώρων που αποτελούν πολιτικά και κοινωνικά περιβάλλοντα, δηλαδή συστήματα υποδομών με βασικές αρχές την αποδοχή, την ισότητα και τη συμπερίληψη, την κοινωνική αλληλεπίδραση, την αυτοδιαχείριση, την συνυπευθυνότητα και τη συνεργασία. Αυτές οι πρακτικές εφαρμόζονται μεταξύ των πιο σημαντικών έργων της συλλογικότητας στη Βαρκελώνη και αποτελούν το “Què passa sobre les vies” (2006) για τον σχεδιασμό ενός δημόσιου πάρκου με τη συμβολή των κατοίκων κατά την διαδικασία υπογειοποίησης των γραμμών του τρένου, η συμμετοχική-εργαστηριακή διαδικασία “La Model” (2018) για την προστασία της κληρονομιάς και την διατήρηση της μνήμης με αφορμή την ανακαίνιση μιας παλιάς φυλακής, το “Coòpolis” (2019) για τη δημιουργία ενός συνεταιριστικού χώρου εργασίας και ενός σχεδίου στέγασης με κοινοτικούς χώρους το “La Balma” (2021).

ΕΣΤΡΑΤΗΓΙΑ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ

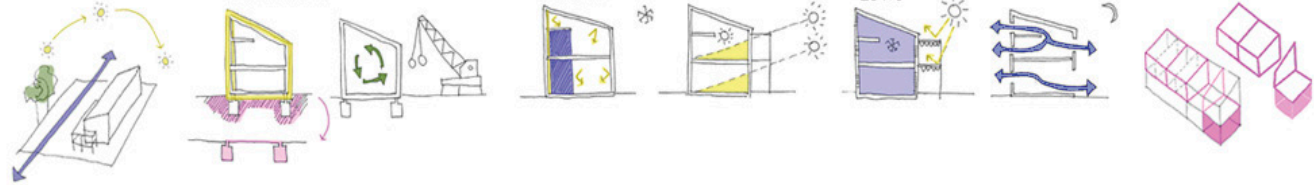
IMPLANTACIÓ

ESTRUCTURA

HIVERN

ESTIU

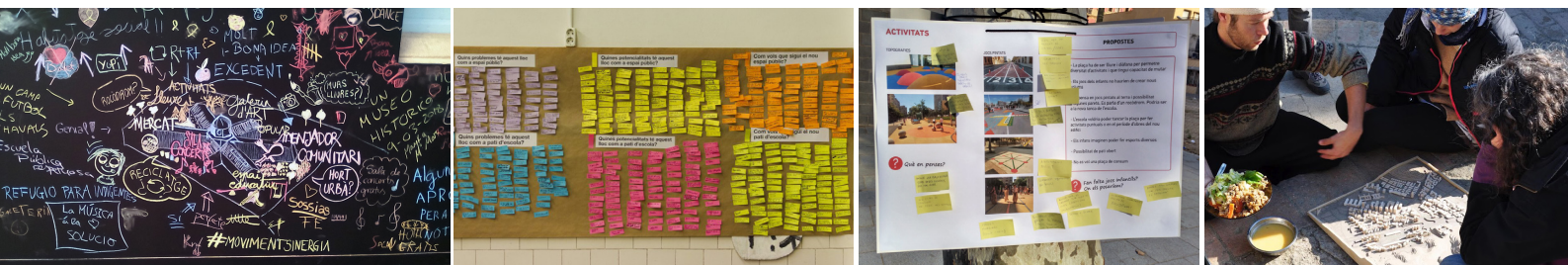
DISTRIBUCIÓ



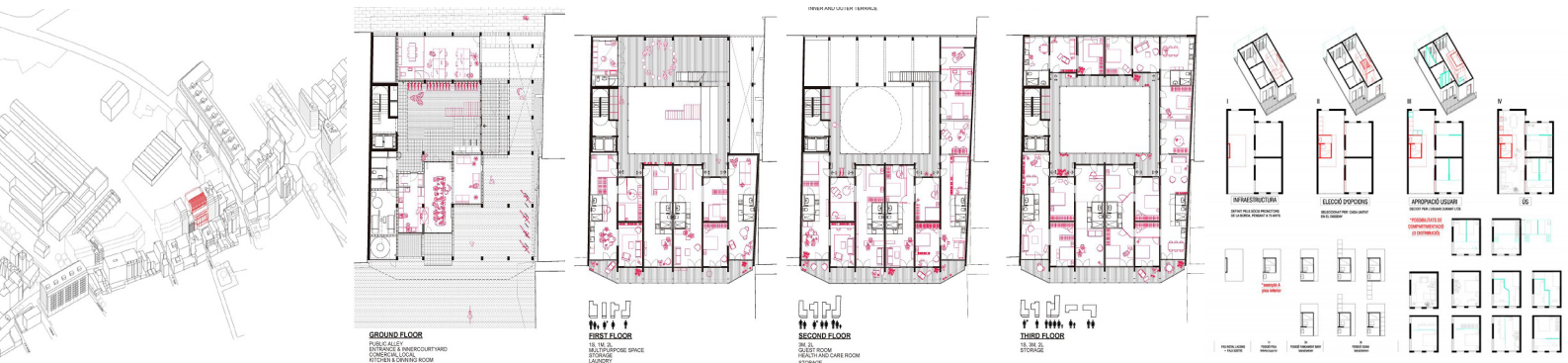
Η σημασία της βιωσιμότητας και της περιβαλλοντικής ευθύνης στο έργο των Lacol.



Συλλογικές δράσεις για τον σχεδιασμό και την κατασκευή του La Borda.



Φωτογραφίες από τα εναλλακτικά μέσα και εργαλεία του συμμετοχικού σχεδιασμού για την κοινοτική κατοίκηση.



Σχέδια, κατόψεις και σχεδιαγράμματα του κτιρίου.



Φωτογραφίες από το La Borda, 2014.

Η έρευνα και οι στρατηγικές τους περιλαμβάνουν διαδραστικές ακτιβιστικές δράσεις επανα-οικειοποίησης, αποκατάστασης και επανάχρησης ανενεργών τμημάτων του αστικού ιστού και των χώρων πρασίνου, πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές μελέτες και τη συγγραφή κειμένων με βασική θεματολογία τους οικιστικούς συνεταιρισμούς και ένα μοντέλο οικονομικής προσιτής συλλογικής κατοίκησης, με υψηλή μετασχηματιστική ικανότητα και εκτός της κερδοσκοπικής δυναμικής της αγοράς (Lacol, 2018). Καθώς η Βαρκελώνη αντιμετωπίζει κρίση στην πρόσβαση σε αξιοπρεπή στέγαση λόγω της έλλειψης οικονομικών κατοικιών, οι Lacol έχουν αφιερώσει σημαντικό μέρος τους έργου τους στον τομέα της κατοικίας, αναδεικνύοντας τη σημασία της μετάβασης σε διαφορετικές κλίμακες, από την πολιτική, στην αστική, στην αρχιτεκτονική. Έτσι, επιδιώκεται ένα νέο είδος ιδιοκτησίας, που δεν βασίζεται στην περιουσία αλλά στην ενοικίαση, μέσω της συνιδιοκτησίας και της συνδιαχείρισης κοινών πόρων και δυνατοτήτων, το οποίο παράγει περισσότερους και ισότιμους χώρους ως προς τον ρόλο των κατοίκων και στοχεύει σε μια πραγματικά βιώσιμη διαβίωση, «κατανοητή ως κοινωνική, οικονομική, περιβαλλοντική βιωσιμότητα», που έχει αποτέλεσμα τον αστικό μετασχηματισμό και συνεπώς την ανάπτυξη των πόλεων.

Στον καθορισμό του προγράμματος των κοινοτικών χώρων τους, λοιπόν, οι Lacol υιοθετούν μια συλλογική διαχείριση, η οποία στηρίζεται στη συμμετοχή των μελλοντικών χρηστών στο σύνολο της διαδικασίας, δηλαδή από τη λήψη αποφάσεων, στον σχεδιασμό, στην κατασκευή και στη χρήση, γεγονός το οποίο αποτελεί για αυτούς την κύρια διαφοροποιητική μεταβλητή για την συγκρότηση των χώρων. Μέσω της διοργάνωσης συναντήσεων και συμμετοχικών εργαστηρίων μεταξύ των αρχιτεκτόνων, της κατασκευαστικής ομάδας και των κατοίκων της εκάστοτε περιοχής παρέμβασης, δημιουργείται ένας εξωστρεφής “ανοιχτός χώρος” στο κοινό για την διαβούλευση και την προβολή των συγκεκριμένων αναγκών τους. Σε αυτό το πλαίσιο, δίνεται έμφαση στην βιωματική και διαδραστική μελέτη του χώρου μέσα από το περπάτημα, δράσεις και δραστηριότητες, όπου οι συμμετέχοντες/ουσες μπορούν να συζητήσουν και να προτείνουν λύσεις σε προβλήματα της περιοχής, αλλά και να εμπλουτίσουν τις προτάσεις του συνεταιρισμού με την μορφή ερωτηματολογίων. Χρησιμοποιούν εναλλακτικά μέσα, όπως σχέδια, κολάζ, επεξηγηματικά διαγράμματα, γραφήματα, φωτογραφικό υλικό, τρισδιάστατες αναπαραστάσεις, αποσυναρμολογούμενες μακέτες και σκίτσα, τόσο για την κατανόηση των ιδεών των χρηστ(ρι)ών όσο και για την ανάδειξη της πρότασης των αρχιτεκτόνων, επιτρέποντας την ανάγνωση του χώρου σε διαφορετικές κλίμακες.

Ένα παράδειγμα αντιμετώπισης του στεγαστικού προβλήματος της Βαρκελώνης αποτελεί ένα νέο μοντέλο συνεταιρικής κατοίκησης το La Borda (2014), το οποίο είναι αυτοδιαχειριζόμενο με σκοπό την πρόσβαση σε αξιοπρεπή, μη κερδοσκοπική στέγαση στη βιομηχανική περιοχή Can Batlló. Το έργο στηρίζεται σε τρεις βασικές αρχές. Αρχικά, η υλοποίησή του La Borda βασίζεται στη συμμετοχή των μελλοντικών χρηστ(ρι)ών στο σχεδιασμό, στην κατασκευή και στην χρήση όσον αφορά την τυπολογία, το κτιριολογικό πρόγραμμα, τις λειτουργίες και τις περιβαλλοντικές στρατηγικές. Επιπρόσθετα, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εξασφάλιση της βιωσιμότητας και της περιβαλλοντικής ποιότητας με χαμηλό προϋπολογισμό, καθώς στη κατασκευή του κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν ελαφριά υλικά, όπως το σκυρόδεμα, το ξύλο (CLT) και ο χάλυβας, αλλά και επαναχρησιμοποιήσιμα και αφαιρούμενα υλικά, με στόχο τις ελάχιστες περιβαλλοντικές επιπτώσεις, την ελάχιστη ενεργειακή κατανάλωση για την επίτευξη της μέγιστης χρήσης των υπαρχόντων πόρων. Ακόμη, επιχειρείται ο επαναπροσδιορισμός του συλλογικού στεγαστικού κτιριολογικού προγράμματος, το οποίο προβλέπει 28 κατοικίες και κοινόχρηστους χώρους για την ενίσχυση της ζωής στην κοινότητα και τη γειτονιά μέσω της άρθρωσης των ιδιωτικών,

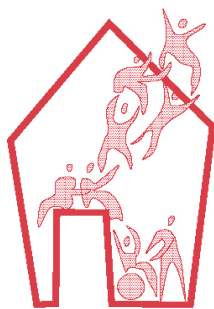


El pati de l'escola en igualtat

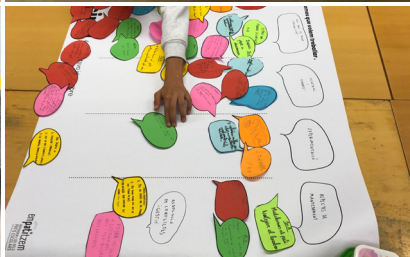
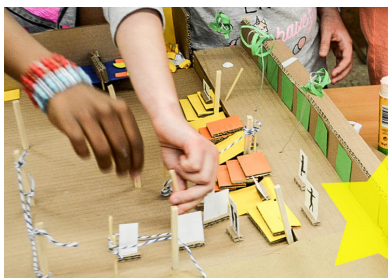
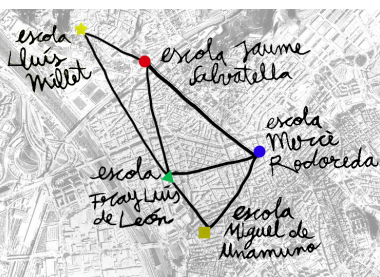
Guia de diagnosi i d'intervenció amb perspectiva de gènere

equal saree

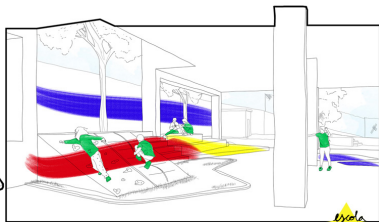
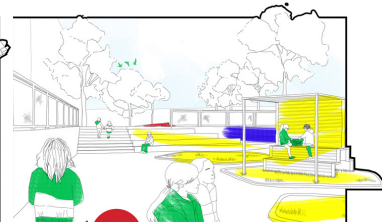
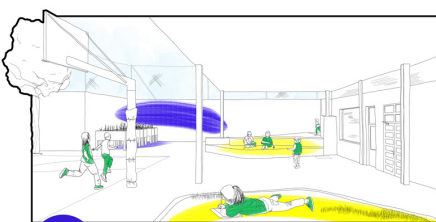
Οδηγός για τον σχεδιασμό των σχολικών αυλών.



Διαδικτυακό μάθημα: Στρατηγικές και εργαλεία για φεμινιστικές χωροταξίες, για τον σχεδιασμό χώρων χωρίς αποκλεισμούς μέσω της συνδημιουργίας, αναπτύσσοντας συμμετοχικές μεθοδολογίες. 2020.



Φωτογραφίες από το έργο Empratitzem και τις συμμετοχικές δράσεις σε σχολεία για την δημιουργία συμπεριληπτικών σχολικών αυλών για τα παιδιά, 2018.



Σκίτσα προτάσεων και φωτογραφίες των επεμβάσεων σε σχολικές αυλές με τη συμμετοχή των παιδιών.



Δραστηριότητες, εργαστήρια και παιχνίδια με ομάδες μαθητών/ριών με θέμα την συμπερίληψη στον δημόσιο χώρο.

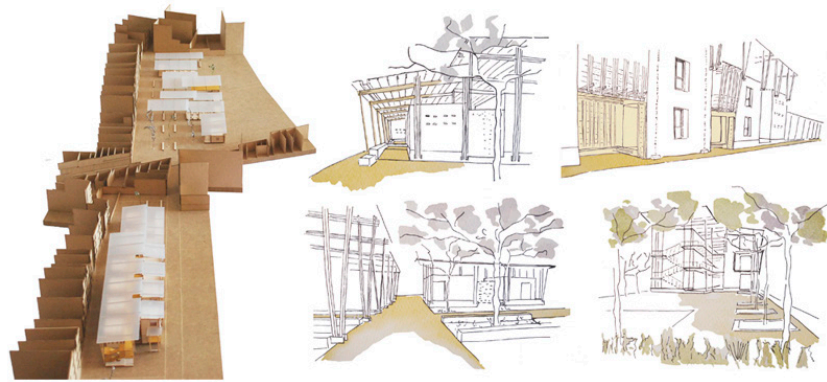
των ημι-ιδιωτικών και των δημόσιων χώρων γύρω από ένα κεντρικό αίθριο “έναν μεγάλο χώρο σχέσης”. Οι κοινόχρηστοι χώροι που δημιουργήθηκαν ορίστηκαν εξ ολοκλήρου από τις ανάγκες των κατοίκων για τις αυθόρμητες συναντήσεις και τις συνεργατικές δραστηριότητές τους σε όλο το κτίριο και ήταν χώροι όπως κοινόχρηστη κουζίνα, τραπεζαρία, πλυσταριό, χώρος πολλαπλών χρήσεων, αποθήκευση φυτών, χώρος για υγεία και φροντίδα και υπαίθριοι και ημιυπαίθριοι χώροι όπως το αίθριο και οι ταράτσες. Οι χώροι κίνησης συσχετίζονται άμεσα με τους κοινοτικού χώρους, είναι ανοιχτοί, αεριζόμενοι και ηλιόλουστοι χώροι που επιτρέπουν την κοινωνικοποίηση των κατοίκων. Αναφορικά με τις κατοικίες, τα υλικά που χρησιμοποιούνται επιτρέπουν στους κατοίκους να αποφασίζουν για τους χώρους τους, παρέχοντας την ευελιξία και την μεταβλητότητα του συστήματος σε επίπεδο κάτοψης.

4.1.6 Η σημασία της οπτικής του παιδιού και της φροντίδας στο συμπεριληπτικό δημόσιο χώρο των Equal Saree

Η ομάδα φεμινιστριών, καλλιτεχνών, αρχιτεκτόνων και ερευνητών Equal Saree, αποτελείται από τις Helena Cardona Tamayo , Julia Goula Mejón και Dafne Saldaña Blasco, ιδρύθηκε το 2010 στη Βαρκελώνη και ειδικεύεται στην ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου στην αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό βασισμένη στη συνδημιουργία με τους ανθρώπους που κατοικούν τους χώρους ενδιαφέροντος. Εργάζονται σε τοπικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο, συνδυάζοντας μεθοδολογική καινοτομία, έρευνα, εκπαίδευση, κοινωνική δράση, σχεδιασμό και υλοποίηση με σκοπό να ενθαρρύνουν την κριτική ματιά στην διαμόρφωση ισότιμων δημόσιων χώρων, λαμβάνοντας υπόψη τη διαφορετικότητα και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών και χωρικών σχέσεων. Επιχειρούν την αποδόμηση των στερεοτυπικών ρόλων των φύλων που αντανakλώνται στον χώρο και τον κατασκευάζουν, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην φεμινιστική και στην οπτική των παιδιών, σχεδιάζοντας πόλεις χωρίς αποκλεισμούς που ανταποκρίνονται στις καθημερινές ανάγκες των ατόμων που ζουν σε αυτές.

Οι χωρικές πρακτικές τους βασίζονται στην αντίληψη ότι η συγκρότηση του αστικού χώρου οφείλει να μην διαιωνίζει τις ανισότητες που προκύπτουν από το φύλο, την κοινωνική θέση, την καταγωγή, την εθνικότητα, την αρτιμέλεια, τη σεξουαλικότητα ή την ηλικία, αλλά προτείνουν ένα μοντέλο πόλης χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμο σε όλες τις κλίμακες, από την πόλη στη γειτονιά, στις πλατείες και στους δρόμους. Βασική αρχή τους αποτελεί η συμπερίληψη των κατοίκων και, συγκεκριμένα, των περιθωριοποιημένων από τη σχεδιαστική διαδικασία οπτικών, όπως εκείνων των παιδιών και των ηλικιωμένων, δίνοντας, έτσι, τη δυνατότητα έκφρασης, ανάδειξης και κάλυψης των αναγκών τους. Ταυτόχρονα, τονίζεται η έννοια της φροντίδας στη δημόσια σφαίρα, καθώς η βελτίωση της ποιότητας ζωής των παιδιών συνδέεται με την επίδραση της ζωής των ανθρώπων που τα φροντίζουν, που στο μεγαλύτερο ποσοστό τους αποδεικνύεται πως είναι γυναίκες. Γι’ αυτό τον λόγο, οι Equal Saree στρέφουν το ενδιαφέρον στον δημόσιο χώρο της παιδικής ηλικίας, δηλαδή, τις αυλές των σχολείων, τα πάρκα και τις παιδικές χαρές, καθώς υποστηρίζουν ότι οι χώροι αυτοί αποτελούν την αντανάκλαση των κοινωνικών αξιών και ότι η δυναμική που εντοπίστηκε σε αυτούς σχετίζεται και με έμφυλες ανισότητες. Όπως αναφέρουν: «Αυτό που συμβαίνει όταν κοιτάς τις αυλές των σχολείων είναι ότι διαχωρίζονται, στον κεντρικό χώρο, που συχνά καταλαμβάνεται από δραστηριότητες των αγοριών,

WRZ in south Okhla

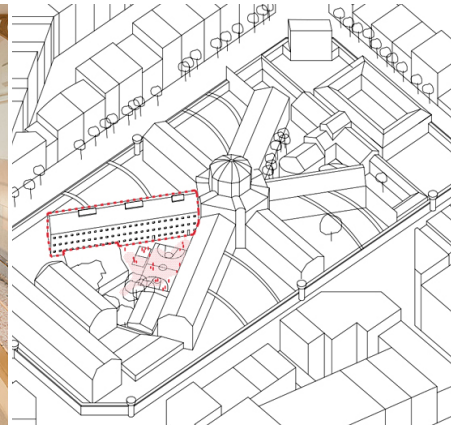
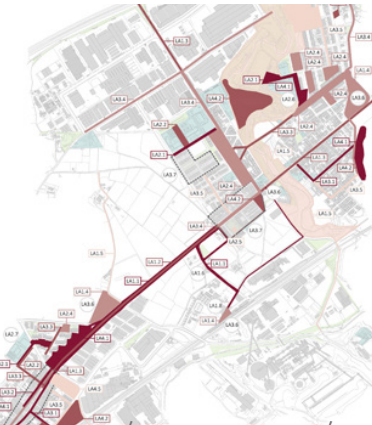


Σχέδια, σκίτσα, μακέτες, κολλάζ και φωτογραφίες από τον συμμετοχικό αστικό σχεδιασμό του Walking in India για την πρόσβαση των γυναικών στον δημόσιο χώρο της πόλης, 2010.

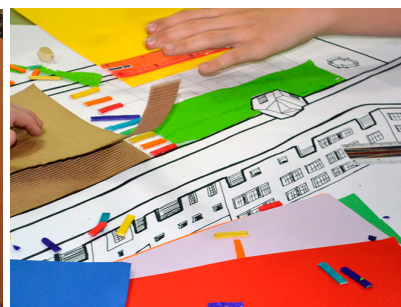
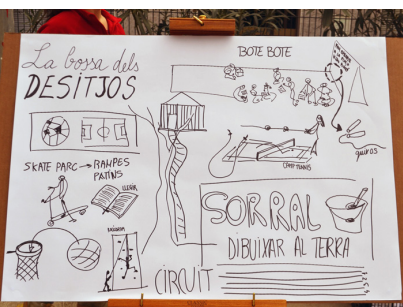
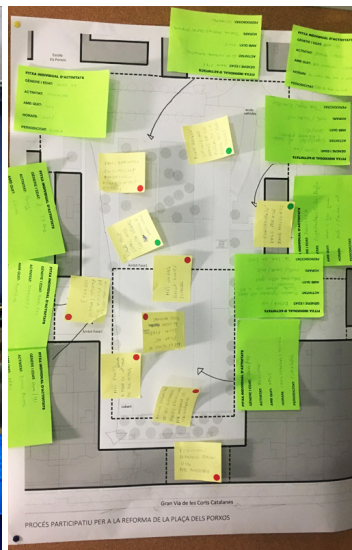


Συμμετοχικός περιπατητικός σχεδιασμός για την ενσωμάτωσή της οπτικής του φύλου στο έργο GenerA, 2021.

Συμμετοχικό εργαστήριο σχεδιασμού La Model, σε συνεργασία με την ομάδα Lacol, 2018.



Φωτογραφίες από τις συμμετοχικές, συμπεριληπτικές, δημόσιες δράσεις των Equal Saree με τους κατοίκους.



Συμμετοχικά εργαστήρια της αρχιτεκτονικής ομάδας με σχολεία της περιοχής για την δημιουργία ενός συμπεριληπτικού δημόσιου χώρου, 2018.

και στους περιφερειακούς χώρους, όπου λαμβάνουν χώρα οι δραστηριότητες των κοριτσιών». Αναγνωρίζοντας τα κοινωνικά στερεότυπα και την έμφυλη διαφορά μέσω της μελέτης της χρήσης του χώρου κατά την παιδική ηλικία, αναπτύσσουν μια μεθοδολογία βασισμένη στη μετασχηματιστική εκπαίδευση, όπου εφαρμόζονται συλλογικές διαδικασίες ανάλυσης και παρέμβασης σε χώρους παιχνιδιού, εξασφαλίζεται η ισότιμη πρόσβαση των παιδιών σε αυτούς και ενθαρρύνονται νέες σχέσεις ή αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους ανεξαρτήτως φύλου. Αυτή η μεθοδολογία υπερβαίνει τις χωρικές αλλαγές, καθώς δεν πρόκειται μόνο για μία αναδιαμόρφωση του χώρου, αλλά έχει στόχο την επανανοηματοδότησή του, καθιστώντας κατανοητή την κοινωνική και την πολιτική του διάσταση.

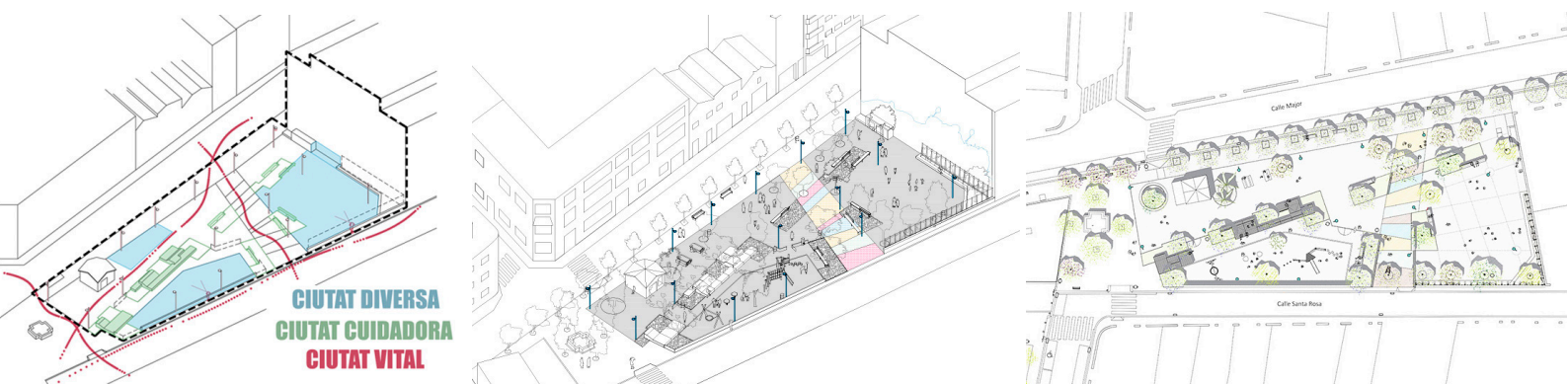
Στόχος της έρευνας και της δράσης τους, λοιπόν, είναι η δημιουργία και η ενεργοποίηση χώρων, που δεν είναι ομοιογενείς μεταξύ τους, αλλά συγκροτούν διαφορετικές ταυτότητες, ενσωματώνοντας τις επιμέρους ανάγκες και τη φροντίδα των χρηστ(ρι)ών, διασφαλίζοντας, έτσι, την προσβασιμότητα και ενισχύοντας την αίσθηση του 'ανήκειν'. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω συμμετοχικών διαδικασιών και κοινοτικών δράσεων, όπως οι διερευνητικές διαδρομές της καθημερινότητας, οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες, οι εκθέσεις, τα εργαστήρια και τα σεμινάρια, ώστε να συμπεριληφθούν τα παιδιά, οι γυναίκες και οι ηλικιωμένοι στη σχεδιαστική διαδικασία από την ανάλυση, στη δράση, στην υλοποίηση, διασφαλίζοντας την πολλαπλότητα των φωνών στη συζήτηση και διεγείροντας την ευαισθητοποίηση μέσω εκπαιδευτικών πρακτικών και μεθοδολογικών εργαλείων με αποτέλεσμα την αλλαγή σε προσωπικό, επαγγελματικό, χωρικό και πολιτικό επίπεδο.

Μέσω της διοργάνωσης συλλογικών συναντήσεων και εργαστηρίων δημιουργείται ένας χώρος για την ανοιχτή συζήτηση του κοινού, όπου είτε με την μορφή ερωτηματολογίων είτε με την δημιουργία μιας ανοιχτής διαδικτυακής έρευνας (πλατφόρμα), συγκεντρώνονται οι προτάσεις και οι παρατηρήσεις των συμμετεχόντων από αστικές διαδρομές, συγκεντρώσεις και δραστηριότητες. Επιπλέον, η μέθοδος των παρεμβάσεων των Equal Saree εστιάζει σε τρία στάδια: στην κατανομή-τομεοποίηση του χώρου ανάλογα με τις χρήσεις, που πραγματοποιούνται σε αυτούς, στην εισαγωγή νέων στοιχείων για τη διαμόρφωση υφιστάμενων και προτεινόμενων χώρων σύμφωνα με τις δραστηριότητες και στη διαχείριση του τρόπου λειτουργίας των χώρων. Αυτό αποτυπώνεται στα αρχιτεκτονικά σχέδια σε διαφορετικές κλίμακες, στις μακέτες, στα σχεδιαγράμματα, στα γραφήματα και στα προοπτικά σκίτσα της αρχιτεκτονικής ομάδας, αλλά, και σε καλλιτεχνικές παρεμβάσεις σε τοίχους της περιοχής επέμβασης, συμμετοχικά σχέδια, χάρτες, φωτογραφικό υλικό, αποσυναρμολογούμενα μοντέλα και κολλάζ από τους εμπλεκόμενους, τα οποία δημιουργούνται με την χρήση εναλλακτικών υλικών, όπως lego, παιχνίδια, πλαστελίνη, ξύλο, χρώματα και πολύχρωμα χαρτόνια, ώστε η αρχιτεκτονική διαδικασία να είναι προσβάσιμη και κατανοητή από όλες τις ηλικίες.

Η φεμινιστική προσέγγιση που υιοθετούν για τη συμπερίληψη παραμελημένων πτυχών της καθημερινότητας αποτυπώνεται σε μερικά από τα έργα τους, με σημαντικότερο παράδειγμα το "Empathizem" (2018), στο οποίο μέσω μιας παιδαγωγικής και συμμετοχικής διαδικασίας μεταξύ σχολείων της Βαρκελώνης, εκπονείται ένας οδηγός για τη χρήση των σχολικών παιδικών χαρών και προαυλίων με στόχο την αναδιοργάνωσή τους ώστε να εξασφαλιστεί η ισότητα των φύλων, η συνεργασία και η εξάλειψη των αποκλεισμών. Επίσης, οι Equal Saree συγκροτούν μία συμμετοχική ομάδα δράσεων, το "GenerA" (2021), για την ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου και τη διερεύνηση των διασταυρώσεων του στον δημόσιο χώρο του δήμου Santa Margarida i els Monjos, αλλά και δημιουργούν το σχέδιο αστικής ανάπλασης "Walking India" (2010) που αποτελεί μια συνεργασία της Βαρκελώνης και της Ινδίας με



Σκίτσα και κολλάζ των παιδιών που συμμετείχαν στις διαδικασίες για τον συμμετοχικό σχεδιασμό της πλατείας.



Διαγράμματα και κατόψεις της πρότασης που προέκυψε από τις συλλογικές διαδικασίες.



Σκίτσα και κολλάζ της πρότασης για την πλατεία.



Συλλογικές δράσεις στην πλατεία με κατοίκους και παιδιά μετά την υλοποίηση της επέμβασης.



Φωτογραφίες μετά τον συμμετοχικό σχεδιασμό της Plaça d'en Baró, 2014.

σκοπό την αντιμετώπιση του αστικού χώρου με κριτήρια φύλου και την βελτίωση της διαβίωσης των Ινδών γυναικών μέσω της πρόσβασή τους στον δημόσιο χώρο και της παροχής βασικών υπηρεσιών και εξοπλισμού στις γειτονιές τους.

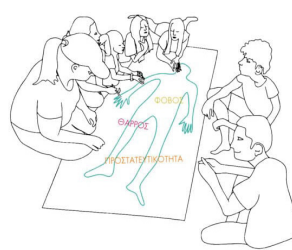
Στην αστική ανάπλαση της “Plaça d'en Baró” στη Santa Coloma de Gramenet (2014) επιχειρείται η δημιουργία μιας “ανοιχτής” πλατείας στη γειτονιά, η οποία ανταποκρίνεται στις διαφορετικές ανάγκες των κατοίκων όλων των φύλων και ηλικιών. Πιο αναλυτικά, η περιοχή Santa Coloma de Gramenet αποτελεί μία από τις φτωχότερες πόλεις της περιφερειακής Βαρκελώνης με την πλειονότητα των κατοίκων να είναι μετανάστες/ριες. Η ανάπτυξή της βασίζεται στην αυτοκατασκευή, ενώ παρά την έντονη χρήση και οικειοποίησή του, ο δημόσιος χώρος είναι ελάχιστος και μη προσβάσιμος, προκαλώντας ένα αίσθημα ανασφάλειας, καθώς συχνά είναι περιτριγυρισμένος από ψηλά κτήρια και εσωστρεφής.

Με αυτό το δεδομένο, διοργανώθηκαν συμμετοχικά εργαστήρια στην πλατεία, ώστε οι κάτοικοι της συνοικίας, και ιδιαίτερα τα παιδιά, να μοιραστούν την εμπειρία τους, τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους, τις αδυναμίες και τις προοπτικές που αναγνωρίζουν στην υφιστάμενη κατάσταση της πλατείας με σκοπό την ενίσχυση και τον εμπλουτισμό τους. Έτσι, σε συνεργασία με το σχολείο της περιοχής Torre Balldovina, εκτός από ένα αρχιτεκτονικό έργο που προσπαθεί να ενσωματώσει τη συμμετοχή των παιδιών και την έμφυλη προσέγγιση, η παρέμβαση αποτέλεσε και μια εκπαιδευτική διαδικασία που έδωσε τα εργαλεία για την ανάλυση του καθημερινού τους περιβάλλοντος και τη δημιουργία ενός ισότιμου δημόσιου χώρου. Για αυτόν τον λόγο, δόθηκε έμφαση στην πολυλειτουργικότητα των επιμέρους χώρων που σχετίζονται με παιδικές δραστηριότητες, όπως ένας χώρος για άθληση και ενεργό παιχνίδι, ένας χώρος άμμου με μη στερεοτυπικές δομές ήρεμου παιχνιδιού και ένας χώρος για ζωγραφική στον τοίχο. Στο κέντρο της πλατείας έχουν τοποθετηθεί ξύλινες πλατφόρμες διαφόρων σχημάτων, οι οποίες αποτελούν χώρο για διάβασμα, συζήτηση, συνάντηση και ξεκούραση, ενώ έχει δημιουργηθεί μία πολύχρωμη πεζοδρομημένη διαδρομή που ενισχύει την διαμπερότητα και την πρόσβαση της πλατείας. Επιπλέον, δίνεται σημασία και ορατότητα στους ανθρώπους που φροντίζουν τα παιδιά τοποθετώντας κεντρικούς πάγκους προσανατολισμένους διαφορετικά με τρόπο τέτοιο ώστε να επιτυγχάνεται ο ηλιασμός και το αίσθημα της άνεσης. Προστέθηκαν λουλούδια σε μεγάλα κεντρικά παρτέρια, καθώς και δέντρα δημιουργώντας διαφορετικές συνθήκες σκίασης, επιτρέποντας την οριοθέτηση των διαφορετικών χώρων. Οι Equal Saree επαναξιολόγησαν το έργο μετά την ολοκλήρωσή του, ώστε να κατανοήσουν τον αντίκτυπο που μπορεί να έχει η φεμινιστική χωρική προσέγγιση στη διάρθρωση της γειτονιάς και στην καθημερινότητα των κατοίκων, διατυπώνοντας σε μία συνέντευξη (Julia Goula Mejón, 2020) ότι «ο χώρος δεν θα αλλάξει ένα δομικό πρόβλημα στην κοινωνία, αλλά μπορεί να βοηθήσει στη βελτίωσή του».



Η σχολική αυλή, ένας χώρος ισότητας

Ομάδες παρατήρησης και ανώνυμες
ερωτήσεις με βάση την απεικόνιση του
χώρου.

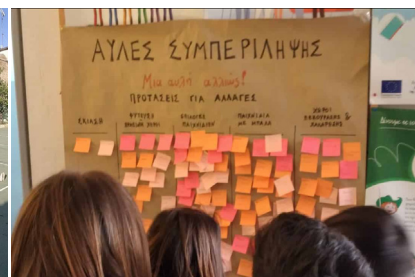


Δράσεις και εργαστήρια για συμπεριληπτικές αυλές.



Συλλογικό ημερολόγιο 2020, Ένας
αλληλοεξαρτώμενος κόσμος.

Συμπεριληπτική δράση με άτομα τρίτης ηλικίας.



Συμμετοχικές δράσεις για τις Αυλές Συμπερίληψης, 2019.



Εναλλακτικές μέθοδοι και εργαλεία για την συμπερίληψη των μαθητών/ριών στην σχεδιαστική διαδικασία των
σχολικών αυλών.



Εκπαιδευτικό εργαστήριο συλλογικής χαρτογράφησης και σωματικών χαρτών.



Συμμετοχικός ανασχεδιασμός της πλατείας Αμερικής με τη μορφή επιτραπέζιου παιχνιδιού, 2022.

4.1.7 Η έμφυλη διερεύνηση της καθημερινότητας μέσω της συμμετοχικής δράσης στον δημόσιο χώρο από την Urbana

Η αρχιτεκτονική διεπιστημονική ομάδα Urbana ιδρύθηκε στην Αθήνα το 2019, από τις Εύα Γρηγοριάδου, Γεωργία Μανουσογιαννάκη και Μαριτίνα Βλαχάκη, αποτελείται από αρχιτεκτόνισσες, κοινωνικές επιστημόνισσες και παιδαγωγούς και δραστηριοποιείται στην ενσωμάτωση της έμφυλης οπτικής στον αστικό σχεδιασμό μέσω της συνεργασίας και της συμμετοχής των κατοίκων στην επαναανοηματοδότηση του αστικού δομημένου περιβάλλοντος. Οι προσεγγίσεις τους επιδιώκουν την δημιουργία “ανοιχτών γειτονιών”, εξασφαλίζοντας την ανάδειξη και την κάλυψη των διαφορετικών ανθρώπινων αναγκών και επιθυμιών, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον στην ορατότητα των παραμελημένων κοινωνικών ομάδων από την σχεδιαστική διαδικασία και, συγκεκριμένα, τις γυναίκες, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους. Από μια φεμινιστική διαθεματική πλευρά διερευνούν τους μηχανισμούς διαμόρφωσης των επιμέρους καθημερινότητων των θηλυκοτήτων και των μειονοτικών ομάδων, που υπακούν σε προκαθορισμένα πρότυπα, όπως η μη αμειβόμενη οικιακή εργασία και η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, προτείνοντας εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης βασισμένους στις διαφοροποιημένες ανάγκες. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω χωρικών πρακτικών, που δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες στην Ελλάδα, καθώς βασίζονται στη συμπερίληψη, στη συμμετοχή και στο φεμινισμό, υιοθετώντας μια στρατηγική χωρίς αποκλεισμούς εντάσσοντας διαφορετικές εμπειρίες και ταυτότητες, ώστε οι παρεμβάσεις να είναι κοινωνικά βιώσιμες και με διάρκεια.

Οι δράσεις τους αποτελούνται από εκπαιδευτικά εργαστήρια που πραγματοποιούνται είτε διά ζώσης είτε διαδικτυακά και περιπατητικές δράσεις σε συνεργασία με τους κατοίκους της εκάστοτε περιοχής μελέτης, μαθητές/ριες, καθηγητές/ριες και φοιτητές/ριες με στόχο τον επανασχεδιασμό δημόσιων χώρων. Σε αυτά εντάσσονται τα “Εκπαιδευτικά Εργαστήρια: Συλλογική Χαρτογράφηση συναισθημάτων και χαρτογράφηση με τη χρήση Σωματικών Χαρτών (Body Maps)” (2022), κατά τα οποία αναπτύχθηκαν τεχνικές συλλογικής χαρτογράφησης σχετικές με σωματικούς χάρτες και χάρτες συναισθημάτων για την ευαισθητοποίηση σε θέματα φύλου, ταυτότητας και φυσιολογικών λειτουργιών του σώματος αλλά και τα “Παιχνίδια Συμμετοχικού Σχεδιασμού: Βιωματικό παιχνίδι συμμετοχικού (ανα)σχεδιασμού της Πλατείας Αμερικής στο TEDxNTUA” (2022), όπου διοργανώνονται επιτραπέζια παιχνίδια για παιδιά και ενήλικες με στόχο οι συμμετέχοντες/ούσες να ενασχοληθούν με τον συμμετοχικό αστικό σχεδιασμό και την ενσωμάτωση διαφορετικών οπτικών. Επιπρόσθετα, βασισμένες στον οδηγό “Empathizem” των Equal Saree, δίνουν έμφαση στις σχολικές αυλές ως τον βασικότερο δημόσιο χώρο για το παιδί, μέσω του παιδαγωγικού προγράμματος “Αυλές Συμπερίληψης” (2019) σε 5 σχολεία ανά την Ελλάδα, διοργανώνοντας συμμετοχικά ερευνητικά εργαστήρια και εκπαιδευτικές δραστηριότητες για την ανάλυση και την καταγραφή των αναγκών και των επιθυμιών των μαθητριών/τών, ώστε να διαμορφωθούν προτάσεις μέσω της συζήτησης και της συμμετοχής των παιδιών και των καθηγητών/ριών τους λαμβάνοντας υπόψη θέματα ισότητας και συμπερίληψης, εστιάζοντας στην έμφυλη οπτική για τον σχεδιασμό των σχολικών αυλών. Για την Urbana, η σχολική αυλή αποτελεί ένα σημαντικό αντικείμενο μελέτης, καθώς είναι «ένας δυναμικός χώρος, ο πρώτος δημόσιος χώρος για ένα παιδί, στον οποίο ήδη παρατηρεί ότι διαμορφώνονται σχέσεις, ιεραρχίες, διαπιστώνει τι επιτρέπεται ή δεν επιτρέπεται, ποιος καταλαμβάνει τον περισσότερο χώρο και ποιος είναι ο δικός του ρόλος» (Εύα Γρηγοριάδου, 2019).



Συλλογικό τεύχος αξιολόγησης γειτονιών της Αττικής από την οπτική του φύλου



urbana



ΑΣΦΑΛΕΙΑ

- Φυσική / Σωματική
π.χ. Διασφαλίζεται η σωματική μου ακεραιότητα ως πεζούλης π.χ. με την ύπαρξη πεζοδρομίων και άλλου αστικού εξοπλισμού σε καλή κατάσταση.
- Ψυχολογική
π.χ. Υπάρχει καλή σήμανση σε έναν δημόσιο χώρο, καλή ορατότητα και ακουστική ώστε να νιώθω ασφαλής καθόλη τη διάρκεια της ημέρας.



ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ

- Φυσική
π.χ. Υπάρχει διάβαση, ράμπες κλπ
- Κοινωνική
π.χ. Στον συγκεκριμένο χώρο συγκεντρώνονται μόνο συγκεκριμένες ομάδες πολιτών δίνοντάς μου την αίσθηση κοινωνικού αποκλεισμού.
- Οικονομική
π.χ. Έχει ο συγκεκριμένος χώρος ελεύθερη πρόσβαση.



ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Υπάρχει ποικιλία παρόμοιων χρήσεων του χώρου καθόλη τη διάρκεια της μέρας / του έτους (π.χ. ύπαρξη καταστημάτων, γραφείων, κατοικιών κλπ).



ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

Υπάρχει επάρκεια και καλή συντήρηση του αστικού εξοπλισμού (παγκάκια, σκάση, δημόσιες τουαλέτες κλπ).

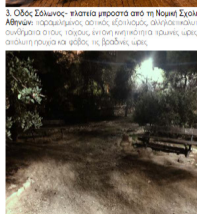
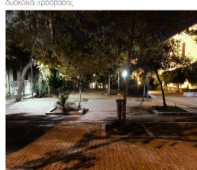
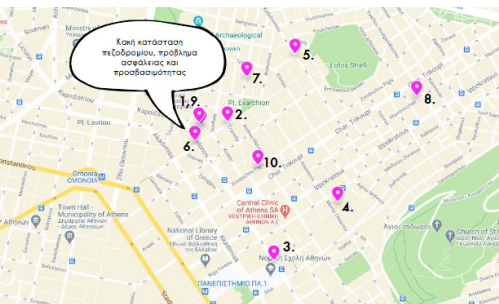


ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

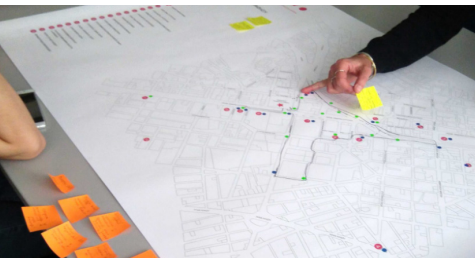
Εκπροσωπούνται / Αναπαριστούνται ισότιμα και με σεβασμό όλα τα φύλα στον δημόσιο χώρο της πόλης (π.χ. επιγραφές, διαφήμιση, ονόματα οδών κλπ).

Συμμετοχικό, βιωματικό περπάτημα σε γειτονιές της Αθήνας για την αξιολόγηση τους από την έμφυλη οπτική μέσω δεικτών αστικής ποιότητας, 2019-2020.

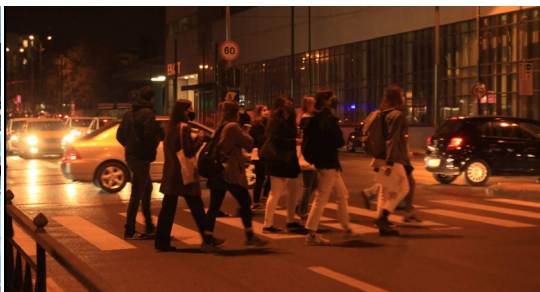
«Η προσέγγισή μας βασίζεται στο ότι ένας σχεδιασμένος χώρος δεν είναι ένα ουδέτερο πεδίο με ίσες ευκαιρίες για όλες και όλους. Ένας χώρος έχει σχεδιαστεί θέτοντας συγκεκριμένες προτεραιότητες διευκολύνοντας έτσι συγκεκριμένες δραστηριότητες.»



Χάρτες, σκίτσα, φωτογραφίες και σχολιασμός των περπατημάτων μέσα από την οπτική του φύλου.



Συλλογικά εργαστήρια συμμετοχικού σχεδιασμού.



Φωτογραφίες από τα περιπατητικά βιωματικά εργαστήρια της ομάδας.

Μέσω της διοργάνωσης, αστικών περιπάτων, συλλογικών εκπαιδευτικών εργαστηρίων διαδικτυακών ή δια ζώσης, δραστηριοτήτων και βιωματικών παιχνιδιών επιτυγχάνεται η αμεσότητα τόσο σε επίπεδο ανάλυσης της περιοχής μελέτης όσο και στην διαδικασία της σχεδιαστικής παρέμβασης μέσω πολλαπλών εναλλακτικών εργαλείων. Πιο αναλυτικά, μερικά από αυτά τα εργαλεία είναι το φωτογραφικό υλικό, οι σωματικοί χάρτες, ένα μέσο συλλογικής χαρτογράφησης για την ανάγνωση των τρόπων με τους οποίους το (απτό και μη) περιβάλλον επιδρά στους ανθρώπους ως ενσώματα υποκείμενα, αλλά και οι δείκτες αστικής ποιότητας (αίσθηση ασφάλειας, προσβασιμότητα, ζωτικότητα, ποιότητα του αστικού εξοπλισμού, εκπροσώπηση/αναπαραστάσεις των φύλων) για την καταγραφή των εμπειριών στον δημόσιο χώρο. Επιπρόσθετα, σε συνεργασία με τους συμμετέχοντες/ουσες δημιουργούνται με την χρήση εναλλακτικών υλικών, όπως παιχνίδια, πλαστελίνη, χρώματα και πολύχρωμα χαρτόνια συμμετοχικά σχέδια και χάρτες, σχεδιαγράμματα, κολάζ, σκίτσα και μακέτες.

Με στόχο την επαναξιολόγηση και τον επανασχεδιασμό των χαρακτηριστικών των γειτονιών της Αθήνας μέσω της έμφυλης οπτικής και της καθημερινότητας διοργανώθηκαν δύο εργαστήρια, το “Ο δημόσιος χώρος της Αθήνας από την οπτική του φύλου - URBANA” (2019) και το “Ο δημόσιος χώρος της Αθήνας από την οπτική του φύλου: Ομάδες Μεικτές - URBANA.URBANO” (2020) με τη συνεργασία φοιτητών/τριων του Παντείου Πανεπιστημίου και ατόμων από διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς, όπως η αρχιτεκτονική, η νομική, η ιστορία και τα παιδαγωγικά. Πρόκειται για μια κοινωνικοπολιτιστική και χωρική διερεύνηση με έμφαση στη γυναικεία εμπειρία και τη διαθεματική προσέγγιση των διαφορετικών τρόπων, με τους οποίους βιώνεται ο δημόσιος χώρος, έτσι ώστε μέσω του διαλόγου, αλλά και κοινωνικών, πολεοδομικών, αρχιτεκτονικών και πολιτισμικών πρακτικών να ερμηνευθούν τα έμφυλα χαρακτηριστικά της πόλης και να αντιμετωπιστούν οι διακρίσεις και οι ανισότητες με βάση το φύλο, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την κοινωνική τάξη, την ηλικία και τη σωματική κατάσταση. Σε συνεργασία με την αρχιτεκτονική κολεκτίβα Equal Saree και το Πάντειο Πανεπιστήμιο πραγματοποιήθηκαν βιωματικές διαδρομές χαρτογράφησης 11 περιοχών της Αθήνας όπως ο Νέος Κόσμος, το Κουκάκι, η Καλλιθέα, τα Εξάρχεια, η Νέα Σμύρνη, η Κυψέλη και το Παγκράτι. Η ανάλυση έγινε με βάση παραμέτρους που ονομάζουν δείκτες αστικής ποιότητας που αφορούν την αίσθηση ασφάλειας (φυσική, σωματική, ψυχολογική), την προσβασιμότητα (φυσική, κοινωνική, οικονομική) τη ζωτικότητα (πολλαπλότητα χρήσεων), την ποιότητα του αστικού εξοπλισμού και την εκπροσώπηση των φύλων στον δημόσιο χώρο της πόλης (Urbana, 2020 : σελ.4). Τα αποτελέσματα αυτών των παρατηρήσεων συγκεντρώνονται σε έναν συλλογικό διαδικτυακό χάρτη και σε ένα συλλογικό τεύχος αξιολόγησης μέσω χαρτών, σκίτσων, κολάζ και φωτογραφικού υλικού και παράλληλα αξιοποιούνται ως αφετηρία για τη διερεύνηση πιθανών χωρικών παρεμβάσεων και στοχευμένων δράσεων για να επιτευχθεί η συμπεριληπτικότητα στην εκάστοτε περιοχή.



Pink Spirits, της Spencer Tunick στη Μελβούρνη, 2018.

4.2 Η τέχνη ως μειονοτική επιτέλεση στο δημόσιο χώρο της πόλης

Η δημόσια σφαίρα και ο δημόσιος χώρος της πόλης αποτελούν πεδία, εντός των οποίων αποτυπώνονται και διαμορφώνονται οι κοινωνικές, πολιτικές και εξουσιαστικές σχέσεις, ενώ, ταυτόχρονα, η συγκρότησή τους επηρεάζεται από τις χωρικές πρακτικές, οι οποίες μόνο μέσω της κατανόησης και της αμφισβήτησης των καθιερωμένων και κανονικοποιημένων αποκλεισμών, μπορούν να εξασφαλίσουν τη δημοκρατική κατασκευή τους. Πιο συγκεκριμένα, η δημόσια τέχνη είναι μία πρακτική, η οποία ενεργοποιεί την αλληλεπίδραση, προωθεί τον πολιτικό διάλογο και μπορεί να μετατρέψει έναν χώρο σε δημόσιο, όχι μόνο αναπαριστώντας μια πραγματικότητα, αλλά, δημιουργώντας μία νέα μέσω της εκάστοτε επιτέλεσης (Deutsche, 1996). Μέσω των δημιουργικών καλλιτεχνικών επιτελέσεων, οι καλλιτέχνες αναζητούν και επαναξιολογούν τις μεθόδους παρέμβασης στο δημόσιο χώρο και τη συσχέτισή του με ζητήματα που αφορούν στην ταυτότητα, την προσβασιμότητα, το βίωμα, την εμπειρία και την διερεύνηση των αντιφάσεων και των κατακερματισμών εντός της δημόσιας σφαίρας.

Η δημόσια καλλιτεχνική επιτέλεση αποτελεί ένα εργαλείο επαναδιαπραγμάτευσης του ιδιωτικού και του δημόσιου στα καθημερινά αστικά τοπία, ένα μέσο ατομικής και συλλογικής δράσης, διεκδίκησης, έκφρασης και αντίστασης στον χώρο κυρίως για τις αποκλεισμένες ομάδες υπό το πρίσμα της έμφυλης και της μειονοτικής οπτικής (Κονομή, 2021 :201). Κατά την Butler, μέσω επαναλαμβανόμενων επιτελεστικών πρακτικών της καθημερινότητας γίνονται κατανοητές οι πολλαπλές χωρικές και χρονικές, οι οποίες προσδίδουν στον χώρο μια κοινωνική και πολιτική δυναμική. Επομένως, μέσω της ενσώματης επιτελεστικότητας καλλιτεχνικών παρεμβάσεων, όπως η performance, εξετάζονται μορφές αναπαράστασης για την έμφυλη και μειονοτική διάσταση του χώρου και για την επαναανοηματοδότηση της ταυτότητας του υποκειμένου μέσα σε αυτόν (Braidotti, 2006 :62).

Σε αυτό το πλαίσιο, η συσχέτιση της ενσώματης ύπαρξης με τον χώρο αποδεικνύει τον εκτοπισμό που βιώνει το έμφυλο και το μειονοτικό σώμα λόγω του φύλου, της φυλής, της σεξουαλικότητας, της τάξης, της ηλικίας και της αναπηρίας και για αυτό τον λόγο η performance αποτελεί ένα μέσο ενσώματης αμφισβήτησης των κυρίαρχων επιβολών και διεκδίκησης της ορατότητας, της συνύπαρξης, της μοναδικότητας και της πολλαπλότητας των εμπειριών των σωμάτων. Έτσι, αναδεικνύεται η σημασία της τοποθέτησης των καλλιτεχνικών επιτελεστικών πρακτικών σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, όπου τα σώματα είναι ευάλωτα και μέσω της συλλογικής ακτιβιστικής δράσης προκύπτει μια εναλλακτική δημόσια τέχνη που λειτουργεί ως πολιτική παρέμβαση, ως νέα χωρική μορφή και σχέση, η οποία ταυτόχρονα ενώνει και διαφοροποιεί (Γραμματικοπούλου, 2021, :119).



Επιμέλεια:
Ελπίδα Καραμπά
Γιρίς Λυκουριώτη

Ερευνητική Ομάδα:
Ιωάννα Ζούλη
Βάλια Παπαστάμου
Κώστας Στασινόπουλος
Μαριάννα Στεφανίτση

CENTRE OF NEW MEDIA &
FEMINIST
PUBLIC PRACTICES

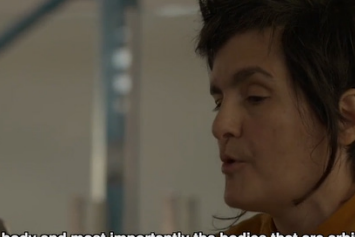
**ΚΑΙ ΘΑ ΕΙΣΑΙ
ΠΑΝΕΜΟΡΦΗ
ΠΙΣΤΕΥΕ ΜΕ.**

[illegible]

Κτήριο Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δηλώσεις συμμετοχής: fpmedialab@uth.gr και elpidakaraba@gmail.com
Πληροφορίες: centrefeministmedia.arch.uth.gr

Αφίσες από τις δράσεις και τα εργαστήρια του ΚΝΜΦΠ.



The body and most importantly the bodies that are arbitrarily excluded from normativity suffer violence on a daily basis.

The diagram illustrates a network of LGBTQ+ organizations and events in Athens. Key nodes and their connections include:

- Atina Kolektifi** (top) connects to **Justice For Zackie** and **Φεμινιστική δικτύωση για το δικαίωμα στην αυτοάμυνα**.
- Justice For Zackie** connects to **Φεμινιστική δικτύωση για το δικαίωμα στην αυτοάμυνα**.
- Φεμινιστική δικτύωση για το δικαίωμα στην αυτοάμυνα** connects to **Athens Art Book Fair**, **Faster Than Light Team**, and **Sound Acts**.
- Athens Art Book Fair** connects to **ASFA BBQ** and **TEΦAION**.
- Faster Than Light Team** connects to **Sound Acts**.
- Sound Acts** connects to **NTIZEA** and **ΣΑΙΜΑΝ**.
- NTIZEA** connects to **ΣΑΙΜΑΝ**.
- ΣΑΙΜΑΝ** connects to **Sounds Good**.
- Sounds Good** connects to **Sound Acts**.
- Sound Acts** connects to **Εμάντες**, **G-Ali, Gender Alliance Initiative**, and **Genderhood**.
- Εμάντες** connects to **Καμία Ανοχή** and **φέμιν@tre**.
- G-Ali, Gender Alliance Initiative** connects to **Κουριού@**.
- Genderhood** connects to **Women On Top**, **Υπόρχες Γυναίκες**, **Irida Women's Centre**, **She & He**, **Ιδρυμα Χανριν Μπελ.**, **ΚΕΔΕ**, and **ΚΜΟΠ**.
- Αφροδίτη Project** connects to **Athens Festival of Queer Performance** and **Beaver**.
- Athens Festival of Queer Performance** connects to **Beaver** and **FAC**.
- Beaver** connects to **FAC**.
- FAC** connects to **Fytini** and **Queering Psychoanalysis Athens**.
- Fytini** connects to **Queering Psychoanalysis Athens**.
- Queering Psychoanalysis Athens** connects to **Queer Ink**.
- Queer Ink** connects to **The Queer Archive/ Ntzeze-athens queer arts festival**.
- The Queer Archive/ Ntzeze-athens queer arts festival** connects to **This is not a feminist project**.
- This is not a feminist project** connects to **Thessaloniki Queer Arts Festival** and **WIFTGR**.
- Thessaloniki Queer Arts Festival** connects to **WIFTGR**.
- WIFTGR** connects to **WIFTGR**.

Διαδικτυακή χάρτογράφηση αυτόνομων συλλογικοτήτων Φεμινιστικών, Γυναικείων, ΛΟΑΤΚΙ+ Οργανώσεων και Queer Θηλυκοτήτων.

4.2.1 Ομάδες φεμινιστικών πρακτικών και επιτελέσεων:

Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών (ΚΝΜΦΠ) & Δίκτυο Νομαδικής αρχιτεκτονικής

Η πρωτοβουλία του Κέντρου Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών (ΚΝΜΦΠ) (2018) με επιστημονικά υπεύθυνες την Ελπίδα Καραμπά και την Ίρις Λυκουριώτη επιδιώκει την σύνδεση της πολιτικής υπόστασης των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών με την επιτελεστική τέχνη, τα νέα τεχνολογικά μέσα και συστήματα παραγωγής γνώσης, την κοινωνική ανθρωπολογία, τον ακτιβισμό, την αρχιτεκτονική και τις αστικές προσεγγίσεις σχετικά με το δημόσιο χώρο, τη δημόσια σφαίρα και τις διεκδικήσεις που πραγματοποιούνται σε αυτά. Διερευνάται η φεμινιστική επιστημονική θεωρία και δράση μέσω της αναζήτησης και της εφαρμογής νέων μεθοδολογικών και επιτελεστικών εργαλείων για την ορατότητα και την προώθηση των φεμινιστικών πρακτικών, γνώσεων, διεκδικήσεων και μέσων με στόχο την νέα επανα-νοηματοδοτημένη φεμινιστική τεχνολογική πρακτική. Μέσω αυτής της προσέγγισης αναδεικνύεται η σημασία “των τοπικά προσδιορισμένων παραμέτρων” και επιτυγχάνεται η συμμετοχή και η διασύνδεσή τους με αγώνες άλλων τοπικοτήτων υπό ισότιμους όρους.

Βασικό πεδίο των δράσεων της ομάδας αποτελεί η έρευνα, η οργάνωση εκπαιδευτικών και εργαστηριακών προγραμμάτων και η καλλιτεχνική δημιουργία με την συνεργασία ενός δικτύου κοινωνιολόγων, ερευνητών/τριών, καλλιτεχνών, εικαστικών, αρχιτεκτόνων/ισσών ως πεδίο σύνδεσης και αλληλοτροφοδότησης μεταξύ της ακαδημαϊκής κοινότητας και της παραγωγής έργου. Σε αυτές, χρησιμοποιούνται εναλλακτικές πρακτικές και εργαλεία, όπως η performance, το βίντεο, η φωτογραφία, το κολλάζ, το διαδικτυακά καταγεγραμμένο αρχείο και οι οπτικοακουστικές εγκαταστάσεις σε εικονικούς και πραγματικούς δημόσιους χώρους για την αναδιαμόρφωση τόσο της αισθητικής παραγωγής, αλλά και της δημόσιας σφαίρας, η οποία μεταβάλλεται μέσω διαφορετικών αναπαραστάσεων, διατυπώσεων και νοημάτων.

Σημαντικό παράδειγμα των δράσεων του ΚΝΜΦΠ αποτελεί η διαδικτυακή “χαρτογράφηση” αυτόνομων συλλογικοτήτων Φεμινιστικών, Γυναικείων, ΛΟΑΤΚΙ+ Οργανώσεων και Queer Θηλυκοτήτων, συντονιζόμενη από την Βάλια Παπαστάμου, με στόχο την συγκέντρωση και τη διαμόρφωση ενός δημόσιου αρχείου διασύνδεσης των πρωτοβουλιών και των πρακτικών τους. Οι πληροφορίες για την δημιουργία του ψηφιακού χάρτη διασταυρούμενων φεμινισμών συγκεντρώνονται μέσω ενός ερωτηματολογίου που εστιάζει στον αυτοπροσδιορισμό τους, στις διεκδικήσεις τους, στα μέσα τεχνολογίας που χρησιμοποιούν, στις δράσεις τους σε σχέση με την παρουσία στο δημόσιο και ψηφιακό χώρο, στην αλληλεπίδρασή και στη συνεργασία τους με άλλες φεμινιστικές, κουήρ και έμφυλες προσεγγίσεις από το πεδίο της έρευνας, του πολιτισμού και του ακτιβισμού. Πρόκειται για ένα αρχείο με δυναμική «σχεσιακότητα», που συνεχώς μεταβάλλεται από πολλαπλές και συμπληρωματικές παραμέτρους, δηλαδή «μια εν κινήσει επιτελεστική ανάδυση των δεδομένων της έρευνας», με αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό της ερευνητικής διαδικασίας, την ανάδειξη των διαφορετικών κοινωνικών θέσεων και την ενδυνάμωση των συσπειρώσεων, των πολιτικών διεκδικήσεων, των κοινών οραμάτων και αξιών.



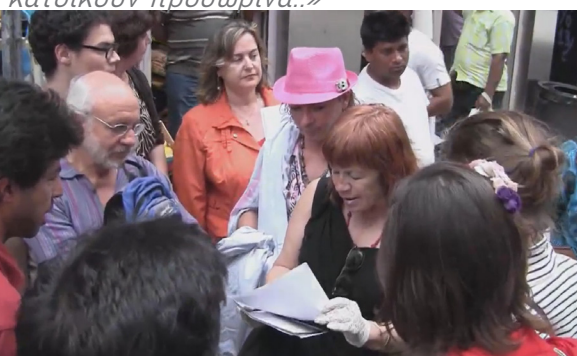
Βιβλίο, 2018.

Χαρτογραφίες κατά τη διάρκεια συλλογικού περπατήματος στην πόλη.



Συλλογικές δράσεις της ομάδας: καλλιέργεια γης, περίπατοι και φαγητό.

«Περπατώντας το σώμα μας έρχεται σε επαφή με το έδαφος και με το τοπίο. Περπατώντας συνδεόμαστε με τη μνήμη, με συμβάντα του παρελθόντος και του παρόντος. Το περπάτημα έχει σχέση με τη βραδύτητα και με την άρνηση ενός πολιτισμού, που βασίζεται ολο και περισσότερο στην εκμετάλλευση της γης. Είναι η συνάντησή μας με τη φύση, με τα ζώα, με τα πουλιά, με αόρατους ανθρώπους..Όταν περπατώ, μέσα απο την επανάληψη διαλογίζομαι. Μ' εκείνες/ους που περπατώ μαζί σχετίζομαι, κατι κοινό δημιουργείται. Αναπάντεχες συναντήσεις προκύπτουν. Το περπάτημα μπορεί να εκφράζει τη μη βίαιη διαμαρτυρία, είναι μια ήρεμη πολιτική ανυπακοή. Το περπάτημα αποτελεί αυτόνομη μορφή τέχνης, βασική πράξη συμβολικού μετασχηματισμού του εδάφους και αισθητικό εργαλείο γνώσης του φυσικού μετασχηματισμού του χώρου καθώς διασχίζεται. Μέσα από το περπάτημα και τις μικρές χειρονομίες, στάσεις, αναγνώσεις ποιημάτων, κειμένων, μικρά δρώμενα, οι συμμετέχοντες περιπατητές βρίσκονται μαζί, συναντιούνται, κατοικούν προσωρινά..»



Φωτογραφίες και χαρτογράφηση από τη δράση Μας έδωξαν από δω. Περπατώντας στις διαδρομές του εκτοπισμού, 2012.

Η Νομαδική Αρχιτεκτονική (2013) αποτελεί ένα δίκτυο με έμφαση σε κοινωνικοπολιτικά και οικολογικά ζητήματα, θέματα κατοίκησης και δημόσιου χώρου μέσω επιτελεστικών μειονοτικών δράσεων καλλιτεχνικού, αρχιτεκτονικού και ακτιβιστικού χαρακτήρα με την επιμέλεια της Ελένης Τζιρτζιλάκη για τον εφήμερο μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας. Εξετάζοντας πτυχές μετανάστευσης, αποκλεισμού, έμφυλης διαφοράς και διεκδίκησης, οι πρακτικές του επαναπροσδιορίζουν τα όρια μεταξύ φυλής, φύλου, σεξουαλικότητας και γλώσσας. Λαμβάνοντας ως θεωρητικό υπόβαθρο το “νομαδικό υποκείμενο” της Braidotti, πραγματοποιούνται δράσεις τόσο σε αστικά κέντρα, όσο και στην ύπαιθρο, σε διαφορετικές και χωρικά μεταβαλλόμενες συγκυρίες, δηλαδή, σε χώρους που βρίσκονται «στις ρωγμές, στις μετατοπίσεις, στα περάσματα και στον κατακερματισμό» (Τζιρτζιλάκη, 2018, :14). Οι «εφήμερες κοινότητες» που δημιουργούνται με την συμμετοχή αρχιτεκτόνων/ισσών, καλλιτεχνών, επιστημόνων/ισσών από διαφορετικούς τομείς, όπως την αστική γεωγραφία, την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία, αλλά και περαστικών ή κατοίκων, δραστηριοποιούνται στην εκάστοτε συγκεκριμένη χωρική και κοινωνική συνθήκη, δηλαδή, επιτελούν στον χώρο της πόλης μέσω της ευαλωτότητας και της σχέσης των σωμάτων τους, αναδεικνύοντας, έτσι, την πολιτική υπόστασή τους (Τζιρτζιλάκη, 2018, :81).

Οι πρακτικές της Νομαδικής Αρχιτεκτονικής απευθύνονται κυρίως στις μειονοτικές ομάδες της αστικής ζωής, και επικεντρώνονται σε συλλογικές διαδικασίες στον δημόσιο χώρο, που χαρακτηρίζονται από ρευστότητα και πολυπλοκότητα, όπως, το περπάτημα, το φαγητό και η καλλιέργεια, ενισχύοντας τη συνάντηση, τη γνωριμία και την αλληλεπίδραση, την αλληλεγγύη, τον ακτιβισμό και την πολιτική δράση. Προτρέποντας στην ελεύθερη καλλιτεχνική, πολιτική και σωματική έκφραση μέσω των επιτελεστικών, καλλιτεχνικών, συμβολικών και πολυαισθητηριακών πρακτικών του περιπάτου, της βιωματικής χαρτογράφησης, της συλλογικής ζωγραφικής, της φωτογραφίας, της ανάγνωσης και συγγραφής κειμένων και ποιημάτων δημιουργούν “εφήμερους” και “αυθόρμητους” χωροχρόνους στον αστικό ιστό, όπως, κοινοτικούς κήπους, πλατείες σε παραμελημένες περιοχές και περιπατητικές διαδρομές.

Η δράση “Μας έδωξαν από δω. Περπατώντας στις διαδρομές του εκτοπισμού” (2012) αφορά σε μια περιπατητική διαδρομή από το Ελεύθερο Αυτοδιαχειριζόμενο Θέατρο Εμπρός έως την πλατεία Ομονοίας, στην οποία μέσω της συμμετοχής κατοίκων της περιοχής και περαστικών έγιναν αναγνώσεις κειμένων και performance σε δημόσιους χώρους. Πρόκειται για ένα τμήμα του κέντρου της πόλης που αποτέλεσε για αρκετά χρόνια τόπο πολλών καταλήψεων προσωρινής στέγης από μετανάστες/ριες, πολλοί/ες εκ των οποίων έχουν συλληφθεί και οδηγηθεί στα κέντρα κράτησης, με αποτέλεσμα η παρουσία των αστυνομικών δυνάμεων να είναι ασφυκτική. Σε αυτό το πλαίσιο, η τοπικά προσδιορισμένη δράση-performance είχε ως στόχο να “διασχιστεί με πολλούς τρόπους ένας τόπος με πολλαπλούς αποκλεισμούς και καταπίεση”, ώστε να επανέλθει η συλλογική μνήμη και να επανα-νοηματοδοτηθεί ο χώρος μέσω της ύπαρξης, της κίνησης και της επιτέλεσης των σωμάτων. Έτσι, τα σώματα τοποθετούνται στη δημόσια σφαίρα και αποκτούν “τη δυναμική να ανατρέψουν τις κυρίαρχες αφηγήσεις και να συνδιαμορφώσουν στο πέρασμά τους τις πόλεις”, καθώς εκφράζουν την πολιτική αντίθεση, την αντίσταση, την διεκδίκηση του υλικού και μη χώρου, την άρνηση της εξαίρεσης και της ομοιομορφίας ή μια μορφή συμπαράστασης, αλληλεγγύης και συμφιλίωσης (Τζιρτζιλάκη, 2018, :79-80).



Το workshop της Tanja Ostojic *Misplaced Women?*, 2009-2022.



Φωτογραφίες από την performance *Misplaced Women?*, 2009-2022.



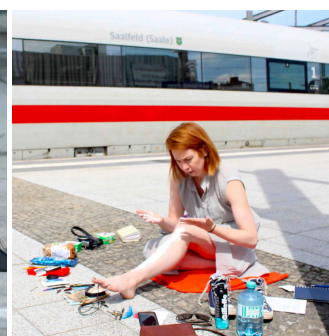
Body Measuring, performance Βερολίνο, 2018.



Routine, workshop Split, 2021.



The Safe Circle, workshop Βερολίνο, 2019.



Φωτογραφίες από την performance *Unpacking*.



Δράσεις οικειοποίησης και διεκδίκησης δημόσιου χώρου, *Misplaced Women?*, 2009-2022.

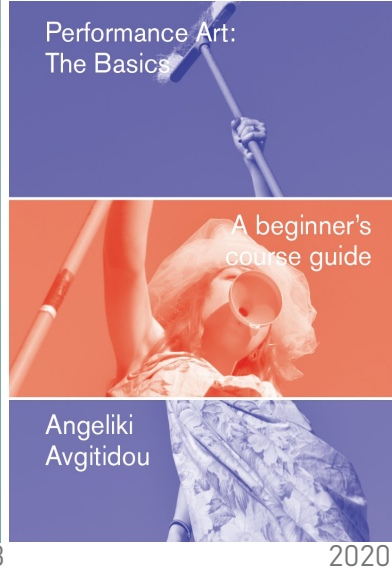
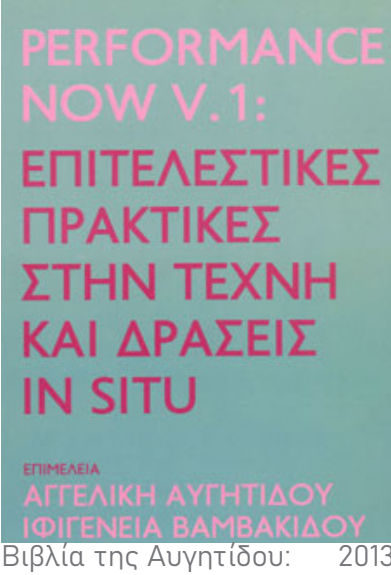
4.2.2 Η ανάδειξη της γυναικείας καθημερινότητας στον δημόσιο χώρο μέσω της performance:

“Misplaced Women?” & “Eating”

Το καλλιτεχνικό έργο της Tanja Ostojić, η οποία είναι μια ανεξάρτητη διεπιστημονική καλλιτέχνης και πολιτιστική ακτιβίστρια γιουγκοσλαβικής καταγωγής που δραστηριοποιείται κυρίως στο Βερολίνο, επικεντρώνεται στην καλλιτεχνική έρευνα και την επιτέλεση μέσω performance, εξετάζοντας τις κοινωνικές, πολιτικές και χωρικές σχέσεις εξουσίας από την οπτική της γυναίκας μετανάστριας. Στη συλλογική καλλιτεχνική της πρωτοβουλία “Misplaced Women?” (2009-2022) συνδυάζει την τέχνη με τον ακτιβισμό και την πολιτική και φεμινιστική τοποθέτηση, απορρίπτοντας την εμπορευματοποίηση της τέχνης και αναγνωρίζοντας ότι τόσο στην καλλιτεχνική παραγωγή όσο και στην έκθεση πρέπει να τίγονται ζητήματα ρατσισμού, μετανάστευσης, οικονομικής και εργασιακής εκμετάλλευσης, έμφυλων και μειονοτικών ανισοτήτων. Αναδεικνύοντας την παραστατική πρακτική ως κοινωνική και πολιτική πράξη οργανώνει ένα διεθνές και διεπιστημονικό εργαστήριο εφήμερων performance, όπου συμμετέχουν καλλιτέχνες από διαφορετικά υπόβαθρα, που αυτοπροσδιορίζονται κυρίως ως γυναίκες ενσωματώνοντας και επιτελώντας στο δημόσιο χώρο δραστηριότητες της καθημερινότητας που ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα και ενισχύουν τον αποκλεισμό των μειονοτικών ομάδων, όπως τις γυναίκες, τους μετανάστες/ριες και τους πρόσφυγες/ισσες και άτομα διαφορετικών σεξουαλικοτήτων. Μέσω αυτής της προσέγγισης διερευνώνται διαφορετικοί δημόσιοι χώροι και η αορατότητα των περιθωριοποιημένων ομάδων σε αυτούς, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους περιορίζονται και καθορίζονται τα κινούμενα σώματα από προκαθορισμένες στερεοτυπικές επιβολές.

Στο “Misplaced Women?” εφαρμόστηκαν φεμινιστικές χειραφετικές μεθοδολογίες με έμφαση το γυναικείο και τρανς σώμα μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας των ατομικών και ομαδικών έργων τέχνης, παρεμβάσεων, παρουσιάσεων, εκθέσεων και συγκεντρώσεις, ώστε να μοιραστούν τις εμπειρίες τους σε δημόσιες και διαδικτυακές συζητήσεις οι οποίες αρχειοθετούνται και καταγράφονται μέσω εικόνων, σημειώσεων, κειμένων, σχεδίων ή βίντεο. Επανεξετάζονται θέματα όπως η ταυτότητα, η ασφάλεια, ο ιδιωτικός/δημόσιος χώρος, η έλλειψη στέγης, ο εξευγενισμός, η σεξουαλική παρενόχληση και η επιβολή αξιών στα σώματα, για αυτό οι επιτελέσεις πραγματοποιούνται σε συγκεκριμένες τοποθεσίες όπως σιδηροδρομικούς σταθμούς, αστυνομικά τμήματα, συνοριακές περιοχές, στρατόπεδα προσφύγων, δημόσια μέσα μεταφοράς, πάρκα, πλατείες και εμπορικά κέντρα.

Μέσα από τις δράσεις του εργαστηρίου αναδείχθηκε η ανάγκη επαναξιολόγησης της σχέσης των μειονοτικών ομάδων με τον δημόσιο χώρο και το δικαίωμα που έχουν στην οικειοποίησή του, καθώς οι συμμετέχοντες/ουσες μέσω των performances καταδεικνύουν αν οι χώροι ήταν ανοιχτοί στην εμπειρία τους, αν είναι πραγματικά δημόσιοι ή όχι. Επιπλέον, σχολιάζεται η θέση της γυναίκας στην δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, καθώς παραδοσιακές γυναικείες δραστηριότητες που προορίζονται κυρίως για τον εσωτερικό οικιακό χώρο, όπως το μαγείρεμα, το πλέξιμο, ο καλλωπισμός και η φροντίδα, μεταφέρονται στον εξωτερικό δημόσιο χώρο της πόλης και συγκεκριμένα σε τοποθεσίες οι οποίες καταλαμβάνονται κυρίως από άνδρες, μετατρέποντας, έτσι, τον χώρο αποκλεισμού σε χώρο φεμινιστικής και queer διεκδίκησης.



Από την performance *Back to Basics: Returning*, "Washing", "Eating".

Under Construction, installation.



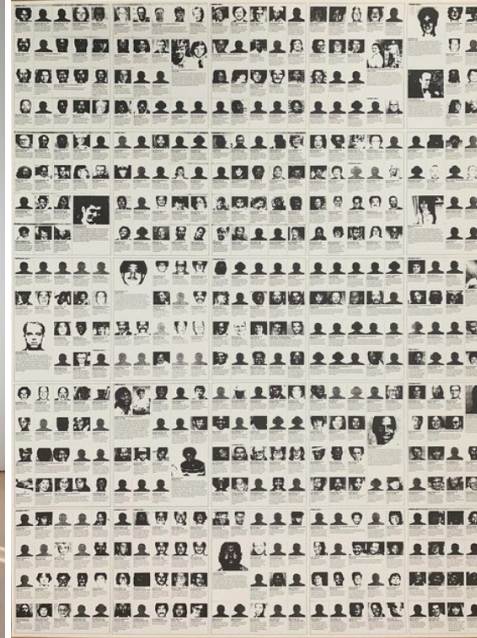
Φωτογραφίες από την performance *Eating*.

Ένα ακόμα παράδειγμα performance αποτελεί το έργο της αρχιτεκτόνισσας, εικαστικού και performer Αγγελικής Αυγητίδου, το οποίο εστιάζει στην καθημερινότητα, στην αυτοβιογραφία, στην πολιτική και στη διερεύνηση της έννοιας του χώρου από μια ψυχογεωγραφική προσέγγιση, δηλαδή την αλληλεπίδραση μεταξύ ταυτότητας και υποκειμενικότητας, μεταξύ σώματος, επιτελεστικότητας και δημόσιου χώρου, αναγνωρίζοντας τη καλλιτεχνική επιτελεστική πρακτική ως εργαλείο παραγωγής γνώσης. Υποστηρίζει ότι οι παρεμβάσεις της στο δημόσιο χώρο είναι *in situ*, δηλαδή, εξαρτώνται από «τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χώρου-τόπου», ενσωματώνονται και αλληλεπιδρούν με αυτόν, ξεπερνώντας την υλική και αναδεικνύοντας την κοινωνική υπόστασή του, καθιστώντας, έτσι, τον τόπο «αντικείμενο και ρυθμιστικό παράγοντα του καλλιτεχνικού έργου». Πιο συγκεκριμένα, το έργο της “Back to Basics” (2010-2012) αποτελείται από μια σειρά performances που σχετίζονται με την έννοια της καθημερινότητας υπό εννοιολογικό, βιωματικό και χωρικό πρίσμα, μεταφέροντας στη δημόσια τις καθιερωμένες επαναλαμβανόμενες δραστηριότητες της ιδιωτικής σφαίρας, δηλαδή, τη φροντίδα, τη μητρότητα και την οικιακή εργασία (“Returning”, “Washing”, “Eating”) μέσω αναπαραστάσεων, οι οποίες καθιστούν τις τελετουργίες της καθημερινής ζωής φεμινιστική καλλιτεχνική δημιουργία. Αντλώντας αναφορές από προσωπικά βιώματα, η Αυγητίδου μέσω των επιτελεστικών πρακτικών επιχειρεί την επαναφορά της προσωπικής μνήμης και την εφήμερη έκφρασή της στη συνθήκη του δημόσιου χώρου (Αυγητίδου, 2021 :218).

Στο επιτελεστικό έργο “Eating” (2010), στο Πάρκο του Ήχου της Θεσσαλονίκης παρουσιάζονται καθημερινές ενέργειες ρουτίνας για την προετοιμασία γεύματος σε εξωτερικό χώρο με την καλλιτέχνη να αναλαμβάνει τον ρόλο της “οικοδέσποινας-τροφού”, αναπαράγοντας μια οικεία εικόνα, η οποία είναι παραδοσιακά περιθωριοποιημένη στον ιδιωτικό οικιακό χώρο. Το σώμα της χρησιμοποιείται ως κύριο εκφραστικό και επιτελεστικό μέσο καθημερινών πρακτικών σε χώρους του αστικού τοπίου, που είναι συνδεδεμένοι με διαφορετικές δραστηριότητες από αυτή που επιτελεί, με στόχο την ανάδειξη της γυναικείας αθέατης πτυχής της καθημερινότητας. Η μετατροπή της ατομικής έκφρασης σε εργαλείο δημόσιου προβληματισμού και συνδιάλεξης είναι ένας τρόπος να επανεξεταστεί τι είναι κανονικό και κοινωνικοποιημένο στην σύγχρονη πόλη, καθώς, έτσι, επαναανοηματοδοτείται το αστικό τοπίο και αποδεσμεύεται ο χώρος από συγκεκριμένες επιτελέσεις, «καθιστώντας την πόλη το πεδίο μιας δυναμικής ετερότητας» (Σταυρίδης, 2002 :372), αλλά και της διεκδίκησης της ορατότητας των γυναικών στη δημόσια και καλλιτεχνική σφαίρα (Αυγητίδου, 2021 :219-220). Με αυτόν τον τρόπο, διερευνά την δυνατότητα διεύρυνσης του ατομικού χώρου στο δημόσιο μέσω της συμβίωσης, της αλληλοσυσχέτισης και της εμπειρίας, όπου η ιδιωτικότητα του σώματος μεταφέρεται από τον οικιακό στον αστικό χώρο, εκθέτοντας τα προσωπικά βιώματα, δηλώνοντας χωρικά την παρουσία και την ταυτότητά του και διεκδικώντας την ύπαρξή του σε αυτόν.



Untitled (Go-Go Dancing Platform), 1991.



Untitled (Death by gun), 1990.



Untitled (Perfect Lovers), 1987-90.



Untitled (Portrait of Ross in L.A.) συμμετοχική τέχνη, 1991.



Φωτογραφίες από το έργο του *Untitled (Billboards)*, η αναπαράσταση της ιδιωτικότητας και της καθημερινότητας των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων στο δημόσιο χώρο, 1991.

4.2.3 Η δημόσια τέχνη για τη ΛΟΑΤΚΙ+ εκπροσώπηση και ορατότητα:

“Billboards” & “Passage”

Ο Αμερικανός εικαστικός και φωτογράφος Félix González-Torres κουβανής καταγωγής, είχε σημαντική επίδραση στον τομέα της εννοιολογικής τέχνης την περίοδο μεταξύ του 1980 - 1990 θίγοντας κοινωνικά και πολιτικά θέματα με έμφαση σε ζητήματα σεξουαλικότητας και ταυτότητας. Όντας ανοιχτά ομοφυλόφιλος με AIDS, το καλλιτεχνικό του έργο επηρεάστηκε από αυτοβιογραφικά στοιχεία, αφηγήσεις περί προκαθορισμένης και ενιαίας ταυτότητας και προβληματισμούς για την ιδιαιτερότητα μειονοτήτων και, συγκεκριμένα, των μαύρων και των queer κοινοτήτων, εξετάζοντας ζητήματα αναπαράστασης με στόχο τον επαναπροσδιορισμό των ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Υποστηρίζει ότι «ο πολυπολιτισμικός πλουραλισμός εξουδετερώνει την πολιτική της ιδιαιτερότητας», διότι με αυτόν τον τρόπο η ισοπεδωτική συμπερίληψη ομογενοποιεί τις επιμέρους ταυτότητες. Αναδεικνύει, λοιπόν, την έννοια της διαθεματικότητας, καθώς αυτή αφορά σε σχέσεις μεταξύ πολλαπλών μειονοτικών υποκειμενικοτήτων μέσω της τομής μη αναμενόμενων φορέων διαφορετικότητας (Muñoz, 2021 :137). Για τον Gonzalez-Torres, η συγκρότηση της ταυτότητας είναι πολύπλοκη και δεν περιορίζεται στον ρόλο που στερεοτυπικά αποδίδεται σε συγκεκριμένες μειονοτικές ομάδες, γι' αυτό αρνείται την μοναδική αναπαράσταση της ταυτότητας και τάσσεται υπέρ των κατακερματισμένων και των επιμέρους οπτικών, αναδεικνύοντας την επιρροή που αυτές έχουν στην καλλιτεχνική του παραγωγή.

Μία σημαντική καλλιτεχνική παρέμβασή του, το “Untitled” (Billboards) (1991), αποτελεί μια ασπρόμαυρη φωτογραφία, οποία τοποθετήθηκε σε 24 σημεία στον δημόσιο χώρο της Νέας Υόρκης, στη μνήμη του συντρόφου του που πέθανε από AIDS το 1991. Πρόκειται για την εικόνα ενός κενού ακατάστατου διπλού κρεβατιού, που υποδηλώνει τόσο την απουσία όσο και την παρουσία σωμάτων και τοποθετείται με τη μορφή διαφημιστικής πινακίδας σε έναν δημόσιο χώρο που προορίζονταν για εμπορικά μηνύματα. Σε μία περίοδο που η ασθένεια του AIDS βρισκόταν σε έξαρση, η ανάρτηση των έργων αυτών σε κεντρικές τοποθεσίες ήταν μια συμβολική αναπαράσταση μιας απλής καθημερινής εικόνας, που, όμως, επιδιώκει την σύνδεση του χώρου με την ορατότητα της ζωής ή του θανάτου των μειονοτικών ομάδων μέσω της καλλιτεχνικής πρακτικής. Το άστρωτο κρεβάτι των δύο ομοφυλόφιλων συντρόφων αναπαριστά την ιδιωτικότητα, την οικειότητα, την άνεση, η οποία μετατοπίζεται στη δημόσια σφαίρα, αμφισβητώντας τις κυρίαρχες στερεοτυπικές επιβολές περί δημοσιότητας και ιδιωτικότητας θίγοντας θεμελιώδη ζητήματα της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας που έχουν εκδιωχθεί στο περιθώριο. Η επαναλαμβανόμενη εικόνα του κρεβατιού του Gonzalez-Torres δεν αντιπροσωπεύει μόνο την ταυτότητα και την παρουσία, αλλά και την queer και λατινοαμερικάνικη οπτική, την ανδρική gay κουλτούρα, αποτελώντας μία ακτιβιστική πολιτική για το AIDS καθιστώντας τόσο την προσωπική όσο και την συλλογική απώλεια δημόσια τέχνη (Muñoz, 2021 :139).

Στη διερεύνηση ζητημάτων queer υποκειμενικότητας, εξουσίας και αναπαράστασης συμβάλλει μέσω της performance, της γλυπτικής τέχνης και του βίντεο ο διεπιστημονικός καλλιτέχνης Joseph Liatela, ο οποίος μέσω queer και φεμινιστικών προσεγγίσεων δίνει έμφαση στις έννοιες της ενσωματότητας, της επιτέλεσης και της ταυτότητας. Από μια διεμφυλική οπτική αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές, τις πολιτισμικές συμβάσεις και τους περιορισμούς της ορατότητας και



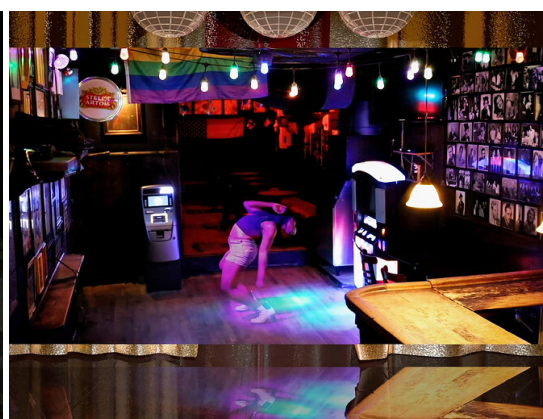
Bound+Bound, η trans εμπειρία δημόσια, 2017.



To Move Is To Remember (Live Performance), 2022.



A Tremendous Burden, για την στρατιωτική απαγόρευση των trans, 2018.



Vital Response, performance, 2020.



Passage, ανάδειξη της φροντίδας και των δικτύων αλληλο-υποστήριξης των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, 2019.

της προβολής του φύλου, επιχειρώντας να αναδείξει τα βιολογικά στοιχεία, που συγκροτούν το σώμα και το κοινωνικό νόημα, που προσδίδεται σε αυτό μέσω της βιωμένης εμπειρίας. Έτσι, το έργο του εξετάζει τον επιτελεστικό χαρακτήρα της ταυτότητας, δηλαδή το πώς αυτή γίνεται αντιληπτή και επιτελείται στο σώμα. Υποστηρίζει, επιπλέον, ότι οι κοινωνικές κατασκευές και οι κανονιστικές ρυθμίσεις του φύλου που προβάλλονται στα διαφορετικά σώματα, τα υποβάλλουν στην εξαναγκασμένη συμμόρφωση των φυσικών χαρακτηριστικών τους όταν αυτά κινούνται στον δημόσιο χώρο.

Χρησιμοποιώντας το σώμα ως υλικό, ο Joseph Liatela στο έργο του “Passage” (2019) πραγματοποιεί μια επιτελεστική καλλιτεχνική δράση σε δρόμους της Νέας Υόρκης με σκοπό την διερεύνηση της ύπαρξης ενός queer σώματος στον δημόσιο χώρο και της αλληλεπίδρασής του με το κοινό, καθώς και στην ανάδειξη των πρακτικών φροντίδας και των δικτύων υποστήριξης της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας ενάντια στην πολιτική της εξάντλησης των μειονοτικών ομάδων. Κατά τη διάρκεια της performance, με τον συνεργάτη του John Macejka περιφέρονταν σε κεντρικούς δημόσιους χώρους, κουβαλώντας ο ένας τον άλλον και σταματώντας ανά διαστήματα επιτελώντας πράξεις φροντίδας και οικειότητας. Με αυτόν τον τρόπο, κοινωνικοποιούνται και κανονικοποιούνται πράξεις, οι οποίες έχουν εκτοπιστεί στον ιδιωτικό χώρο, δημιουργώντας και διεκδικώντας μέσω της ενσώματης επιτέλεσης έναν ανοιχτό δημόσιο χώρο έκφρασης, αλληλεπίδρασης και ορατότητας των περιθωριοποιημένων ταυτοτήτων.



Το “Un Violador en Tu Camino” των Las Tesis, Σαντιάγο Χιλή, 2019.

Judith Butler: Λίγοι αγώνες είναι πιο σημαντικοί από εκείνους που θέτουν υπό αμφισβήτηση τους λεγόμενους κοινούς κανόνες, ρωτώντας ποιών οι ζωές δεν συμπεριλήφθηκαν ποτέ σε αυτούς τους κανόνες.



Η performance “Un Violador en Tu Camino” η οποία έχει αναπαραχθεί 367 φορές σε 52 χώρες μεταξύ των οποίων η Γερμανία, η Τουρκία, η Βραζιλία, η Ισπανία, η Γαλλία, η Ελλάδα και άλλες.

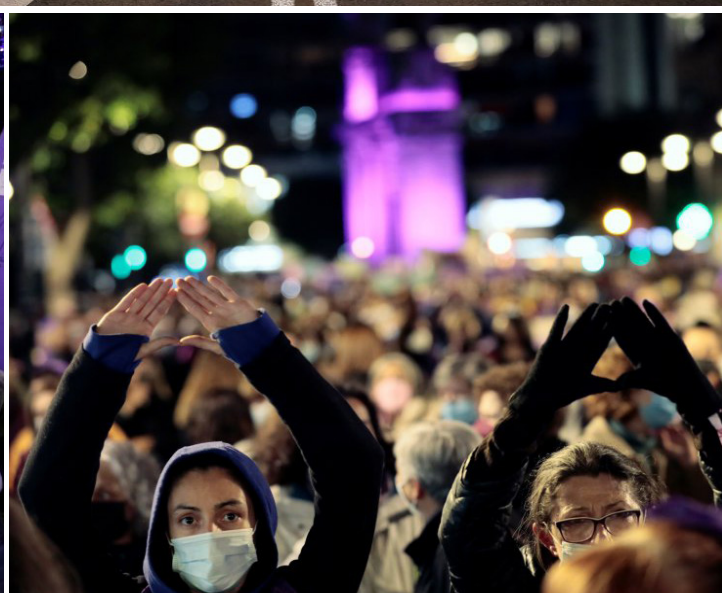
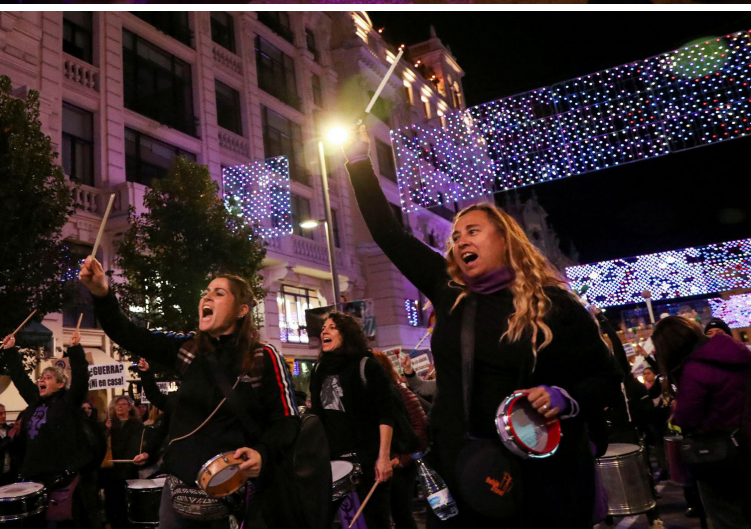
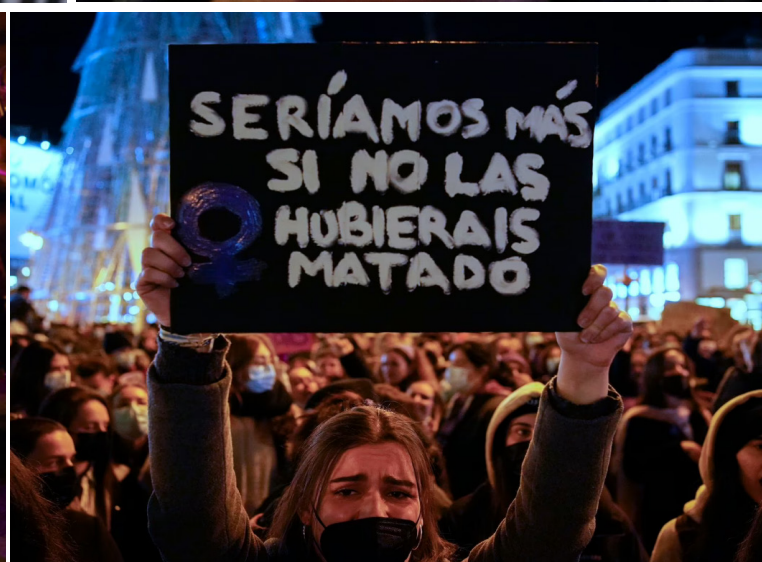
4.2.4 Η συλλογική επιτέλεση ως μέσο φεμινιστικής αντίστασης:

“Un violador en tu camino” & “La noche es nuestra / La nit es nostra”

Η χιλιανή φεμινιστική διεπιστημονική κολεκτίβα Las Tesis (2017) αποτελούμενη από τις Sibila Sotomayor, Daffne Valdés, Paula Cometa και Lea Cáceres, οι οποίες προέρχονται από τον χώρο του θεάτρου, του σχεδίου και των εικαστικών τεχνών, έχει ως στόχο την προώθηση της φεμινιστικής και queer θεωρίας - “tesis” (θέση) μέσω των καλλιτεχνικών επιτελέσεων στον δημόσιο χώρο. Οι δράσεις τους έχουν διεκδικητικό χαρακτήρα με επίκεντρο την συστημική σεξουαλική βία κατά των θηλυκότητων προερχόμενη από την αστυνομία, την κυβερνητική εξουσία και την πατριαρχία, επιδιώκοντας την δημιουργία ενός παγκόσμιου δικτύου που αποτελείται από ποικίλες τοπικές φεμινιστικές και ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδες ανά τον κόσμο για την κατανόηση και ανάδειξη διαφορετικών μορφών καταπίεσης.

Αναγνωρίζοντας την σημασία των σωμάτων ως «εδάφη καταπίεσεων και θεσμικών μορφών βίας», αναδύεται η επίδραση που μπορεί να έχει η επιτελεστικότητα των σωμάτων στον πολιτικό χώρο. Για αυτό το λόγο, βασικό εργαλείο επιτέλεσης είναι η performance μέσω της χορογραφίας, κατά την οποία τα κινούμενα και συντονισμένα μεμονωμένα σώματα συνδιαλέγονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και με τον χώρο, παράγοντας σύμβολα και αναπαραστάσεις αντίστασης, δημιουργώντας ένα συλλογικό αντιστεκόμενο σώμα. Οι Las Tesis βασιζόμενες στις υποκειμενικές εμπειρίες, δημιουργούν την συλλογική εμπειρία μέσω των ακτιβιστικών σωματικών πρακτικών, αφού η παρέμβαση επηρεάζεται όχι μόνο από εκείνους/ες που την επιτελούν, αλλά και από εκείνους/ες που την παρακολουθούν.

Σε μία περίοδο, όπου στη Λατινική Αμερική κυριαρχεί η πολιτική αναταραχή και επαναστατική κινητικότητα, ιδιαίτερα του φεμινιστικού κινήματος, οργανώθηκε από τις Las Tesis μια ανοιχτή, συλλογική performance, η “Un violador en tu camino” (25 Νοεμβρίου 2019), ως μέρος των διαδηλώσεων της “Παγκόσμιας Ημέρας για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών” στο Σαντιάγο της Χιλής, μπροστά από ένα αστυνομικό τμήμα και επεκτάθηκε σε περισσότερες από 200 τοποθεσίες παγκοσμίως. Η πρακτική συντελείται από χορογραφία και τραγούδι, που δημιουργήθηκαν από τα συμμετέχοντα μέλη, φορώντας μαύρα μαντήλια στα μάτια ως συμβολισμό της αστυνομικής βίας, που έχουν υποστεί, καθώς και πράσινα μαντήλια ως ένδειξη αλληλεγγύης στον αγώνα των φεμινιστριών υπέρ του δικαιώματος στην άμβλωση. Οι δράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από απλότητα, ώστε οι συμβολισμοί και η ερμηνεία να γίνονται κατανοητοί από όλα τα άτομα, καθώς, επίσης, οι στίχοι αναπαράγονταν και στη νοηματική γλώσσα, ενώ, ταυτόχρονα εξασφαλίζουν την συμμετοχή και την προσβασιμότητα των εμποδιζόμενων ατόμων. Έτσι, η δράση διαδόθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, με βίντεο και φωτογραφίες και για αυτό διοργανώθηκαν στο Μεξικό, στην Κολομβία, στο Περού, στη Βραζιλία, στην Ισπανία, στη Γαλλία, στη Γερμανία, στην Ινδία, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στο Μπαγκλαντές, στον Λίβανο, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στην Ελλάδα και στην Τουρκία αντίστοιχες διαμαρτυρίες διαφοροποιημένες, όμως, ανάλογα με τις τοπικές διεκδικήσεις των γυναικών για ισότιμα δικαιώματα της εκάστοτε περιοχής (Γραμματικοπούλου, 2021, :203).



Διαδηλωτές/ριες συμμετέχουν στη διαμαρτυρία *La noche es nuestra* για την Παγκόσμια Ημέρα για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών, σε βραδινές δράσεις στη Μαδρίτη, Ισπανία, 25 Νοεμβρίου 2022.

Στο πλαίσιο της φεμινιστικής διεκδίκησης μέσω των ενσώματων πρακτικών στον δημόσιο χώρο της πόλης δραστηριοποιούνται φεμινιστικές και queer συλλογικότητες στην Ισπανία, όπως το Movimiento Feminista de Madrid και η 8M Comisión με αφορμή την “Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας” (8η Μαρτίου) και την “Παγκόσμια Ημέρα για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών” (25η Νοεμβρίου). Πιο συγκεκριμένα, την προηγούμενη νύχτα οργανώνεται η πορεία διαμαρτυρίας “La noche es nuestra / La nit es nostra”, ένα σύνολο διαδηλώσεων και ακτιβιστικών δράσεων σε διαφορετικές τοποθεσίες, γειτονιές, πλατείες και δρόμους. Διοργανωτές/ριες και συμμετέχοντες/ουσες επιχειρούν να «κάνουν τη νύχτα μωβ» (το χρώμα του φεμινιστικού κινήματος), κυματίζοντας μωβ σημαίες, παίζοντας μουσική, φωνάζοντας συνθήματα και τραγουδώντας το “El violador eres tú” (ο βιαστής είσαι εσύ) των Las Tesis.

Εφόσον οι γυναίκες και οι μειονοτικές ομάδες έχουν εκτοπιστεί από δημόσιους χώρους ιδιαίτερα τη νύχτα, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος κάποιας βίαιης επίθεσης, οι επιτελέσεις που πραγματοποιούνται δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην επιλογή του χώρου και του χρόνου. Μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες στον συγκεκριμένο χώρο αναδεικνύεται η ευάλωτη θέση των θηλυκοτήτων στο δημόσιο χώρο, η οποία μέσω της επιτέλεσης μετατρέπεται σε εργαλείο αντίστασης, ώστε να γνωστοποιηθούν η παρουσία και τα αιτήματά τους. Έτσι, επανοικειοποιείται ο δημόσιος χώρος και διεκδικείται η ορατότητα και η ελεύθερη πρόσβαση σε αυτόν, επαναανοηματοδοτώντας τον δημόσιο χαρακτήρα του, δηλαδή, τους παράγοντες, όπως το φύλο, τη φυλή, τη σεξουαλικότητα, την αναπηρία, την κοινωνική και την οικονομική θέση, που θέτουν τις ευάλωτες ομάδες “εκτός” ή “εντός” τόπου. Η υλική και κοινωνική συνθήκη του χώρου είναι το μέσο που τον ενεργοποιεί και τον καθιστά πεδίο πολιτικής δράσης και διαμαρτυρίας, μέσω της κινητικότητας και της συνάθροισης των σωμάτων.

5

Συμπεράσματα

Kryptonite, διερεύνηση κοινωνικών και πολιτικών δομών που αντικειμενοποιούν τις περιθωριοποιημένες κοινότητες και τα σώματα των ευάλωτων πληθυσμών. Mark Bradford, 2006.

Συνοψίζοντας, η έρευνα αυτή επιχειρεί να αναδείξει την μειονοτική θέση του φύλου και του χώρου στον χωρικό σχεδιασμό, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στην διερεύνηση των έμφυλων και των χωρικών θεωριών από τα τέλη του 18ου αιώνα έως και σήμερα. Εξετάζεται η εξέλιξη των φεμινιστικών συλλογιστικών, χαρτογραφώντας την έννοια του φύλου και το πώς αυτή μεταβάλλεται και μεταβάλλει την προκαθορισμένη δυαδική προσέγγιση μέσω της μετατόπισης του ενδιαφέροντος από τα βιολογικά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά, διευρύνοντας τον όρο “γυναίκα” και συσχετίζοντάς τον με επιπλέον κοινωνικές διατάξεις. Αναγνωρίζεται ότι αυτές οι συνεχώς μετασχηματιζόμενες σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας αποτυπώνονται στον χώρο και διαμορφώνουν την ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, εκτοπίζοντας, έτσι, τη γυναικεία εμπειρία.

Πιο συγκεκριμένα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο των μεταδομιστικών, μεταουμανιστικών θεωρήσεων, όπου οι θεωρίες φύλου επαναπροσδιορίζονται και επαναδιατυπώνονται μέσω της ένταξης των εννοιών της σεξουαλικότητας, του σώματος, της ύλης και της ταυτότητας, αναδεικνύοντας την έμφυλη εμπειρία ως μειονοτική, καθώς διαφοροποιείται από το κυρίαρχο πατριαρχικό μοντέλο. Η έμφυλη ταυτότητα επαναδιατυπώνεται μέσω της ενσωμάτωσης παραμέτρων, όπως η φυλή, η τάξη, η ηλικία και η αρτιμέλεια. Στην μεταδομιστική σκέψη απορρίπτεται η γραμμική σύνδεση μεταξύ του βιολογικού φύλου, του κοινωνικού φύλου και της σεξουαλικότητας, καθώς αποτελούν πλέον το αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων και σύνθετων πράξεων. Ετσι, αναδύεται η σημασία του σώματος, το οποίο αποφυσικοποιείται και ταυτίζεται με την εγγραφή των κοινωνικών και επιθυμητικών αναμονών και με την επιτελεστικότητα. Το έμφυλο υποκείμενο διευρύνεται και αναγνωρίζονται οι εντοπισμένες θέσεις των διαφορετικών, πολυδιάστατων, κατακερματισμένων και ρευστών ταυτοτήτων, συνδέοντας το ατομικό με το συλλογικό, το προσωπικό με το πολιτικό. Η έμφυλη ταυτότητα προσεγγίζεται υπό το πρίσμα της τεχνολογίας, της επιστήμης και των θεωριών του κυβερνοφεμινισμού και του οικοφεμινισμού, ενισχύοντας και θετικοποιώντας την έννοια της διαφοράς, της ετερότητας και του “άλλου”. Παράλληλα, αναπτύσσονται θεωρίες χώρου από την σκοπιά της ανθρωπογεωγραφίας και των κοινωνικών σπουδών, όπου ο χώρος εκλαμβάνεται ως “σχεσιακός”, δηλαδή ως προϊόν κοινωνικών, πολιτικών και έμφυλων πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων, καταρρίπτοντας τις δυαδικές αντιθέσεις και αναγνωρίζοντας τη σημασία των χωρικών ενδιάμεσων και της έννοιας της τριτότητας σε ζητήματα χωρικότητας.

Στο πλαίσιο αυτών των χωρικών προσεγγίσεων παρατηρείται ότι συχνά έχει παραμεληθεί η μειονοτική εμπειρία, την οποία συμπεριλαμβάνουν και εμπλουτίζουν οι σύγχρονες μεταδομιστικές θεωρήσεις μέσω της διερεύνησης των διασταυρώσεων της μειονοτικής θέσης του φύλου και του χώρου, που επικεντρώνονται στην κατακερματισμένη εμπειρία των κοινωνικά και χωρικά περιθωριοποιημένων ομάδων και σε άλλες πολύπλοκες οργανικές και ανόργανες παραμέτρους, που συνθέτουν το κοινωνικό. Μέσω της διεπιστημονικότητας και της μελέτης της συγκρότησης του δημόσιου χώρου από διαφορετικές οπτικές, δίνεται έμφαση στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, της τέχνης, της πολιτικής, της ιστορίας και της κριτικής, υπογραμμίζοντας την έννοια του υλιστικού φεμινισμού, του περιθωρίου και της δημόσιας σφαίρας.



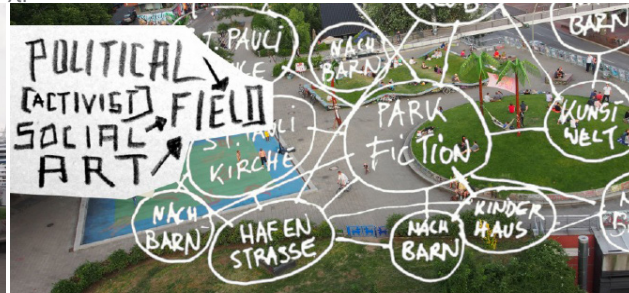
Performance των Pussy Riot, η διαμαρτυρία τους στον Καθεδρικό Ναό, στη Μόσχα. Η ομάδα πραγματοποιεί μια σειρά από ποικίλες ενέργειες όπως βίντεο κλιπ, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, συνεντεύξεις και βιβλία, σε πλατείες και αποτελεί ένα κάλεσμα για επανάσταση και πολιτικό σχολιασμό στον δημόσιο χώρο.



Το Aphrodite*, είναι ένα queer-φεμινιστικό project, που επιχειρεί την συνάρθρωση της καλλιτεχνικής παραγωγής με την πράξη της επιτέλεσης του φύλου και της σεξουαλικότητας και πραγματοποιείται σε θερινούς κινηματογράφους της πόλης.



Η Πρωτοβουλία των κατοίκων Εξαρχείων, το 2009, κατέλαβε ένα μεγάλο πάρκινγκ στη διασταύρωση των οδών Ναυαρίνου και Ζωοδόχου Πηγής και το μετέτρεψε σε πάρκο, δημιουργώντας ομάδες εργασίας για το σχεδιασμό, τη φύτευση αλλά και τη διαβίωση σε αυτό. Με σύνθημα: «Να πάρουμε τη ζωή στα χέρια μας», αποτελεί μια προσπάθεια αυτοοργάνωσης και εναλλακτικής παραγωγής υπαίθριου δημόσιου χώρου που θέτει σε κρίση τα κυρίαρχα πρότυπα παραγωγής δημόσιου χώρου. Το Αυτοδιαχειριζόμενο πάρκο Ναυαρίνου, αποτελεί ένα πολύμορφο αστικό κατόφλι καθώς αμφισβητεί τα όρια και παραμένει ανοιχτό σε πιθανούς νέους χρήστες.



Το Park Fiction είναι ένα έργο που ξεκίνησε το 1994 και εξελίχθηκε σε μια συλλογική εκστρατεία των κατοίκων ενάντια στην ανάπτυξη εξευγενισμού του λιμανιού του Αμβούργου. Η ομάδα κατοίκων συνεργάστηκε με καλλιτέχνες, σκηνοθέτες, επιστήμονες και αρχιτέκτονες μέσα από συλλογικές και συμμετοχικές διαδικασίες για ένα δημόσιο πάρκο. Το έργο βασίζεται στη συνοικία St Pauli του Αμβούργου, μια περιοχή που έχει κινηματικό χαρακτήρα και ιστορία πολλών καταλήψεων την δεκαετία του '80 και στοχεύει σε έναν τοπικό ακτιβισμό με αίτημα έναν δημόσιο, ανοιχτό, ελεύθερο χώρο και όχι την ιδιωτική ανάπτυξη.

Μια από τις πιο επιτυχημένες στρατηγικές ήταν «όχι μόνο να διαμαρτυρηθείς για έναν δημόσιο χώρο, αλλά να συμπεριφερθείς σαν να υπήρχε ήδη». Για αυτό, η ομάδα οργάνωσε μια σειρά από δημόσιες δράσεις στον χώρο, όπως ομιλίες, εκθέσεις, υπαίθριες προβολές και συναυλίες. Ακόμα, ανέπτυξε ειδικά εργαλεία για να κάνει τη διαδικασία σχεδιασμού πιο προσιτή με την εγκατάσταση ενός "κοντέινερ σχεδιασμού" στον χώρο που θα μπορούσε να μετακινηθεί στη γειτονιά για να συγκεντρώσει τις επιθυμίες και τις εμπειρίες των κατοίκων με στόχο «οι επιθυμίες θα φύγουν από το διαμέρισμα και θα βγουν στους δρόμους».

Επιπλέον, διακρίνεται ο πολιτικός και κριτικός ρόλος της δημόσιας τέχνης στον χώρο της πόλης και ο τρόπος με τον οποίο αυτή συμβάλλει στην ανάδειξη της μετασχηματιστικής δυναμικής της αρχιτεκτονικής μέσω της δημιουργίας και της εφαρμογής εναλλακτικών φεμινιστικών χωρικών πρακτικών, εντάσσοντας την ιδιαίτερη ματιά, που χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, μοναδικότητα, αλληλοσυσχέτιση και πολυπλοκότητα.

Επιπρόσθετα, αναλύονται και εξετάζονται παραδείγματα φεμινιστικών και μειονοτικών επιτελέσεων στην πόλη μέσω μειονοτικών πρακτικών στον χωρικό σχεδιασμό και στην δημόσια τέχνη από αρχιτεκτονικές, καλλιτεχνικές, διεπιστημονικές ομάδες, αλλά και φεμινιστικές και queer συλλογικότητες. Αυτές οι παραδειγματικές επιτελέσεις θέτουν την επιμέρους εμπειρία στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μέσω της ενσωμάτωσης της διαφορετικής οπτικής, της καθημερινότητας, της φροντίδας, της εκπροσώπησης και της ορατότητας κατά την κατασκευή του χώρου για αποκλεισμένες μειονοτικές ομάδες, όπως γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι/ες, μετανάστες/ριες, ΛΟΑΤΚΙ+ και άτομα με αναπηρία. Επίσης, απορρίπτεται η στερεοτυπική αντίληψη της θέσης εξουσίας που κατέχει ο αρχιτέκτονας και μέσα από εναλλακτικές μεθόδους και εργαλεία επιχειρείται η συμπερίληψη του βιώματος του "άλλου", ενώ, παράλληλα, αποδεικνύεται η σημασία της επιτέλεσης του σώματος μέσω της performance για την εκπροσώπηση, την αμφισβήτηση, την αντίσταση και την διεκδίκηση στο δημόσιο χώρο.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται η στερεοτυπική αντίληψη για το φύλο και τον χώρο, καθώς η ιδιόμορφη σχέση τους καταλαμβάνει μειονοτική θέση στον χωρικό σχεδιασμό και στις θεωρίες του χώρου διαχρονικά. Για αυτό, διερευνώνται εναλλακτικές έμφυλες και χωρικές αναγνώσεις, οι οποίες στοχεύουν σε μία χωρική πρακτική, ανοιχτή σε νέες δυνητικές έννοιες, σε διαφορετικές ερμηνείες, αποφεύγοντας τους περιορισμούς των γενικευτικών και προκαθορισμένων όρων της ταυτότητας, εξετάζοντας την ιδιαίτερη κατακερματισμένη εμπειρία μέσα από διαφοροποιητικές παραμέτρους και καθιστώντας τους αποκλεισμούς ορατούς. Με μία πειραματική, εναλλακτική, φεμινιστική, συμπεριληπτική και μειονοτική ματιά στον σύγχρονο χωρικό σχεδιασμό, η οποία έχει σκοπό να προσδώσει και να ανακτήσει τον δημόσιο χαρακτήρα του χώρου, καθιστώντας τον προσβάσιμο, ελεύθερο, ισότιμο, διεκδικητικό και συνεχώς μετασχηματισμένο, ο ρόλος των αρχιτεκτόνων/ισών μετατοπίζεται από την ηγεμονική θέση σε εκείνη του ενεργοποιητή των δυνατοτήτων του χώρου, των δυναμικών επιτελέσεων, των κοινωνικών σχέσεων, της συλλογικής και ατομικής έκφρασης, ενισχύοντας, έτσι, την πολλαπλότητα, και την συνθετότητα των διαφορετικών ταυτοτήτων και βιωμάτων.

Μέσω ενός "από κάτω προς τα πάνω", ήπιου και όχι γενικευτικού, σαρωτικού σχεδιασμού, που αξιοποιεί διαφορετικά εργαλεία, μεθόδους και αναπαραστάσεις για την χαρτογράφηση, την καταγραφή των εμπειριών και των συγκεκριμένων αναγκών, τη συμμετοχή και την συνεργασία ετερογενών ομάδων στο σύνολο του σχεδιασμού, η αρχιτεκτονική διαδικασία γίνεται πιο άμεση, κατανοητή και προσιτή στους/ις συμμετέχοντες/ουσες, ενισχύοντας, έτσι, την πολυφωνία, τη συζήτηση, τη συμπερίληψη και τη συμμετοχικότητα. Συνεπώς, μέσα από μία πιο ρευστή και ανοιχτή προσέγγιση του χωρικού σχεδιασμού ενσωματώνεται η ιδιαίτερη οπτική των μειονοτήτων και διεγείρονται προβληματισμοί για το πώς προσεγγίζεται η υφιστάμενη χωρική συνθήκη, πόσο ισχυρός ή όχι πρέπει να είναι ο σχεδιασμός, τι αποκλείει και τι περιλαμβάνει, αλλά και το τι αυτός θα επιφέρει, καθώς μόνο μέσα από την διαρκή επαναξιολόγηση των μεθόδων και των πρακτικών μπορούν να επιτευχθούν διαφορετικά αποτελέσματα για την επανανοηματοδότηση και τον επαναπροσδιορισμό του δημόσιου χώρου.

6

Βιβλιογραφία

Untitled, Julie Mehretu, 2001.

Η δημιουργία, είτε στη γραφή, είτε στη μουσική και στην οπτική δημιουργία, είναι η επινόηση μιας μορφής ή ενός χώρου που εξασφαλίζει την υπαρξη, ειδικά αν ο κόσμος δεν την επέτρεπε ελεύθερα πριν.

Βιβλία:

Beauvoir, S. (1949). *Le Deuxième sexe*, Paris: Gallimard.

Braidotti, B. (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Sexual Theory*. New York: Columbia University Press.

Braidotti, B. (1996). *Between Monsters, Goddesses and cyborgs*. New York: Columbia University Press.

Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge.

Butler, J. (1993). *Bodies that matter*, New York: Routledge.

Deutsche, R. (1996). *Evictions: art and spatial politics*. London: Massachusetts Institute of Technology.

Haraway, D. (1991). *A Cyborg Manifesto*. England: Routledge.

Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women, The Reinvention of Nature*. England: Routledge.

Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*, Ithaca, NY: Cornell University.

Harding, S. (1993). *Rethinking standpoint epistemology: What is strong objectivity?* In *Feminist epistemologies*, NY: Cornell University.

Hayden, D. (1976). *Seven american utopias: the architecture of communitarian socialism*, Cambridge: The MIT Press.

Hayden, D. (1980). *What would a Non-Sexist City Be Like? Speculations on Housing, Urban Design, and Human Work*, Chicago: University of Chicago Press.

Hayden, D. (1981). *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*, Cambridge: The MIT Press.

Hayden, D. (1984). *Redesigning the American dream: the future of housing, work and family life*, New York : W.W. Norton.

Hayden, D. (1997). *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History* , Cambridge: The MIT Press.

Hayden, D. (2003). *Building suburbia: green fields and urban growth*, New York: Pantheon Books.

Hayden, D. (2004). *A Field Guide to Sprawl*, New York : W.W. Norton.

Hernández F. (2010). *Bhabha For Architects* England: Routledge.

hooks, b. (1981). *Ain't I a Woman?*, England: Routledge.

- hooks, b. (1984). *Feminist Theory: From Margin to Center*, England South End Press.
- hooks, b. (1995). *Black Vernacular: Architecture as Cultural Practice*, England: Routledge.
- Lefebvre, H. (1968). *Le Droit à la ville*, Paris: Points.
- Massey, D. (1994). *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage Publications.
- Plant, S. (1997). *Zeroes and Ones: Digital Women and the New Technoculture*, Doubleday.
- Rendell, J. (1978). *Art and Architecture: A Place Between*, London: IB Tauris.
- Rendell, J. (2000). *Gender Space Architecture: An interdisciplinary introduction*, England: Routledge.
- Soja, E. (1996). *Thirdspace*. Oxford: Blackwell.
- Αθανασίου, Α. (2006). *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Νήσος.
- Αυγητίδου, Α. (2021). *Δημόσια τέχνη δημόσια σφαίρα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Βαΐου, Ν. (2021). *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βαΐου, Ν., & Χατζημιχάλης, Κ. (2012). *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Νήσος.
- Καλαντίδης, Α., & Μαντουβάλου, Μ. (2023). *Έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης*. Αθήνα: Νήσος.
- Καραμπά, Ε., & Λυκουριώτη, Ί. (2021). *Φεμινιστικές θεωρίες αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*. Βόλος: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.
- Κουρουτσίδου, Μ., & Γκασούκα, Μ. (2021). *Όψεις φύλου και διακρίσεων*. Αθήνα: Γκονη.
- Λαλιώτου, Ι. (2015). *Ιστορία του μέλλοντος. Πώς ο εικοστός αιώνας φαντάστηκε έναν «Άλλο Κόσμο»;*. Αθήνα: Historein.
- Λυκογιάννη, Ε. (2021). *Έμφυλες Καθημερινότητες στις Γειτονίες της Αθήνας. Το Παράδειγμα της Γειτονιάς των Πετραλώνων*. Αθήνα: Νήσος.
- Λυκογιάννη, Ρ. (2021). *Έμφυλες καθημερινότητες στις γειτονίες της Αθήνας*. Αθήνα: Νήσος.
- Μαλούτας, Θ. (2018). *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας, Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ντάφλος, Κ. (2015). *Επιτελεστικές πρακτικές τέχνης*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Σάσα, Λ. (2009). *Μετα-τοπίσεις, φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. Αθήνα: futura.

Σταυρακάκης, Γ., & Σταφυλάκης, Κ. (2008). *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη*. Αθήνα: Εκκρεμές.

Σταυρίδης, Σ. (2002) *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χαϊδοπούλου Βρυχέα, Μ. (2013). *Για τη σημασία της καθημερινότητας*. Αθήνα: Νήσος.

Κείμενα από βιβλία

Boys, J. (2009). «Παίζοντας με την (α)διαφορία: 30 χρόνια φύλο και χώρος», στο Σάσα, Λ., *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. Αθήνα: futura.

Deutsche, R. (1996). «Agoraphobia», στο Deutsche, R. *Evictions: art and spatial politics*. London: Massachusetts Institute of Technology.

Deutsche, R. (1996). «The Social Production of Space», στο Deutsche, R. *Evictions: art and spatial politics*. London: Massachusetts Institute of Technology.

Fenster, T. (2005). «Gender and the City: The Different Formations of Belonging», στο Seager, J. & Nelson, L., *A Companion to Feminist Geography*, Blackwell Publishing.

Harding, S. (1993). «Rethinking standpoint epistemology: 'What is strong objectivity'?», στο Alcoff, L. and Potter. *Feminist epistemologies*, New York: Routledge.

hooks, b. (1989). «Choosing the Margin as a Space of Radical Openness», στο *Yearnings Race, Gender and Cultural Politics*, England: Routledge.

Massey, D. (1994). «A Global Sense of Place», στο *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Muñoz, J. (2021) «Επιτελώντας την αποταυτοποίηση: η αποταύτιση ως πρακτική ελευθερίας», στο Καραμπά, Ε., & Λυκουριώτη, Ί., *Φεμινιστικές θεωρίες αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*. Βόλος: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.

Βαΐου, Ν. (2007). «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία», στο Θ. Χ. (επιμ) Ιωσηφίσης, *Ανθρωπογεωγραφία, Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*. Αθήνα: Κριτική.

Βαΐου, Ν. (2009). «Ταυτότητες/ετερότητες γυναικών στην πόλη», στο Σ. Λαδά, *Μετατοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. Αθήνα: futura.

Βρυχέα, Α. (2009). «Κοινωνικό φύλο και λειτουργία της πόλης», στο Σ. Λαδά, *Μετατοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. Αθήνα: futura.

Γραμματικοπούλου, Χ. (2021) «Επιτελεστικός ακτιβισμός και αισθητική της φεμινιστικής αντίστασης», στο Καραμπά, Ε., & Λυκουριώτη, Ί., *Φεμινιστικές θεωρίες αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*. Βόλος: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.

Λαδά, Σ. (2009). «Φύλο και χώρος: Αρχιτεκτονικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων», στο Σ. Λαδά, *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. Αθήνα: futura.

Μαρνελάκης, Γ. (2013). «*Η έννοια του φύλου: Μια κριτική γενεαλογία*».

Πουρνάρη, Μ. (2009). «*Η Φεμινιστική φιλοσοφία της επιστήμης*», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Τεντοκάλη, Β. (2021). «*Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων*», στο Σ. Λαδά, *Μετα-τοπίσεις, φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. Αθήνα: futura.

Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίδης, Θ., & Χωριανόπουλος, Ι. (2007). «*Ανθρωπογεωγραφία, άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*», Αθήνα: Κριτική.

Χατζησάββα, Δ. (2009). «*Μεταφράσεις του πραγματικού στη σύγχρονη αρχιτεκτονική*», στο Σ. Λαδά, *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: futura.

Άρθρα από περιοδικά

Massey, D. (2013). «*Radical spatiality and the question of Democracy*», *Γεωγραφίες No21*.

Massey, D. (2013). «*Πολλαπλοί χώροι της Δημοκρατίας*», *Γεωγραφίες No21*.

Αθανασίου, Α. (2006). «*Gender Trouble, Η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας*», *Σύγχρονα θέματα, τεύχος 94*.

Βαίου, Ν. & Στρατηγάκη, Μ. (2011). «*Από την "εγκατάσταση" στην "ένταξη". Ανεπίσημες πρακτικές και κοινωνικές παροχές για γυναίκες μετανάστριες στην Αθήνα*», *Κομπρεσέρ, τεύχος 2*.

Καλαντίδης, Α. (2017). «*Σημειώσεις για την ταυτότητα του τόπου**», *Γεωγραφίες No30*.

Κοκκαλιάρης, Θ. (2021, Ιούλιος). «*Το νομαδικό υποκείμενο της Ρόζι Μπραϊντότι: Ενσωματότητα, Διαφορά, Εξουσία*», *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο τεύχος 3*.

Πολύζου Ι. (2017). «*Τόπος και μετανάστευση: κοινές θεματικές μέσα από τα κείμενα της Doreen Massey*», *Γεωγραφίες, 29*.

Πολυχρονίου, Α. (2019). «*Υποκείμενο, Διαφορά και Ενσωματότητα: μια μεταδομιστική, πλουραλιστική ανάγνωση της βιοηθικής*», *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο τεύχος 1*.

Χατζημιχάλης, Κ. (2013). «*Έπαινος για την Doreen Massey*», *Γεωγραφίες No21*.

Ερευνητικές-Μεταπτυχιακές-Διδακτορικές Εργασίες

Ανδρεοπούλου, Ρ., & Μόλλα, Ε. (2013). *Χώρος και Περιθώριο*, ερευνητική εργασία επιβλ. Χατζησάββα Δ. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.

Κοπελιά, Σ. & Μαναρίδου, Β. (2021). *PERFORMANCES ή μια καταγραφή καλλιτεχνικών δράσεων αμφισβήτησης και επαναπροσδιορισμού του δημόσιου χώρου*, ερευνητική εργασία επιβλ. Λυκουριώτη Ι., Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Κουκέση, Χ. (2020). *Σύγχρονοι εν-τοπισμοί της μνήμης*, ερευνητική εργασία επιβλ. Γιαννούδης Σ. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.

Κυριακίδη, Μ. (2017). *Χώρος και μετανάστευση στις σημερινές συνθήκες, η περίπτωση της Μυτιλήνης*, ερευνητική εργασία επιβλ. Χατζησάββα Δ. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.
Μαρκαντά, Ρ. (2012). Το ζήτημα των Σεγκρίων και η θεωρία της επιτελεστικότητας, μεταπτυχιακή εργασία. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μπολωνάκη, Σ. (2020). *Τρέχουσα δημόσια τέχνη: κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: ΕΜΠ.

Ντέτσικα, Μ. (2015). *Ο χώρος ως πεδίο διαπραγμάτευσης της κυρίαρχης έμφυλης νόρμας. Η περίπτωση των τρανς γυναικών στην Αθήνα*, ερευνητική εργασία, επιβλ. Σταυρίδης Σ. Αθήνα: ΕΜΠ.

Ντρούκα, Έ. (2012). *Επιτελώντας το φύλο*, μεταπτυχιακή εργασία επιβλ. Βαίου, Ν., Αθήνα: ΕΜΠ.

Ουζούνης, Γ. (2020). *Χώρος & Οικολογία του μεταουμανιστικού φύλου*, ερευνητική εργασία, επιβλ. Χατζησάββα Δ. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.

Παπαγεωργίου. Γ. (2007). *Έμφυλοι μετασχηματισμοί: gendering transformations*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ραυτοπούλου, & Τσιρώνη. (2018). *Περιθωριοποιήσεις στην σύγχρονη πόλη, Το δυναμικό φαινόμενο του αστέγου*, ερευνητική εργασία επιβλ. Χατζησάββα Δ. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.

Σκουτέλα, Μ. (2017). *Τοπίο, Ύλη, Βλέμμα, εννοιολογικές και αισθητικές συσχετίσεις*, ερευνητική εργασία επιβλ. Χατζησάββα Δ. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.

Σταυρακάκης, Χ. (2016). *Γίνεσθαι-γυναίκα, Συναντήσεις των Ντελέζ και Γκουατταρί με τη φεμινιστική θεωρία*, προπτυχιακή εργασία επιβλ. Τζελέπη Ε. Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Στρατοπούλου, Ε. (2021). *Εξευγενισμός: ένα ανοιχτό πρόβλημα*, ερευνητική εργασία επιβλ. Τζομπανάκης Α. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.

Χατζησάββα, Δ. (2009). *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

Διαδικτυακές πηγές

<https://www.archdaily.com>

<https://www.archetype.gr/>

<https://architectureindevelopment.org/project/393>

<https://arts.columbia.edu/>

<https://www.britannica.com/biography/bell-hooks>

<https://www.brooklynmuseum.org/>

<https://www.cact.gr/uploads/files/ughtidouggelikh.pdf>

<https://www.centrefeministmedia.arch.uth.gr/program>

https://www.citybranding.gr/2017/04/blog-post_24.html

<https://crisisandcommunitas.com/>

https://designsociety.gr/en/post/apo-ta-cyborgs-tis-donna-haraway-stin-psifiaki-arx-itektoniki-kai-texni_613

<https://disordinaryarchitecture.co.uk/>

<https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10088538/1/JosBoys-DisOrdHandyGuide-Funambulist19.pdf><https://disorient.co/bell-hooks/>

<http://www.doloreshayden.com/new-page-2>

<https://en.wikipedia.org/wiki>

<https://feministiq.net>

<http://www.fylopedia.uoa.gr>

<https://issuu.com/artschool/docs/>_____2019_1

https://issuu.com/mufarchitectureartllp/docs/making_space_big

<https://tvhttps://www.janerendell.co.uk/>

<https://jlg-london.com/Making-Space-in-Dalston>

<http://www.josephliatela.com/>

<https://www.kathimerini.gr/society/1016421/scholikes-ayles-poy-dinoyn-ises-eykairies-se-oloys/>

<https://kompreser.espivblogs.net/>

<https://www.lacol.coop/>

<https://landezine.com/>

<https://landscapetheory1.wordpress.com/tag/muf/>

<http://www.matrixfeministarchitecturearchive.co.uk/>

<https://misplacedwomen.wordpress.com/about/>

<http://muf.co.uk/>

<https://nomadikiarxitektoniki.net/>

<https://notafeministproject.gr/>

<https://www.nowwhat-architexx.org/articles/2018/5/24/dolores-haydens-non-sexist-city>

<https://www.nytimes.com/2021/12/15/books/bell-hooks-dead.html>

<https://pass-world.gr/bell-hooks-gia-enan-feminismo-twn-pollwn-fwnwn/>

<https://primaveraromana.wordpress.com>

<https://rosibraidotti.com/publications/type/book-chapters/>

<https://www.situated-practice.net/site-writing>

<https://www.spatialagency.net>

<https://stalkerpedia.wordpress.com/circles/>

<https://therestis.art>

<https://www.ucl.ac.uk/bartlett/architecture/people/prof-jane-rendell>

<https://urbana.gr/urbana>

<https://wgss.yale.edu/people/dolores-hayden>

Πηγές εικόνων

<https://americanhistory.si.edu>

<https://www.antonygormley.com/works/drawing/series/blood-field>

<https://www.annabintadiallo.com>

<https://aperture.org/editorial/remembering-ren-hang>

<https://www.architectmagazine.com>

<https://www.artshub.com.au>

<https://www.artnet.com/artists>

<https://www.asakoiwama.net/campo-pranzo-boario>

<https://www.banksy.co.uk/out.html>

<http://www.barbarakruger.com>

<https://www.behance.net/blkbanaana>

www.britannica.com

<https://bruceephillips.com/writing/watson>

<https://www.dezeen.com>

<https://driesverhoeven.com/en/project/wanna-play>

<https://eastendwomensmuseum.org>

<https://fontsinuse.com>

<http://www.gallery7.gr>

<https://www.guerrillagirls.com>

<http://www.hannahwilke.com/id5.html>

<https://www.hauserwirth.com/artists/2838-mark-bradford>

<https://hessewilke.acquavellagalleries.com>

<https://www.hsunhsianghsu.com/nomadic-subjects>

<https://issuu.com/stalkerpedia/docs/campoboario>

<https://jennifersanchez.nyc>

<https://judychicago.com>

<https://www.koutipandoras.gr/article/somata-anoikeia>

<http://www.larissafassler.com>

<https://www.lehmannmaupin.com/artists/do-ho-suh>

<http://ligna.blogspot.com>

<https://www.linaviktor.com/>

<https://lsimpsonstudio.com>

<https://www.lynnhershman.com>

<http://www.matrixfeministarchitecturearchive.co.uk/jagonari>

<https://www.mlohrum.com>

<https://www.moma.org>

<https://nmwa.org/whats-on/exhibitions>

<https://paezpaez.com/Space-Identity>

<https://photogenie.be/jeanne-dielman-keep-your-eye-on-the-frame>

<https://public.oed.com>

<https://radicalteatowel.co.uk>

<https://www.reginajosegalindo.com/en/home-en>

<https://www.reuters.com>

<https://www.spencertunick.com>

<https://tammylu.net>

<https://www.tate.org.uk>

<https://theconversation.com/how-a-1989-poster-became-a-fixture-on-the-front-lines-in-the-battle-over-abortion-rights->

<https://themethod.art/collections/tyler>

<https://www.traceyeminfoundation.com>

<http://widerainbow.org/artist-ana-mendieta>

<https://www.womenshistory.org>

www.wikiart.org

<http://yayoi-kusama.jp/e/information>